

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΤΟΜΟΣ Ζ' ΑΡ. 3 (ΙΟΥΛΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1965)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ . . . . . Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἐπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις
τοῦ Ἐπτανήσιου πολιτισμοῦ (Μελέτη)
- ΓΡ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ . . . Οἱ Ἐπτανήσιοι καὶ ὁ πολιτικὸς βίος μετὰ τὴν Ἑνωσὴν (Μελέτη)
- ΙΩ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ . . . . . Πίστις καὶ λογικὴ (Μελέτη)
- Α. ΦΡΑΓΚΙΑΔΗ . . . . . Ὀστρακὰ (Ποιήματα)
- Α. ΖΟΥΜΠΟΥ . . . . . Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη (Μελέτη)
- ΜΙΧ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ . . . . . Τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Ν. Σ. Καλοῦσινα (Μελέτη)
- ΣΤ. ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ . . . Τὰ « Συμβολικὰ φυτὰ » καὶ « Τὸ δέντρο τῶν Χριστουγέννων »
(Μελέτη)
- ΑΡ. ΣΤΕΡΓΕΛΑΗ . . . . . Ἡ παραποίηση τῆς Ὀδυσσεΐας τοῦ Ἐφταλιώτη (Μελέτη)
- Γ.Α. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ . . . . . Ἰντερμέτζο (Διήγημα)
- ΣΠ. ΚΑΒΒΑΣΙΑ . . . . . Ἄγνωστα Ἀλφαριθμητάρια (Μελέτη)
- ΣΠ. ΚΑΒΒΑΣΙΑ . . . Ἀνέκδοτον ἀπολυτῆμιον τοῦ Ἀντ. Μαρτελάου (Ἀνακοίνωσις)
- ΑΝΔΡΕ ΜΙΡΑΜΒΕΛ . . . Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ μερικαὶ σχέσεις του μετὰ τὴν Φοινίκη καὶ τὴν
Συρία ἐπὶ τὴν Ἑλληνιστικὴν καὶ ἐπὶ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν (Μελέτη)
- Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗ . . . . . Κλασσικὴ παιδεία καὶ ἔννοια τοῦ κλασσικοῦ (Μελέτη)

ΧΡΟΝΙΚΑ

- Γ. Θ. Ζ. . . . . Τῆς Συντάξεως (Σημείωμα)
- Γ. ΣΚΑΛΒΟΥ . . . . . Μουσικὴ Κίνησις

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

Γραφεῖα: Πλατεῖα Ἀγ. Γεωργίου Κορόθη 8 — Ἀθήναι

ΔΙΕΥΘΥΝΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΙΩ. ΚΑΛΑΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ: Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός
ΓΕΡ. ΚΟΝΙΑΡΗΣ: Γεν. Γραμματεὺς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός
Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ: Πρόεδρος Φιλολογικοῦ τμήματος Παρνασσός,
Ἐπιθετικὸς ἐπιμελητὴς ἰδιοκτητοῦ
Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ: Γραμματεὺς συντάξεως

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικοῦ Δρχ. 80 Ἐξωτερικοῦ Δολ. 6

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα καὶ Ἐπιχειρήσεις Δρχ. 120

Δι' Ὄργανισμοῦ, Τραπεζῆς, Ἀνωνύμου Ἐταιρείας, Δήμου καὶ Κοινότητος Δρχ. 200

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους Δρχ. 20

Ἐμβόσματα ἀποστέλλονται ἐπ' ὀνόματι Φιλολογικοῦ Συλλόγου « Παρνασσός »

Χειρόγραφα δημοσιεύμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

Διευθύνσεις συμφώνως τῷ Νόμῳ 1092/1938 Ἄρθρ. 6 § 1:

Ἐπιμελητὴς ἰδιοκτητοῦ, Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ: Πολυτεχνεῖου 5^α Ἀθήναι.

Προϊσταμένον τυπογραφείου, Ι. Δ. ΜΥΡΤΙΑΝ: Σετζάνη 5 Ἀθήναι.

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΤΟΜΟΣ Ζ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1965

ΑΡΙΘ. 3

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ
Καθηγητὸς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΤΥΧΑΙ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ἡ Ἐπτάνησος καὶ μετ' αὐτῆς ὁλόκληρος ὁ Ἑλληνισμὸς ἐφορτᾶζον τὴν ἑκατοστὴν ἐπέτειον τῆς ἐνώσεως τῶν Ἰονίων Νήσων μετὰ τῆς Ἑλλάδος — τοῦ πρώτου χαρμοσύνου γεγονότος μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Βασιλείου.

Ἡ Ἐπτανησιακὴ ἐλευθερία ὑπῆρξεν ἀποτελέσμα σκληροτάτων ἀγώνων καὶ μεγίστων θυσιῶν, μακρᾶς ἀναμονῆς καὶ ἐθνικῆς ἐγκατεργήσεως. Κατὰ τὴν μακροαἰὼνα δουλείαν τῶν αἰ Ἰόνιοι Νῆσοι διετήρησαν ἀλώβητον τὴν παρακαταθήκην τῆς παραδόσεως, παρέσυραν πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν στοιχεῖα ξένα καὶ ἀλλότρια, συνέθεσαν τὴν σοφίαν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς ἀναγεννητικῆς ἐμπειρίας τῆς Δύσεως καὶ διεμόρφωσαν ἐξαιρετικὸν πολιτισμὸν, ἴδρυσαν τὰς πρώτας αὐτονόμους Ἑλληνικὰς πολιτείας καὶ διέπλασαν ἠγέτιδα πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν τάξιν.

Τὴν μακρὰν ταύτην πλάνην διὰ μέσου τῶν ξενικῶν κυριαρχιῶν, τὸ φαινόμενον τῆς ἐθνικῆς συντηρήσεως, τὰς ἀπαρχάς, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ πολιτισμοῦ λαμβάνομεν ὡς θέμα τῆς πανηγυρικῆς ταύτης ὁμιλίας, ἀποκρίνοντες φόρον τιμῆς εἰς τὰς παλαιότερας γενεὰς καὶ ἀντιλοῦντες διδάγματα διὰ τὴν ἀνατέλλουσαν δευτέραν ἑκατονταετίαν τῆς Ἐπτανησιακῆς ἐλευθερίας*.

Αἱ ἱστορικαὶ τόχαι τῆς Ἐπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἐπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ. Κύριον ἀντικείμενον τοῦ πανηγυρικοῦ τούτου λόγου θὰ εἶναι ἡ ἐρμηνεῖα τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἰονίων Νήσων ἐν τῇ καθολικωτέρῃ κοινότητι τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπομένως τὸ δευτέρον σκέλος τοῦ θέματος ἐπιβάλλει τὸν περιορισμὸν τοῦ πρώτου ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὄρια. Ἄνα-

* Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἐπετείῳ τῆς ἐνώσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν 5 Ἀπριλίου 1965.

ζητούντες τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς συντελεστὰς τῆς γενέσεως τοῦ Ἑπιτανησιακοῦ πολιτισμοῦ, ὀρίζομεν τὸν χῶρον τοῦ ἡμετέρου διαφέροντος εἰς τὴν περίοδον τῆς Λατινικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1797.

Α΄

Αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου Πελάγους εὐρέθησαν εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν μεγάλων παγκοσμίων ῥοπῶν¹. Διὰ τοῦτο κατὰ τοὺς ἀρχαίους, τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους αἱ τύχαι των ὑπῆρξαν τεταραγμέναι. Ναυτικοὶ καὶ ἠπειρωτικοὶ ἀνταγωνισμοί, πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ ἐπέφερον εἰς αὐτὰς μυρίας καταστροφάς. Κατὰ τοὺς πρωῒτους Βυζαντινοὺς αἰῶνας ἡ διοίκησις τῶν νήσων ἦτο σκιώδης καὶ μόνον ἀφ' οὗτου αὐταὶ εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐπίκεντρον τῶν Ἰταλικῶν διαφερόντων τῆς Αὐτοκρατορίας, ἰδρῦθη, πρὸ τοῦ ἔτους 809, τὸ θέμα *Κεφαλληνίας* καὶ ἐγένετο μονιμωτέρα ἢ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ διοίκησις τῆς ναυτικῆς ταύτης περιφερείας². Ἄλλ' ἢ ἀπὸ τοῦ ἔνδεκάτου αἰῶνος ἀρξαμένη ἀντίστροφος ῥοπή, ἡ ἐπεκτατικὴ κίνησις τῆς Δύσεως πρὸς ἀνατολάς, κατέστησε καὶ αὐτῆς κρίσιμον τὴν κατάστασιν ἐν τῷ Ἰονίῳ Πελάγει, μέχρις οὗ αἱ νῆσοι ἀπεσπάρθησαν

1. Περὶ τῆς Ἑπιτανήσου ὑπὸ τὴν ξενικὴν κυριαρχίαν βλ. κυρίως Γρατιανὸς Ζώφης αὐθέντης Λευκάδος. Ἱστορικὴ πραγματεία τοῦ καθ. Καρόλου Χόπφ, μετενεχθεῖσα μὲν ἐκ τῆς Γερμανικῆς ὑπὸ Ἰωάννου Ῥωμανοῦ, προτάξαντος Ἱστορικὴν Μελέτην περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Φραγκοκρατίας καὶ τῶν Παλατινῶν κομητῶν Οὐφσίνων, Αὐθεντιῶν Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, Ἐκδοθεῖσα δὲ ἀναλώμασι τοῦ φιλογενοῦς Κυρίου Παύλου Λάμπρου, ἐν Κερκύρῳ, 1870 (ἀνατύπωσις: Ἰωάννου Ῥωμανοῦ, Ἱστορικὰ Ἔργα, Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τόμ. Ζ', ἐν Κερκύρῳ, 1959). — Ἐρμάννου Δούνηζη, Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπιτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν, ἐν Ἀθήναις, 1856. — Τοῦ αὐτοῦ, Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio veneto, versione con note di Marino Typaldo Foresti e Nicolò Barozzi, riveduta dall'autore, ἐν Βενετίᾳ, 1858. — Σπ. Μ. Θεοτόκη, Ἀναμνηστικὸν τεύχος τῆς Πανιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, μέρος Α' Ἑνετοκρατία, ἐν Κερκύρῳ, 1914. — Ἄνδρ. Ἄνδρεάδου, Οἰκονομικαὶ μελέται τῆς Ἑπιτανήσου. Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπιτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, εἰς τόμους δύο, ἐν Ἀθήναις, 1914. — Κ. Καίροφύλα, Ἡ Ἑπιτανήσος ὑπὸ τοὺς Βενετούς, ἐν Ἀθήναις, 1953. Κατωτέρω θὰ γίνῃ ἀναφορὰ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῶν νήσων.

2. Δ. Ἀ. Ζακυθινοῦ, Θέμα Κεφαλληνίας, Ἑπιτανησιακὰ Φύλλα, Δεκέμβριος 1953, σελ. 23-27, καὶ Le thème de Céphalonie et la défense de l'Occident, L'Hellénisme Contemporain, 1954, σελ. 303-312. Α. Pertusi, Costantino Porfirogenito, De thematibus, ἐν Βατικανῷ, 1952, σελ. 174 κέ. Πρβλ. καὶ V. Laurent, Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican, ἐν Βατικανῷ, 1962, σελ. 94 κέ.

δριστικῶς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἡ μὲν Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη ὑπὸ τοῦ ναυάρχου τῶν Νορμανδῶν Μαργαριτόνου περὶ τὸ ἔτος 1185, ἡ δὲ Κέρκυρα περὶ τὸ 1199 ὑπὸ τοῦ Γενοῦάτου πειρατοῦ Λέοντος Βετράνου.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀρχίζει διὰ τὴν Ἑπτάνησον ἡ μακρὰ νύξ τῆς Δουλείας. Ἡ Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη ὑπήχθησαν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ οἴκου τῶν Ὀρσινῶν (μέχρι τοῦ 1324), ἀκολούθως δὲ τῶν Ἀνδεγαυῶν τῆς Νεαπόλεως (μέχρι τοῦ 1357) καὶ τῶν Τόκκων (μέχρι τοῦ 1483). Μετὰ βραχεῖαν Τουρκικὴν κατοχὴν, προσηρτήθησαν ὀριστικῶς εἰς τὴν Βενετικὴν πολιτείαν τῷ 1500¹. Ἡ Κέρκυρα, καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Βενετῶν τῷ 1205, ἐξεχωρήθη εἰς δέκα πατρικίους τῆς Βενετίας, ἀλλ' ἐνωρίς, τῷ 1214, ἀνεκτήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου. Τῷ 1259 παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ τοῦ Β' ὡς προἰξ εἰς τὸν βασιλέα Μαμφρέδον τοῦ Hohenstaufen, ἀλλὰ μετὰ τὸν οἰκτρὸν τούτου θάνατον ἡ νῆσος περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Ἀνδεγαυῶν τῆς Νεαπόλεως (ἀπὸ τοῦ 1267 μέχρι τοῦ 1386). Κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔτος 1386 ἐγένετο Βενετικὴ κτήσις².

Ὅπως διάφοροι ὑπῆρξαν αἱ τύχαι τῆς Λευκάδος. Ἐπὶ μακρὸν αὕτη ἀπετέλεσε τμῆμα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, μέχρις οὗ τῷ 1294 παρεχωρήθη ὡς προἰξ εἰς τὸν Ἰωάννην Ὀρσίνην, υἱὸν τοῦ Παλατίνου κόμιστος Κεφαλληνίας Ριχάρδου. Κατὰ τὸ ἔτος 1331 ἡ νῆσος κατελήφθη ὑπὸ τοῦ ἐκπτώτου δουκὸς Ἀθηνῶν Οὐαλτερίου τοῦ Β', ἀπὸ δὲ τοῦ 1362 περιῆλθεν εἰς τοὺς Τόκκους. Τῷ 1479 ὑπήχθη εἰς τοὺς Τούρκους. Ἡ ἐν Λευκάδι Τουρκοκρατία ὑπῆρξε μακρὰ, διατηρηθεῖσα μέχρι τοῦ 1684, ὅτε ἡ νῆσος κατελήφθη διὰ βραχὺ χρονικὸν διάστημα ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ἀλλ' οὗτοι ἐγένοντο ὀριστικῶς κύριοι αὐτῆς διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Κάρολιτις (1699)³. Ἐξ ἄλλου τὰ Κύθηρα, ὑπαχθέντα ἀρχικῶς εἰς τὸν Βενετικὸν οἶκον τῶν Venierì, εἶτα δὲ καταληφθέντα προσωρινῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου (1275 - 1309), περιῆλθον ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Βενετίας ἀπὸ τοῦ 1363⁴.

Καταλυθείσης τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας ὑπὸ τοῦ Βοναπάρτου, αἱ Ἰόνιοι Νῆσοι διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Campo - Formio (1797) περιῆλθον εἰς

1. Δ. Ζακυνθινός, Κεφαλληνίας ἱστορικὰ καὶ τοπωνυμικά, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 6 (1929), σελ. 187 κέ.

2. Fr. Thiriet, La romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe - XVe siècles), ἐν Παρισίοις, 1959, σελ. 395 κέ. Eugenio Bacchion, Il Dominio Veneto su Corfù (1386 - 1797), ἐν Βενετίᾳ, 1956.

3. Σπ. Βλαντέη, Ἡ Λευκάς ὑπὸ τοὺς Φράγκους, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἑνετοὺς (1204 - 1797), ἐν Λευκάδι, 1902.

4. K. Hopf, Chroniques gréco-romanes, ἐν Βερολίῳ, 1873, σελ. 410 κέ., 527 κέ.

τὴν Γαλλίαν, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ, καταληφθεῖσαι ὑπὸ τῶν συμμαχικῶν στόλων Ῥωσίας καὶ Τουρκίας, διὰ τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως (21 Μαρτίου 1800) ἀπετέλεσαν τὴν Ἑπτάνησον Πολιτείαν, ὑποτελῆ εἰς τὸν Σουλτάνον. Μετὰ δευτέραν βραχείαν Γαλλικὴν κατοχὴν, ἡ Ἑπτάνησος, καταληφθεῖσα ὑπὸ τὸν Ἄγγλων, ἀνεκηρύχθη «ἐνιαῖον, ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον κράτος ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἠνωμένα Πολιτεῖαι τῶν Ἴονίων Νήσων», ὑπὸ τὴν «ἄμεσον καὶ ἀποκλειστικὴν προστασίαν τῆς Μεγάλης Βρετανίας» (Συνθήκη Παρισίων 5 Νοεμβρίου 1815). Διὰ τῆς ἀδαμάστου ἀντιστάσεως καὶ τῶν ἀγῶνων τοῦ Ἑπτανησιακοῦ λαοῦ αἱ νῆσοι ἠνώθησαν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐνωσις, κηρυχθεῖσα ὑπὸ τῆς Βουλῆς τῆς Ἑπτανήσου τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1863, ἐκυρώθη ὀριστικῶς διὰ τῶν συνθηκῶν τῆς 2/14 Νοεμβρίου 1862 καὶ 17/29 Μαρτίου 1864¹.

Β'

Διὰ τῆς συντόμου ταύτης καὶ σχηματικῆς ἐπισκοπήσεως ἐχαράχθησαν τὰ χρονικὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνεπτύχθη ἡ ἐν Ἑπτανήσῳ ξενικὴ κυριαρχία. Μέγαν ἀναμφισβητήτως σταθμὸν ἀπετέλεσεν ἡ μετὰ τὸ ἔτος 1500 ὀλοκλήρωσις τῆς Βενετικῆς κατακτήσεως. Ὑπὸ τὴν δυναστείαν τῆς Βενετίας αἱ νῆσοι τοῦ Ἴονίου ἀπῆρτισαν κοινότητα γεωγραφικὴν καὶ πολιτικὴν, οἷαν οὐδέποτε ἐν τῷ παρελθόντι ἐπέτυχον. Αὐτοὶ οἱ ὄροι Ἑπτάνησος καὶ Ἴονιοι Νῆσοι εἶναι νεώτεροι². Ἡ πρώτη χοῆσις τοῦ ὄρου Ἴονικαὶ Νῆσοι ἐγένετο, ὡς φαίνεται, ἐν τῇ προκηρῦξει τοῦ Ῥώσου ναυάρχου Θεοδώρου Οὐσακῶφ τῷ 1799. Κατὰ τοὺς πρώτους Βυζαντινοὺς αἰῶνας ἡ Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ τὰ Κύνθηρα ὑπήγοντο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἤτοι Ἀχαΐας, ἡ δὲ Κέρκυρα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Παλαιᾶς Ἡπείρου³. Βραδύτερον τὸ θέμα Κεφαλληνίας μεμαρτυρημένως περιελάμβανε τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὴν Κέρκυραν, πιθανώτατα δὲ καὶ τὴν Ζάκυνθον⁴.

Ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ὑπὸ τὴν Βενετίαν πολιτικῆς ἐνότητος παρεσκεύασε τὰς ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις διὰ τὴν δημιουργίαν κοινότητος κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς. Αἱ περὶ τῆς προηγηθείσης περιόδου, τῆς προβενετικῆς, εἰδήσεις εἶναι ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀποσπασματικά, παρέχουν δὲ τὴν εἰκόνα

1. Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν. Ἐγγραφα ἐπίσημα ἀφορῶντα τὰς ἐπὶ τοῦ Ἑπτανησιακοῦ ζητήματος διαπραγματεύσεις, ἐν Ἀθήναις, 1864.

2. Ἀ ν τ. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Μελέτη περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἴονίου Πελάγους ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ νέᾳ Γεωγραφίᾳ, ἐν Ἀθήναις, 1888. Σ π. Ἀ ό μ π ρ ο υ, Ἡ νῆσος Σάσων, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 11 (1914), σελ. 65 κέ.

3. E. H o n i g m a n n, Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre, ἐν Βρυξέλλαις, 1939, σελ. 18, 19.

4. A. P e r t u s i, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 175.

καθεστώτος ποικίλου και δευσιού. Παλαιοί Βυζαντινοί θεσμοί, τοπικοί συνήθειαι, έπέσαστα θέσμια τών κυριάρχων, έφήμεροι προσπάθειαι τής διοικήσεως συνυπήρχον έν τώ κοινωνικώ βίω τών νήσων. Η Βενετική κυριαρχία, άποδεχομένη ή άπορρίπτουσα τά ισχύοντα, κωδικοποιούσα τά παραδεδεγμένα, ανακαινίζουσα τά ύπάρχοντα, εισάγουσα μεταρρυθμίσεις, παρέσχε τούς κανόνες και τά οργανικά πλαίσια τής κοινωνικής συγκροτήσεως.

Θεμελιώδεις συντελεσται του βίου έν Έπτανήσω, έν μέν τώ πνευματικώ πεδίω ύπήρξεν ή Έκκλησία, έν δέ τώ κοινωνικώ ή ιεραρχία τών τάξεων και τó καθεστώς τής γεωκτησίας.

Η πρώιμος Φραγκοκρατία, τελούσα υπό την ήθικην έπικυριαρχίαν τής Ρωμαϊκής Αγίας Έδρας, κατέστρεψε τά ανώτατα στελέχη τής Έλληνικής Έκκλησίας, ύπήγαγε τόν κλήρον υπό τούς Λατίνους έπισκόπους και προσήρτησεν εις τούτους τά εκκλησιαστικά κτήματα. Τήν έκτασιν τών κτημάτων τούτων δεικνύει τó Πρακτικόν τής άγιωτάτης έπισκοπής Κεφαλληνίας του 1264, πολυτιμοτάτη πηγή δια τήν έσωτερικην ιστορίαν τής νήσου κατά τόν δέκατον τρίτον αιώνα¹. Εις τήν θέσιν τών καταλυθεισών ορθοδόξων έπισκοπών οι ξένοι κυρίαρχοι εισήγαγον έν Έπτανήσω και έν Κρήτη και έν Εύβοία και άλλαχού τόν θεσμόν τών πρωτοπαπάδων².

Η Βενετική Πολιτεία έδειξεν άνοχήν έναντι τών ορθοδόξων ύπηκόων τής. Αί καταπίσεις εις βάρος τούτων δέν ώφείλοντο εις πνεύμα μισαλλοδοξίας, άλλ' εις λόγους πολιτικής άσφαλείας. Άνεχόμενοι τήν εκκλησιαστικήν δργάνωσιν τών Έλλήνων, οι Βενετοί απέστειρον πάσαν εξάρτησιν ή έπικοινωνίαν μετά του κορμού τής Ορθοδοξίας, διότι ή ορθόδοξος Έκκλησία έμενε προσηλωμένη εις τήν ιδέαν « και τήν άνάμνησιν τής έθνικής Αυτοκρατορίας » του Βυζαντίου³. Η έν Κερκύρα Έλληνική Έκκλησία έμεινε μέχρι

---

1. Δ. Ζακυνθίου, Τό Κτηματολόγιον τής Λατινικής έπισκοπής Κεφαλληνίας και Ζακύνθου κατά τόν ΙΓ' αιώνα, Έλληνικά, τόμ. 5 (1932), σελ. 323 κέ. Θ. Τζαννετάτου, Τό Πρακτικόν τής Λατινικής έπισκοπής Κεφαλληνίας του 1264, Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 18 (1960), σελ. 170 κέ. Του πολυτιμοτάτου τούτου κειμένου, του όποιου τó επί περιγραμηνής πρωτότυπον κατεστράφη κατά τούς σεισμούς του 1953, ό κ. Τζαννετάτος παρέχει κριτικήν έκδοσιν όμου μετ' άλλων συναφών έγγραφων, μετ' εισαγωγής και σχολίων έν τώ έκτυπωμένω βιβλίω Τό Πρακτικόν τής Λατινικής έπισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και ή Έπιτομή αύτου, κριτική έκδοσις αύτών, έν Αθήναις, 1965.

2. Περί του θεσμού τών πρωτοπαπάδων βλ. Έρμάννου Λούντζη, Della condizione politica delle Isole Ionie, σελ. 374 κέ. Πρβλ. Μ. Ί. Μανούσακα, Βενετικά έγγραφα άναφερόμενα εις τήν εκκλησιαστικήν ιστορίαν τής Κρήτης του 14ου - 16ου αιώνος (πρωτοπαπάδες και πρωτοπάλται Χάνδακος), Δελτίον τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος, τόμ. 15 (1961), σελ. 149 κέ. και τήν έν σελ. 151, σημ. 1, βιβλιογραφίαν.

3. Fr. Thiriet, "Ενθ' άνωτ., σελ. 288 κέ.

τέλους ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἡγεσίαν τοῦ *Μεγάλου Πρωτοπαπᾶ*, περιβεβλημένου δικαιοδοσίαν ἐπισκοπικὴν. Ἐν Κεφαλληνίᾳ ὁ ὀρθόδοξος θρόνος εἶχεν ἤδη ἀνασυσταθῆ ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου τοῦ Γ' τοῦ Τόκκου περὶ τὸ ἔτος 1450 διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἀναδείξεως τοῦ Γερασίμου Α' τοῦ Λοβέρδου¹. Ἡ Ζάκυνθος, διοικουμένη ὑπὸ *πρωτοπαπᾶ*, ὑπήχθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Κεφαλληνίας. Ἡ Λευκάς καὶ τὰ Κύθηρα διετήρησαν τὴν παλαιάν των ὀργάνωσιν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπὶ Σελῆμ τοῦ Α' (1512·1519), ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος Λευκάδος προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπὴν².

Καθεστῶς τῆς γεωκτησίας καὶ ἱεράρχησις τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι ἔννοιαι συναφεῖς καὶ θεσμοὶ ἀλληλένδετοι. Εἶναι πραγματικότητες προβλεπτικαί. Αἱ καταβολαὶ των φθάνουν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἐδέσποζε τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὅμως αἱ συγκεκριμέναι μορφαὶ των οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν μετὰ τῶν κρατησάντων ἐν Βυζαντίῳ, ἔνθα οἱ παραφροναρχικοὶ καὶ ψευδοφροναρχικοὶ θεσμοὶ δὲν ἀπέληξαν εἰς τὴν κοινωνικὴν ἱεράρχησιν. Ἰδέαν τινὰ τοῦ ἐν Ἑπιτανήσῳ καθεστῶτος τῆς γεωκτησίας καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ ἀπορρυσσασῶν σχέσεων λαμβάνομεν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος *Πρακτικοῦ τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας* τοῦ 1264, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἀνατρέχει εἰς τὰ ὑστεροβυζαντινὰ πρότυπα. Διὰ τὴν Κέρκυραν διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ἐκ Λατινικῶν πηγῶν γνωστά χρυσόβουλλα τοῦ δεσπότη Μιχαήλ τοῦ Β' τῶν ἐτῶν 1236 καὶ 1246³. Ἐξ ἄλλου ἔχομεν κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἀπηχῆσεις κοινωνικῶν ἀγῶνων, ὡς ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1147 ἐκρηγείσα ἐν Κερκύρᾳ ἐπανάστασις τῶν *Γυνῶν*⁴.

Ἄλλὰ τὸ τιμαριωτικὸν σύστημα, ὡς τοῦτο ἀνεπτύχθη ἐν Ἑπιτανήσῳ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς κοινωνικῆς διαφοροποιήσεως, εἶναι ἀνάστημα τῆς Λατινοκρατίας. Βενετοὶ ἐν Κερκύρᾳ ἀπὸ τοῦ 1205 μέχρι τοῦ 1214, Ὁρσίνοι καὶ Τόκκοι καὶ Ἀνδευαυοὶ, ἄλλοτε ἐπικυροῦντες παλαιότερα προνόμια, ἄλλοτε χορηγοῦντες νέα, ἀνέπτυξαν τοὺς θεσμοὺς τῆς ἐγγείου κτήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ πλέγμα τῶν οικονομικῶν, τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν προσωπικῶν ἐξαρτήσεων. Ἡ Βενετοκρατία ἐκωδικοποίησε τοὺς κανόνας καὶ συνέβαλεν οὕτως εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν τοῦ συστήματος⁵. Αἱ περιστάσεις,

1. Ἡλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμος Β', ἐν Ἀθήναις, 1960, σελ. 86 κέ.

2. Σπ. Βλαντιῆ, *Ἐνθ'* ἄνωτ., σελ. 40 κέ., 73 κέ., 86, 128 κέ.

3. P. Lemerle, *Trois actes du despote d'Épire Michel II concernant Corfou*, Προσφορά εἰς Στίλωνα Κυριακίδη, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1953, σελ. 405 κέ.

4. Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 96 κέ. (Βonn). Ἄνδρ. Ἄνδρεάδου, *Ἔργα*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1938, σελ. 593.

5. Ἰ. Τυπάλδου, *Ἡ κατὰ τὰς Ἰονίους νήσους Φεουδοκρατία*, Χρυσάλλις, τόμ. 2 (1864), σελ. 499 κέ. Φρ. Ἀλβάνου, *Περὶ τῶν ἐν Κερκύρᾳ τίτλων εὐγε-*

ὑφ' ἧς συνετελέσθη ἡ ὀριστικὴ κατοχὴ τῆς Κερκύρας, διηκολύναν τὰ πράγματα. Ὡς γνωστόν, ἡ ἐν τῇ νήσῳ Βενετικὴ κυριαρχία ἐγκαθιδρύθη οὐχὶ διὰ κατακτήσεως, ἀλλὰ τῇ συγκατανεύσει καὶ τῇ πρωτοβουλίᾳ τῶν κατοίκων. Αἱ διαπραγματεύσεις ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1382, τὰ φρούρια κατελήφθησαν τὸν Αὐγούστου τοῦ 1386 καὶ τὴν 8 Ἰανουαρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους ἐγένετο ἡ πανηγυρικὴ ἀναγνώρισις τῶν προνομίων τῶν νησιωτῶν¹.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ καθιέρωσις τοῦ Βενετικοῦ συστήματος διοικήσεως ἔλαβεν ἐξ ἀρχῆς χαρακτῆρα συμβατικόν. Μεταξὺ τῶν ἀναγνωρισθέντων προνομίων ἦσαν ἡ ἐξασφάλισις τῶν προσώπων καὶ τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων εἰς τὸ δικαστήριον τοῦ Βενετοῦ διοικητοῦ. Μολοντί αἱ νῆσοι Κεφαλληνία καὶ Ζάκυνθος περιῆλθον εἰς τὴν γαληνοτάτην Δημοκρατίαν διὰ πολέμου, τὸ σύστημα ἐπεξετάθη καὶ εἰς ταύτας. Οὕτως, ὑπὸ τὴν διπλὴν καὶ ταυτόχρονον ἐνέργειαν τοῦ καθεστώτος τῆς γεωκτησίας καὶ τοῦ συστήματος τῆς αὐτοδιοικήσεως, συντελοῦσης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τοῦ κυριάρχου, διεμαρφώθη ἐν Ἑπτανήσῳ ἡ ἰδιόρρυθμος ἱεράρχησις τῶν τάξεων καὶ ἡ γένεσις τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας.

Γ'

Εἰς πολιτισμὸς γεννᾶται εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἱστορικῆς κοινωνίας καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ τῶν θεσμῶν. Κρινόμενος ἐν τῷ συνόλῳ τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ Ἑπτανησιακὸς πολιτισμὸς παρουσιάζει ἰδιορρυθμίαν. Αἱ εἰδικαὶ συνθήκαι, ὑφ' ἧς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ Ἑλληνικοῦ διετελέσεν ἐπὶ μακρότατον διάστημα, οἱ ἰδιάζοντες θεσμοί, οἱ ὅποιοι ἀνεπτύχθησαν ἐν αὐτῷ, οἱ παράγοντες ἀπομονώσεως καὶ ἐπικοινωνίας, οἵτινες ἴσχυσαν παρ' αὐτῷ, συνετέλεσαν εἰς τὴν εἰδικωτέραν του διαμόρφωσιν.

Ἐξ ἀπόψεως δημογραφικῆς ἡ Ἑπτάνησος ἀνήκει εἰς τὰ τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὰ ὅποια κατὰ καιροὺς ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀπομονώσεως. Ὅμως τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἐνταῦθα ὀλιγώτερον ἔντονον παρ' ὅσον παρατηρεῖται εἰς ἄλλας νήσους, ταχθείσας ἐνωρὶς ὑπὸ τὴν Λατινικὴν κυριαρχίαν, εἰς τὴν Κύπρον, φέρ' εἰπεῖν, ἢ καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Κρήτην. Ἐναντι τῆς Ἑπτανήσου ἔκειντο τὰ ὄρη καὶ οἱ ἀπορροῶνες βράχοι τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας ἢ αἱ χθαμηλαὶ ἀκταὶ τῆς Πελοποννήσου,

---

νείας καὶ περὶ τῶν τιμαρίων, ἐν Κερκύρῃ, 1894. — Ἰωάννου Ῥωμανοῦ, Σύστασις τοῦ ἀρχαιοτάτου τῶν ἐν Κερκύρῃ τιμαρίων (1869), Περὶ τοῦ ἐν Κερκύρῃ τιμαρίου τῶν Ἀθιγγάνων καὶ τῆς πρώτης Μαΐου (1882): ἀνατύπωσις Ἰωάννου Ῥωμανοῦ, Ἱστορικά Ἔργα, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 341 κέ., 365 κέ.

1. Fr. Thiriet, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 396 κέ.

τὸ δὲ Ἴόνιον ἀπετέλει θαλασσίαν γέφυραν πρὸς ἀνατολάς. Διὰ τοῦτο ἀδιάκοπος ἦτο ἡ μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ κορμοῦ ἐπικοινωνία καὶ συνεχῆς ἡ ἀνανέωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νήσων. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὰς τοιαύτας ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων διηκόλυγε παλαιότερον μὲν ἢ ταυτόχρονος κυριαρχία τῶν Ἀνδεγαυῶν καὶ τῶν Τόκκων ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι, βραδύτερον δὲ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἀποικιακοῦ κράτους τῆς Βενετίας ἐν Ἀνατολῇ. Ἰσχυρὰ ἤσπη πρὸς μετανάστευσιν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους παρετηρήθη, ὅτι τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ κέντρα τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας περιήρχοντο εἰς τοὺς Τούρκους, ἡ Ναύπακτος τῷ 1499, ἡ Κορώνη καὶ ἡ Μεθώνη τῷ 1500, τὸ Ναύπλιον καὶ ἡ Μονεμβασία τῷ 1540, ἡ Κρήτη τῷ 1669, ἡ Πελοπόννησος μετὰ τὴν δευτέραν Βενετοκρατίαν, τῷ 1715¹. Κατὰ τὰ ἄλλα καὶ αὐτὴ ἡ πόλις τῆς Βενετίας, « κέντρον πνευματικὸν καὶ οἰονεὶ ἠθικὴ πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ μὴ ὑποταχθέντος εἰς τοὺς Τούρκους », ἐχρησίμευεν ὡς τόπος συναντήσεως καὶ ἐθνικῆς ἐπικοινωνίας².

Ἀνοιγόμενος εὐρύτατα εἰς τὰς παντοίας Ἑλλαδικὰς ἐπιδράσεις, ὁ χῶρος τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ ἀνήκει, παρὰ ταῦτα, εἰς τὴν σφαιρὰν ἐκείνην τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία στρέφεται ἰσχυρῶς πρὸς τὴν Δύσιν καὶ παρ' αὐτῆς λαμβάνει τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν, τὰς ἀφορμὰς τῆς ἐμπνεύσεως, τὰ κεντρίσματα τῆς φαντασίας, τὰς τεχνοτροπίας, αὐτὰ τὰ λογοτεχνικὰ πρότυπα. Εἰς τὸν δυνισμόν, ὁ ὁποῖος εἶναι κύριον γνώρισμα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ' ἁπάσας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἡ Ἑπτανήσος ἀποφασιστικῶς φέρεται πρὸς τὰς νεωτεριστικὰς ἰσχύας, πρὸς τὴν ἀνακαίνισιν, πρὸς τὰς γενναιοτέρας καὶ ἐλευθεριωτέρας ἐπικοινωνίας. Βεβαίως καὶ αὕτη διαποτίζεται βαθύτατα ὑπὸ τοῦ ἐπικρατήσαντος μετὰ τὴν Ἄλωσιν πνεύματος τῆς Ὀρθοδόξου κοινότητος, ἡ ὁποία εἶναι πραγματικότης πέρα τῆς θρησκευτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς σημασίας καὶ ἡ ὁποία μεταβάλλεται εἰς πραγματικὴν πολιτιστικὴν κοινότητα.

Ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, ἡ Ἑπτανήσος εἶναι οἱ κρίκοι, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἑλληνισμὸς ἤλθεν εἰς εὐρείαν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Δύσεως. Εἰς τούτους πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς Φαναριώτας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Παραδουναβίων ἐπαρχιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ὄψιμα κέντρα τῆς ἠπειρωτικῆς ἀναγεννήσεως. Κύπρος, Κρήτη καὶ Ἑπτανήσος

1. Λαυρ. Βροκίνη, Ἡ περὶ τὰ μέσα τοῦ 15' αἰῶνος ἐν Κερκύρᾳ ἀποικίσις τῶν Ναυπλιέων καὶ Μονεμβασιέων. Ἱστορικὴ πραγματεία, ἐν Κερκύρᾳ, 1905. — Σπ. Μαρινάτου, Une émigration de Crète à Céphalonie au XVIIe siècle, Byzantion, τόμ. 10 (1935), σελ. 591 κέ. Περὶ τοῦ θέματος τῶν *Ξένων* ἐν Κερκύρᾳ βλ. τὰς προσφάτους δημοσιεύσεις Σπ. Στούπη, Οἱ « Ξένοι » ἐν Κερκύρᾳ, 1959, καὶ Σπ. Κατσάρου, Οἱ Κερκυραῖοι καὶ οἱ « Ξένοι » ἐν Κερκύρᾳ, ἐν Κερκύρᾳ, 1960.

2. Β. Γ. Lavagnini, Storia della Letteratura Neellenica, ἐν Μιλάνῳ, 1955, σελ. 87.

ἀποτελοῦν τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, τρεῖς τρόπους, τρεῖς περιόδους τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τῆς Δύσεως — τρεῖς περιόδους καὶ τρεῖς τρόπους τῆς οἰκειώσεως, τῆς ἀφομοιώσεως καὶ τῆς ἀξιοποίησεως τῶν ἀξιῶν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ἐν πολλοῖς τὸ πρότυπον καὶ ἡ πηγὴ ἐμπνεύσεως τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ. Ἄνθρωποι, ἑυμάτα ἰδεῶν, ἀξίαι πνευματικαὶ καὶ καλλιτεχνικαί, τρόποι τοῦ βίου καὶ τοῦ λόγου ἐκ Κρήτης ἀφθόνως εἰσέφρυσαν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους. Εἰς τὴν χοάνην τῆς πόλεως τῆς Βενετίας, εἰς τὸ Παταύιον, Κρηῖτες καὶ Ἑπτανήσιοι συνεχέοντο. Διδάσκαλοι καὶ διδασκόμενοι, ἀγιογράφοι καὶ κληρικοί, ἔμποροι καὶ στρατιῶται συνηγνῶντο εἰς μίαν ἀδιάκοπον μετάληψιν.

Ἡ Τέχνη εἶναι ὁ χῶρος, ἐνθα διακριβοῦται ἐναργέστερον ἡ ἀρχουσα ῥοπὴ τῆς Κρήτης¹. Κρηῖτες ζωγράφοι ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων, ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός, ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς (ἀσφαλῶς τῷ 1654 εὐρίσκειτο ἐν Κερκύρα), ὁ Θεόδωρος Πουλάκης (1622 - 1692), ὁ Λέων καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσκος, ὁ Ἡλίας Μόσκος ἐργάζονται ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ δημιουργοῦν τὴν Ἑπτανησιακὴν παράδοσιν τῆς Κρητικῆς Τέχνης. Ἐκπρόσωποι τῆς παραδόσεως ταύτης ἐγένοντο οἱ ἐκ Κερκύρας Θωμᾶς Βαθάς (τέλη ΙΓ' αἰῶνος) καὶ Ἐμμανουὴλ Τζανφουρνάρης (γεννηθεὶς μεταξὺ τοῦ 1570 καὶ 1575), οἱ ἐκ Ζακύνθου Στέντας, Κουτρούλης, Γρουπάρης κ.ἄ.

Ἄλλὰ, θραύουσα τὴν Κρητικὴν παράδοσιν, ἡ νέα Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος διὰ τοῦ Παναγιώτου καὶ τοῦ Νικολάου Δοξαρά, διὰ τοῦ Νικολάου Κουτούζη, διὰ τοῦ Νικολάου Καντούνη θὰ ἀναχθῆ ἀπ' εὐθείας εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἰταλικῆς Τέχνης².

Δ'

Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς νέας Ἑπτανησιακῆς Τέχνης ἀπὸ τῆς ἀμέσου κηδεμονίας τῆς Κρητικῆς παραδόσεως, ἀνεξαρτήτως τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιτεύ-

---

1. Ἄγγ. Προκοπίου, *La peinture religieuse dans les îles ioniennes pendant le XVIIIe siècle*, 1939. — Μ. Χατζιδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῆς Μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς. Τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς Τόμος, ἐν Ἀθήναις, 29 Μαΐου 1953, σελ. 219 κέ. Τὸ αὐτὸ γαλλιστὶ *Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, σελ. 193 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, ἐν Βενετίᾳ, 1962. — Ν. Β. Δραγδάκη, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων τοῦ σφραγισμένου κυρίως ἐν Βενετίᾳ, ἐν Ἀθήναις, 1962.

2. S. Bettini, *Il Pittore Panajoti Doxarà fondatore della Pittura Greca moderna*, Archivio Veneto, ἕκτη σειρὰ, τόμ. 30 (1942), σελ. 166 κέ.

ξεων, λαμβάνει τὴν ἀξίαν μιᾶς ῥοπῆς ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὸν Εὐρωπαϊκόν. Ἡ Τέχνη, τέχνη κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικῆ, εἶναι ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της ἐκδήλωσις συντηρητικῆ. Ἀντιθέτως εἰς τὰ ῥεῦματα τῶν ἰδεῶν, εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν γραμματείαν καὶ τὴν τέχνην τοῦ λόγου αἱ ἐπιδράσεις ἀσκοῦνται ἀμεσώτεροι, ἐλευθεριώτεροι καὶ δαυμλέστεροι. Καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἡ Ἐπτανησιακὴ φάσις τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀποκορυφοῦται εἰς τὰς μεγάλας της κατακτήσεις.

Προβαίνοντες εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἰονίων Νήσων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρασκευῆς, ἀπὸ τῆς ξενικῆς δηλονότι κατακτήσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1797, ἐπιθυμοῦμεν νὰ προσκομίσωμεν ἐνταῦθα στατιστικὰ τινα στοιχεῖα, ἀναφερόμενα εἰς τὰς γλώσσας, εἰς τὰς ὁποίας συνέγραψαν οἱ Ἐπτανήσιοι¹. Ὡς θὰ δειχθῆ κατωτέρω, ἡ στατιστικὴ αὕτη ἐρευνα θὰ ἔχη καιρίαν σημασίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ἱστορικῶν σταθμῶν τῆς Ἐπτανησιακῆς πνευματικῆς δημιουργίας.

Ὡς βάσιν τῶν στατιστικῶν τούτων μελετῶν λαμβάνομεν τὸ ἔντυπον ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ἀπεθησαυρίσθη ἐν τῇ *Bibliographie Ioniennne*, τοῦ Émile Legrand καὶ τοῦ Hubert Pernot (ἐν Παρισίοις, 1910). Γνωρίζομεν ὅτι τὸ ὕλικόν τοῦτο δὲν εἶναι πλήρες, καὶ διότι τὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα δὲν εἶναι πλήρη, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ χειρόγραφος θησαυρός. Ὅμως, καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι στατιστικαὶ εἰκόνες εἶναι διδακτικαί. Ἀποχωρίζομένων τῶν διοικητικῆς φύσεως ἐντύπων, ἔχομεν τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς :

α') Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1494 μέχρι τοῦ 1600 ἐπὶ 83 ἐντύπων 55 ἐγράφησαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, 25 εἰς τὴν Λατινικὴν, 2 εἰς τὴν Ἰταλικὴν, ἕν εἰς ἄλλην γλῶσσαν.

β') Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1601 μέχρι τοῦ 1700 ἐπὶ 169 ἐντύπων 83 ἐγράφησαν ἑλληνιστί, 28 λατινιστί, 28 ἰταλιστί, εἰς ἄλλας γλώσσας 4.

γ') Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1701 μέχρι τοῦ 1800 ἐπὶ 314 ἐντύπων 183 ἐγράφησαν ἑλληνιστί, 31 λατινιστί, 88 ἰταλιστί, 12 εἰς ἄλλας γλώσσας. Διὰ τὸν δέκατον ὄγδοον τοῦτον αἰῶνα παρατηροῦμεν εἰδικώτερον ὅτι τὰ εἰς Ἰταλικὴν γεγραμμένα ἔντυπα μέχρι τοῦ ἔτους 1735 ἔχουν βραδύτερον ῥυθμὸν (13 ἔντυπα), ἀκολούθως ὁ ἀριθμὸς αὐξάνει (75 ἔντυπα ἀπὸ τοῦ 1735 μέχρι τοῦ 1800).

Χρησιμοποιοῦντες τὰ στατιστικὰ ταῦτα στοιχεῖα ἐν τῇ ἀναλύσει των, ἀντιλοῦντες ἐκ τῆς καθόλου πνευματικῆς παραγωγῆς τῶν τριῶν αἰώνων, ἐπιχειροῦμεν ἐν τοῖς ἑξῆς τὴν σκιαγραφίαν τοῦ Ἐπτανησιακοῦ πολιτι-

---

1. Ἡλένα Τσιτσέλη, Ἰταλογράφοι Ἴόνιοι, Κ. Σκόκου, Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον, 21 (1912), σελ. 193 κέ. Σπ. Βλαντῆ, Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν Ἐπτανησίῳ, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, τόμ. 10 (1928), σελ. 139 κέ.

σμοῦ εἰς τὸν τομέα τῆς διανοήσεως, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων¹.

Τὸν πνευματικὸν βίον τῶν Ἰονίων Νήσων ἀπὸ τῆς ξενικῆς κατακτήσεως μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1797, διακρίνομεν εἰς τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς *Ἐποχὴ τῶν Ἐπιγόνων*, συνδεομένη ὀργανικῶς μετὰ τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς παραδόσεως τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ καθολικοῦ τούτου Εὐρωπαϊκοῦ φαινομένου ἡ Ἑλληνικὴ Ἀναγέννησις, ἀλλαχοῦ γενεσιουργὸς δυνάμεις καὶ ἀλλαχοῦ ἐπακολούθημα, ὑψοῦται πρὸ καὶ μετὰ τὴν Ἀλωσιν ὡς Βυζαντινὸν κρηπίδωμα τῆς οἰκοδομήσεως τῆς νεωτέρας Εὐρώπης².

Ἐντὸς τῆς ἀτμοσφαιράς ταύτης κινοῦνται ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα γενεὰ τῶν ἐπιγόνων. Τὸν πόνον διὰ τὴν πεσοῦσαν πατρίδα ἔχει διαδεχθῆ ἡ μέριμνα διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς δουλείας. Καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, περιβάλλουν ζηλοτύπως τὴν κιβωτὸν ταύτην τῆς Ὁρ-

---

1. Αἱ γενικαὶ ἱστορίαι τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας περιέχουν πολλὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἑπτάνησον: Κωνστ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐν Ἀθήναις, 1868. — Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις, 1954. — Β. Ö r j e Κ η ὀ s, *L'Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, ἐν Στοκχόλμῃ, 1962. Εἰδικώτερον εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τῆς Ἑπτανήσου ἀναφέρονται καλαιότερα καὶ νεώτερα ἔργα, πλὴν ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα: Ἀνδρέου Μουστοξύδου, *Ἑλληνομνήμων*, 1843 - 1853 (φωτογραφικὴ ἀνατύπωσις, ἐν Ἀθήναις, 1965). — Λαυρ. Βροκίνη, *Βιογραφικὰ σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὠραῖαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμπάντων Κερκυραίων*, ἐν Κερκύρῃ, 1877. — Νικολάου Κατράση, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, ἐν Ζακύνθῳ, 1880. — Ἡλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνικὰ Σύμμικτα*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1904. — Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, τόμ. Α', Β' καὶ Γ', ἐν Ἀθήναις, 1960 - 1965. — Γλυκερίας Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ 12' μέχρι τοῦ 19' αἰῶνος*, ἐν Ἀθήναις, 1958. Ἐνδιαφέροντα κείμενα ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη: Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Κατσαίτης Ἰφιγένεια - Θυσίης - Κλαθμὸς Πελοποννήσου*, ἐν Ἀθήναις, 1950, καὶ Teodoro Montselese *Eugéna a cura di Mario Vitti*, ἐν Νεαπόλει, 1965.

2. Ἐκ τῆς πλουσιωτάτης περὶ τοῦ θέματος νεωτέρας βιβλιογραφίας βλ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνόυ, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. 5 (1954 - 1955), σελ. 126 κέ. — Kenneth M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance, Proceedings of the American Philosophical Society*, τόμ. 100 (Φεβρουάριος 1956), σελ. 1 κέ. — D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, ἐν Cambridge Mass., 1962. — A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo*, ἐν Βενετίῳ - Ῥώμῃ, 1964.

θοδοξίας, ἐκδίδοντες καὶ κυκλοφοροῦντες ἐκκλησιαστικά καὶ λειτουργικά βιβλία, θρησκευτικὰς, δογματικὰς καὶ ἠθικὰς διατριβάς, ἠθοπλαστικά ποιήματα, ἔργα πολεμικῆς περὶ τὸ φλέγον θέμα τῶν σχέσεων μετὰ τῆς Ῥώμης.

Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας γενεᾶς τῶν Ἐπιγόνων καλλιεργοῦν τὴν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων γραμμάτων. Ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Πέτρος ἐκδίδει καὶ μεταφράζει εἰς τὴν Λατινικὴν τὰ πέντε βιβλία Ἀριστοτέλους περὶ ζῴων γενέσεως μετὰ τῆς τοῦ Φιλοπόπου ἐξηγήσεως (ἐν Βενετίᾳ, 1526), συνεργάζεται εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τῆς μεταφράσεως τῆς Μεγάλης Συντάξεως (Almagest) τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου ὑπὸ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου (1528) καὶ μεταφράζει εἰς τὴν Λατινικὴν ποιήματα τοῦ ἱατροῦ Μελετίου, τοῦ Πολέμωνος, τοῦ Ἴπποκράτους, τοῦ Διοκλέους (ἐν Βενετίᾳ, 1552)¹. Ὁ ἐπίσης Κερκυραῖος Ματθαῖος Δεβαρῆς, ἄβρὸς ποιητῆς ἐπιγραμμάτων, συγγράφει λατινιστὶ τὸ περὶ μορίων τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης πόνημα (ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατόν του τῷ 1588 καὶ ἐπανειλημμένως ἀνατυπωθὲν) καὶ ἐκδίδει τὸν Κατάλογον Δειγματικῶν τῆς ἐκδόσεως τῶν Παρεκβολῶν εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσειαν τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (ἐν Ῥώμῃ, 1550)². Ὁ Ζακύνθιος Μιχαὴλ Ἐρμόδωρος Ἀῆσταρχος, μαθητῆς Ἰαννοῦ τοῦ Λασκάρεως, φιλόλογος καὶ ἱατρός, διδάσκει τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Φερράρᾳ καὶ ἐν Χίω³. Οἱ Κερκυραῖοι Ἀνδρόνικος Νούκιος, Ἀντώνιος Ἐπαρχος καὶ Νικόλαος Σοφιανὸς πρέπει νὰ τύχουν ἰδιαιτέρας μνείας. Ὁ Ἀνδρόνικος ἢ Νικάνδρος Νούκιος, βιβλιογράφος καὶ καλλιγράφος, μεταφράζει εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν τοὺς Μύθους τοῦ Αἰσώπου (ἐν Βενετίᾳ, 1543). Τὸ ἔργον του Ἀποδημίαι εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιωτέρων κειμένων τῆς Ἑλληνικῆς περιηγητικῆς φιλολογίας⁴. Ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 1492, ἐξέδωκεν Εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν θρηγῶν (ἐν Βενετίᾳ, 1544). Ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς ἐκαλλιέργησε τὴν παράδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ἀσχοληθεὶς περὶ τὸν χειρό-

1. É. Legrand, Bibliographie Ioniennne, ἀριθμ. 10, 12, 44. Πρὸβλ. τοῦ αὐτοῦ, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', ἀνατύπωσις, ἐν Παρισίῳ, 1962, σελ. 184 κέ.

2. É. Legrand, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, σελ. CXCXV κέ. — Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ῥώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον, Ἀθῆνᾶ, τόμ. 26 (1914), σελ. 81 κέ. Φ. Μπουμπουλίδου, Τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ, ἐν Ἀθήναις, 1962.

3. Φ. Μπουμπουλίδου, Μιχαὴλ Ἐρμόδωρος Ἀῆσταρχος, Ἑλλην. λόγιος τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ἐν Ἀθήναις, 1959.

4. É. Legrand, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', σελ. 241 κέ. J. A. Cramer, The second book of Nicander Nucius of Corcyra, ἐν Λονδίῳ, 1841. — Τῶν Ἀποδημιῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Νουκίου, Κερκυραίου, κεφάλαια σθ'·πγ' τοῦ Λόγου Γ', περιέχοντα τὴν ἐξιστορίαν τῆς ἐν ἔτει 1537 πολιορκίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρᾳ, 1866.

γραφον πλούτον αὐτῆς, μετέφρασε τὸ *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου (ἐν Βενετία, 1544) συνέταξε πραγματείαν *Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου* (1544) καὶ ἐξέδωκε χάριτην τῆς Ἑλλάδος *Totius Graeciae Descriptio* (ἐν Ῥώμῃ, 1552, ἔκδοσις δευτέρα) ὁμοῦ μετὰ τοῦ φύλλου *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae Descriptionis* (ἐν Ῥώμῃ, 1544). Ἐκ τῶν ἔργων του γνωστότερον εἶναι ἡ *Γραμματικὴ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, γραφεῖσα πρὸ τοῦ 1550¹. Εἰς τὸν κύκλον τῆς τέχνης τοῦ λόγου ἀνήκουν ἡ *Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρα* (ἐν Βενετία, 1528) καὶ ἡ *Ἱστορία τοῦ Ῥέ τῆς Σκότζιας μετὰ τὴν ῥήγισσα τῆς Ἑγγλητέρας* (ἐν Βενετία, 1577) τοῦ Ἰακώβου Τριβῶλη καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Σωσάννης* (ἐν Βενετία 1569) τοῦ Ζακυνθίου Μάρκου Δεσαράνα, ἔργα μετριώτατα, ἀλλὰ τὰ ὅποια ἔσχον εὐρείαν διάδοσιν².

Ε'

Τὸν δεύτερον σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑπτανησιακῆς παιδείας θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν συμβατικῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1662, ὅτε διὰ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Κερκυραίου Θωμᾶ Φλαγγίνῃ ιδρύθη ἐν Βενετία τὸ *Φλαγγινιανὸν Φροντιστήριον*, τὸ ὁποῖον, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἐν ἔτει 1653 συσταθέντος *Κωτταονεῖου Κολλεγίου* τῆς Παδούης, ὑπῆρξαν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων παιδευτικῶν κέντρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ Δύσει. Ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς παιδείας εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνύψωσιν τῆς πνευματικῆς στάθμης καὶ ἐν τέλει τὴν δημιουργίαν νέων πνευματικῶν δυνατοτήτων καὶ νέων προσανατολισμῶν³. Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ Ὁρθοδοξία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον, περὶ τὸ ὁποῖον στρέφεται ὁ βίος τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὸ ἔτος 1573 ἐπερατῶθη ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἐν Βενετία περικαλλοῦς ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1577 ὁ ἐκ Μονεμβασίας ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σευῆρος (1541 - 1616) ἐγκατέστησε τὴν ἔδραν του εἰς τὴν πόλιν τῶν τεναγῶν⁴. Ὡς ἱεροδιάκονος καὶ νοτάριος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Φιλαδελφείας, παλαιὸς τρόφιμος καὶ εἰτα καθηγητῆς τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου, ὁ Ἥλιος Μηνιάτης ἤρχισε τῷ 1689 τὸ συγγραφικόν του ἔργον. Ἡ *Πέτρα Σκανδάλου* (1718) καὶ αἱ *Διδαχαὶ* (1727)

1. É. Legrand, "Ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. CCX κέ., CLXXXVII κέ. Ἄνδρ. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων, σελ. 236 κέ.

2. É. Legrand, Bibliographie Ioniennne, ἀριθμ. 14, 64 καὶ ἐν συνεχείᾳ πολλαχοῦ.

3. Κ. Δ. Μερτζίου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Θ', ἐν Ἀθήναις, 1939.

4. Ἰωάννου Βελοῦδου, Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία. Ἱστορικὸν ὑπόμνημα, ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Βενετία, 1893, σελ. 68 κέ.

θά φέρουν εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ῥητορικὴν τέχνην νέους ἀγνώστους τόνους.

Ἄλλὰ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. «Χαραυγὴν τῆς Ἐπιστήμης» θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐπιγράψωμεν τὸ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. Οἱ νέοι οὗτοι προσανατολισμοὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἑπιτανησιακοῦ πνεύματος εἶναι ἀρρηκτως συνδεδεμένοι μετὰ τῶν γενικωτέρων ἐκδηλώσεων, τὰς ὁποίας ἐκαλλιέργησε καὶ διέδωσεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Εὐρώπην ὁλόκληρον τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παταυτοῦ, τῆς Παδοῦης. Πολλαπλῶς καὶ πολυτρόπως τὸ κλεινὸν τοῦτο ἴδρυμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς παιδείας συνδέθη μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους¹. Ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ 1393 συνεστήθησαν αἱ πρῶται ὑποτροφίαι διὰ τοὺς Κυπρίους σπουδαστάς. Ἐκεῖ ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ἐκεῖ ὁ Νικόλαος Τομαῖος ἐκόμισαν τὰ πρωτότυπα ἔργα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὡς δὲ παρετήρησεν ὁ Philip Sherrard, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς τοιαύτης ἀμέσου καὶ ἑμμέσου συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων, «ἡ Πάδουα ἀπέβη τὸ κύριον κέντρον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἐπιδράσεις τοῦ νέου ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ τῆς Δύσεως διεδόθησαν, διὰ μέσου τῆς Βενετίας, εἰς ὅλας τὰς Ἑλληνικὰς χώρας...»².

Τὸ στάδιον τῆς «Χαραυγῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος» ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν χώρος τῶν Ἑπιτανησίων. Ἡ παράδοσις αὕτη ἀνατρέχει εἰς τὸν δέκατον πέμπτον λήγοντα καὶ τὸν δέκατον ἕκτον ἀρχόμενον αἰῶνα, ὅτε ὁ Θωμᾶς Διπλοβατάτζης (1468 - 1541) ὁ Κερκυραῖος διεκρίνετο εἰς τὴν σπουδὴν τῶν νόμων καὶ ἐγένετο ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου³. Κατὰ τὸ ἔτος 1577 ὁ Στάμος Καλογεῶς ἐκ Κερκύρας ἀνέπτυσεν ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Παταυτοῦ τὸ θέμα *De admirabili universi orbis opificio Theoremata varia ex Philosophia Arteque medica deprompta* (ἐν Βενετίᾳ, 1577)⁴.

Κατὰ τὴν περίοδον, ἡ ὁποία ἀπασχολεῖ ἡμᾶς εἰδικώτερον, ἡ δραστη-

1. Giovanni Fabris, *Gli Scolari illustri della Università di Padova*, ἐν Παδοῦᾳ, 1941. — Τοῦ αὐτοῦ, *Professori e Scolari Greci all'Università di Padova*, Archivio Veneto, ἕκτη σειρὰ, τόμ. 30 (1942), σελ. 121 κέ. Γ. Ε. Τυπάλδου, *Οἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου Ἑλληνες σπουδασταί, Ἐπιτηθῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 6 (1929), σελ. 369 κέ. Κλ. Τσοῦρκα, *Gli scolari greci di Padova nel rinnovamento culturale dell'Oriente Ortodosso*, Università di Padova, ἄ.ἔ.

2. Ph. Sherrard, *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*, ἐν Λονδίῳ, 1959, σελ. 175.

3. Ἀνδρ. Μουστοξύδου, *Ἑλληνομνήμων*, σελ. 96 κέ. Γιὸν. Fabris, *Professori e Scolari Greci*, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 130 κέ.

4. É. Legrand, *Bibliographie Ioniennne*, ἀριθμ. 69.

ριότης τῶν Ἑπτανησίων ἐπεκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσεως ἀπασχολεῖ αὐτούς. Ὁ Ἰωαννίκιος Μαρκουράς ἐκδίδει ἐν Βενετίᾳ τῷ 1642 τὸ *Μετεωρολογικόν, ἤγρον διήγησις χαριεστάτη εἰς τὰ Μετέωρα τοῦ Ἀριστοτέλους*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπισυνάπτει τὸν βίον τοῦ ἀγίου Ἀρσενίου εἰς κοινὴν γλῶσσαν καὶ ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀλέξιον Ῥαφτοῦρον, πρωτοπαπᾶν Κερκύρας¹. Ὁ Γεώργιος Χωραφᾶς μελετᾷ ἐξ ἀπόψεως ἱστορικῆς καὶ φυσικῆς τὰ αἷτια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκρήξεως τοῦ Βεζουβίου κατὰ τὰ ἔτη 1751 καὶ 1752: *Dissertazione storico-fisica delle cause e delli effetti dell'eruttazioni del monte Vesuvio negli anni 1751 e 1752* (ἐν Νεαπόλει, 1752)². Εἰδικαὶ μελέται ἀφιερῶνται εἰς τὴν χλωρίδα καὶ τὴν πανίδα. Ὁ Γεώργιος Φατσέας, ἐκ Κυθέρων, ἐκδίδει *Γραμματικὴν γεωγραφικὴν ἢ μᾶλλον ἀνάλυσιν καθαρὰν, ἐξηκριβωμένην καὶ σύντομον τοῦ ὁλοκλήρου σώματος τῆς νεωτέρας Γεωγραφίας* (ἐν Βενετίᾳ, 1760)³.

Ὅλως ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν παρουσιάζουν οἱ Ἑπτανήσιοι εἰς τὴν Ἰατρικὴν, ἐνθα αἱ ἐπιτεύξεις τῶν εἶναι ἐνίοτε καίριαι. Ἡ παλαιότερα γενεὰ εἶχε ἀναδείξει ἄνδρας ἀξιολόγους, ὡς ὁ Ἄγγελος Φόρτιος, συγγραφεὺς ποιημάτων περὶ Ἀλχημείας, Ἀστρολογίας καὶ Ἰατρικῆς: *Opera nuova molto utile et piacevole, ove si contiene quattro Dialogi, composti per l'eccellentissimo dottor delle arte et medico aureato messer Angelo de Forte* (ἐν Βενετίᾳ, 1532) καὶ *De medica inventione* (ἐν Βενετίᾳ, 1544)⁴. Διὰ τοῦ Ἰακώβου Πυλαρινοῦ ἡ Ἑπτανησιακὴ ἰατρικὴ ἐπιστήμη ὑπερέβη τὰ ὅρια τῶν στενῶν ὀριζόντων τῆς. Τὰ βιβλία τοῦ διαπρεποῦς τούτου Κεφαλλῆνος ἰατροῦ *Nova et tuta variolas excitandi per transplantationem methodus* (ἐν Βενετίᾳ, 1715) καὶ *Tractatus bini de nova variolas per transplantationem excitandi methodo* (ἐν Leyden, 1721) θεωροῦνται καίρια ἔργα διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἐνοφθαλμισμού τοῦ πύου τῆς εὐλογίας ὡς μέσου θεραπευτικοῦ⁵. Ἄλλοι ἰατροί, ὁ Ἄγγελος Τζουλάττης, ὁ Ἄγγελος Δελλαδέτσιμας, ὁ Νικόλαος Δελλαπόρτας, ἐδημοσίευσαν ἐρευνητικὰς ἐργασίας καὶ γενικὰ ἐγχειρίδια. Περὶ τὸ τέλος τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς ἐνταῦθα ἐποχῆς ὁ Δελλαδέτσιμας (1752-1825), ὡς καθηγητῆς τῆς Ἰατρικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Παδούης, ἤσκησε μεγάλην ᾠσπὴν⁶.

1. Αὐτόθι, ἀριθμ. 160.

2. Αὐτόθι, ἀριθμ. 341.

3. Αὐτόθι, ἀριθμ. 370.

4. Αὐτόθι, ἀριθμ. 17 καὶ 30. Πρβλ. Ἐ. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', σελ. CXCIX κέ.

5. Ἐ. L e g r a n d, Bibliographie Ionienne, ἀριθμ. 273, 295 καὶ 296. Κ ω ν σ τ. Ἀλβιεζάτου, Un grand initiateur hellène de la vaccination au XVIIIe siècle, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Presse Médicale, 24 Δεκεμβρίου 1930.

6. Ἐ. L e g r a n d, Bibliographie Ionienne, ἀριθμ. 360, 455, 480, 481, 482,

Παραλλήλως πρὸς τὰς θετικὰς καλλιεργοῦνται καὶ αἱ νομικαὶ καὶ φιλολογικαὶ ἐπιστῆμαι. Ὁ Στυλιανὸς Μάτθακος ἐκδίδει νομικὰς διατριβὰς ὑπὸ τὸν τίτλον *Orationes quatuor* (ἐν Βενετία, 1759). Ὁ Ἀθανάσιος Σκιαδᾶς, ἀσχοληθεὶς περὶ ἐρεύνας παλαιογραφικὰς, ἐκδίδει ὄμισι καὶ λατινιστὶ *Catalogi duo Codicum manuseriptorum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscuensi asservantur* (ἐν Μόσχᾳ, 1723). Ἐξέρχεται τῶν Ἑλληνικῶν ὀρίων τὸ τεράστιον ἔργον τοῦ Κερκυραίου Ἀγγέλου Καλογερά (1699-1768), μεταφραστοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Γραμμάτων ἐν Εὐρώπῃ ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν Ἱταλικὴν (*Storia letteraria di Europa*, εἰς τόμους δύο, ἐν Βενετία, 1726-1727) καὶ ἐκδότου τῶν ἔργων *Raccolta d'opusculi scientifici e filologici* (εἰς τόμους 51, ἐν Βενετία, 1728-1757), *Memorie per servire all'istoria letteraria* (εἰς τόμους 12, ἐν Βενετία, 1753), *Nuove memorie per servire all'istoria letteraria* (εἰς τόμους 6, ἐν Βενετία, 1759-1761), καὶ *Nuova raccolta d'opusculi scientifici e filologici* (εἰς τόμους 14, ἐν Βενετία, 1755 κέ.)¹.

Ἐκ τῶν μᾶλλον χαρακτηριστικῶν ἔργων τοῦ Ἑπτανησιακοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος εἶναι τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς* (εἰς τόμους δύο, ἐν Λειψία, 1766-1767), τὰ *Στοιχεῖα μαθηματικὰ* (εἰς τόμους τρεῖς, ἐν Μόσχᾳ, 1798-1799) καὶ τὰ *Στοιχεῖα Γεωγραφίας* (ἐν Βιέννῃ, 1804) τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Διαφωτισμόν.

Γ'

Μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος διοχετεύονται εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δι' αὐτῆς εἰς ὅλοκληρον τὴν Ἀνατολὴν τὰ νέα θεύματα τῶν ἰδεῶν καὶ τὰ νέα φιλοσοφήματα. Πλησιάζομεν οὕτως εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἑπτανησιακῆς διανοήσεως, εἰς τὴν μεγάλῃν ὥραν τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ τρίτον τοῦτο στάδιον τοποθετοῦμεν συμβολικῶς εἰς τὸ ἔτος 1766, ὅτε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἐξέδωκε τὸ ἔργον *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συναρισθείσα* (ἐν Λειψία, 1766)².

Τὰ παιδευτικὰ κέντρα τῆς Ἱταλίας ἐχρησίμευσαν ὡς φορεῖς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι ἐγένοντο οἱ πρῶτοι εὐπαθεῖς δέκται αὐτοῦ. Ἡ Γαλλικὴ *Ἐγκυκλοπαιδεῖα* εἶχε κυκλοφορηθῆ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Λούκκας (1758-1771) καὶ τοῦ Λιβόρνου (1770) καὶ ἦτο προσιτὴ εἰς τὴν

508, 515, 522. Πρὸβλ. Gio. v. Fabris, *Professori e Scolari Greci*, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 155 κέ.

1. É. Legrand, *Bibliographie Ionienne*, ἀριθμ. 368, 297, 301, 304, 305, 347, 352, 367. Gio. v. Fabris, *Ἀυτόθι*, σελ. 153 κέ.

2. É. Legrand, *Bibliographie Ionienne*, ἀριθμ. 388.

άνωτέραν αὐτῶν τάξιν. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις θεωρεῖται ὁ εἰσηγητὴς καὶ σχολιάρχης τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ διδακτικοῦ καὶ συγγραφικοῦ του ἔργου τιμᾷ τὸν Βολταίρον, χρησιμοποιοῦν τὸν Locke, μελετᾷ τὸν Leibnitz. Αἱ πρώται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μεταφράσεις τοῦ Βολταίρου ὀφείλονται εἰς τὴν γραφίδα του¹. Ὁ Γάλλος φιλόσοφος θὰ γίνῃ τὸ θέμα, περὶ τὸ ὁποῖον θὰ ἀναμετρηθοῦν διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ἢ συντήρησις καὶ τὸ φιλελεύθερον τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως².

Ἄλλ' ἢ ἄνοδος τοῦ Βουλγάρεως ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως τὸ ἀποτέλεσμα μακρᾶς παρασκευῆς. Τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν, τὰ ὁποῖα κατέληξαν εἰς τὸν Διαφωτισμόν, ἔρχονται μακρόθεν. Πάντως ἄμεσοι Ἑπτανήσιοι πρόδρομοι τοῦ Κερκυραίου σοφοῦ ἐγένοντο ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς καὶ ὁ Ἀντώνιος Κατήφορος. Ὅταν τὸ ἔργον τοῦ Δαμοδοῦ θὰ ἐκδοθῇ καὶ θὰ μελετηθῇ ἐπακριβῶς, θὰ καταστῇ ἴσως εὐχερεστέρα ἢ ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Ζακύνθιος Ἀντώνιος Κατήφορος, γνωστὸς συγγραφεὺς τοῦ Βίου τοῦ Πέτρου τοῦ Μεγάλου (*Vita di Pietro il Grande, imperador della Russia*, ἐν Βενετία, 1736), διδάσκαλος τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, εἰσήγαγε πρῶτος εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Locke³. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι Ἑπτανήσιος ὡσαύτως, ὁ ἐκ Ζακύνθου Ἰωάννης Λίτινος, ἦτο ὁ μεταφράσας τὴν ἐπιτομὴν τοῦ ἔργου τοῦ Ἄγγλου φιλοσόφου: *Ἐγχειρίδιον μεταφρασικὸδιαλεκτικὸν ἢ Ἐπιτομὴ ἀκριβεστάτη τοῦ κυρίου Λοκίου, περιβοήτου φιλοσόφου, περὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας* (ἐν Βενετία, 1796)⁴.

Ζ'

Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης ἐπισκοπήσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἑπτανήσου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας πειθόμεθα ὅτι ὁ Ἑπτανησιακὸς πολιτισμὸς παρουσιάζει τὰ κύρια γνωρίσματα πολιτισμοῦ ἀκραίου καὶ μεσάζοντος. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐκάμφθη καὶ ἔπεσεν ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Βυζαντίου, ἢ χρυσοῦ ἄλλοις τῶν Ἰονίων Νήσων

1. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς, ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τόμον Γ' τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ἐν Ἀθήναις, 1964. — Α. Ἀγγέλου, Πῶς ἡ Νεοελληνικὴ σκέψις ἐγνώρισε τὸ «Δοκίμιον» τοῦ John Locke, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, τόμ. 7 (1954), σελ. 128 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Comment la pensée néo-hellénique a fait la connaissance de l'«Essai» de John Locke, L'Hellénisme Contemporain, 1955, σελ. 230 κέ.

2. Κ. Θ. Δημαρᾶ, La fortune de Voltaire en Grèce, Mélanges Octave et Melpo Merlier, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1956, σελ. 199 κέ.

3. Α. Ἀγγέλου, Ἐνθ' ἄνωτ., L'Hellénisme Contemporain, 1955, σελ. 231 κέ.

4. Ἐ. Legrand, Bibliographie Ionienne, ἀριθμ. 533.

ἔγινεν ἡ γέφυρα μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Πειθόμεθα ὡσαύτως ὅτι ὁ Ἑπτανησιακὸς πολιτισμὸς, ἄλλοτε ὡς πρόδρομος καὶ ἄλλοτε ὡς οὐραγός, συγγέεται ὀργανικῶς μετὰ τοῦ κυρίου κορμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀπὸ τῶν Ἐπιγόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀπὸ τῆς χαραυγῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ἡ Ἑπτανησιακὴ διανόησις κατέληξεν εἰς τὸν Διαφωτισμὸν, ὑπερτάτην στιγμήν τοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ νὰ προσπελάσῃ καὶ νὰ οἰκειωθῇ τὸν Εὐρωπαϊκὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν. Ἡ Ἑπτανησιακὴ φάσις τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος κυριορχεῖται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦτον.

Ἡ στάσις τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἀγὼν διὰ τὴν συνδιαλλαγὴν εἶναι φαινόμενα παλαιὰ τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως. Πορεία πνευματικῆ, ἀγωνιώδης ἀναζήτησις, ἀντινομίαι καὶ διχασμοὶ ἔναντι τοῦ ἡμεδαποῦ καὶ τοῦ ἄλλοδαποῦ, τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ ὀθνείου, τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀνακαινίσεως, τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς προόδου. Ἄλλ' οὔτε ἐκ τῆς ἀναζητήσεως τῶν Ἐπιγόνων, οὔτε εἰς τὸν δοθολογισμὸν καὶ τὰς μεθόδους τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, οὔτε εἰς τὸν Διαφωτισμὸν θὰ ἀνευρεθοῦν τὰ στοιχεῖα τῆς ἰσορροπήσεως.

Τὴν λύτρωσιν θὰ ἐπιτύχῃ ἡ Ἑπτανησιακὴ διανόησις εἰς τὸν λυρικὸν λόγον διὰ τῆς ὑποταγῆς τοῦ ὀθνείου εἰς τὸ ἐθνικὸν καὶ τῆς ἐξυψώσεως τοῦ ἐθνικοῦ διὰ τοῦ ὀθνείου. Τὰ πρῶτα σπέρματα ἀνευρίσκομεν εἰς αὐτὸ τὸ περιβάλλον τοῦ πρῶτου καὶ τοῦ ἀκμάζοντος Ἑπτανησιακοῦ Διαφωτισμοῦ, εἰς τὰ Ἀθη Ἐλλαβείας, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν τροφίμων τοῦ Φλαγγινιανοῦ Ἑλληνομουσείου τῷ 1708¹. Οἱ στίχοι τῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία ἀφιερῶται εἰς τὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας Μελέτιον Τυπάλδον, οἱ στίχοι τῶν Ἑπτανησίων, τῶν Κερκυραίων Ἰωάννου Βουλγάρωος καὶ Ἀντωνίου Στρατηγοῦ, τῶν Ζακυνθίων Ἐκτορος Σιγούρου καὶ Ἐμμανουὴλ Κουερίνη, ἰδίᾳ δὲ τοῦ Κεφαλλήνου Φραγκίσκου Κουλουμπῆ, ἐθεωρήθησαν ὡς ἐγκαινιάζοντες νέαν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως². Περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ὁ Στέφανος Ξανθόπουλος, ἐκ Ζακύνθου, ἔγραψε ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἐνθυμίζουσι τὴν πρῶτην περίοδον τοῦ Σολωμικοῦ ἔργου³. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ ὑπέταξε τὰς ξενικὰς ἐπιδράσεις, δαψιλεῖς καὶ ζωογόνους, εἰς μίαν θεσπεσίαν σύνθεσιν ἀπαραιτίτου Ἑλληνικοῦ ἤθους. Ἄλλ' ἡ τελευταία αὕτη φάσις τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πνεύματος, ἡ φάσις τοῦ λυρικοῦ λόγου, συγγέεται μὲ τὴν χαραυγὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας!

1. Αὐτόθι, ἀριθμ. 266.

2. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, σελ. 117 κέ.

3. Φ. Μπουμπουλίδου, Αἱ ποιήσεις τοῦ Στεφάνου Ξανθοπούλου, Παρνασσός, τόμ. 4 (1962), σελ. 91 κέ.

ΓΡΗΓ. Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

Πρόφην Ὑπουργοῦ, καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

ΟΙ ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΙ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ *

Τὰ ἑκατὸ χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἑνωσι τῆς Ἑπτανήσου εἶναι διάστημα χρόνου ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἐπιτρέπη καὶ κάποια ἀντικειμενικὴ ἀποτίμησι τῆς εἰσφορᾶς τῆς Ἑπτανήσου σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐλεύθερης ἐθνικῆς μας ζωῆς, μὰ καὶ τὴν λύτρωσι ἀπὸ κάθε φανατισμὸ καὶ ἀπὸ κάθε μεγαλοστομία στὸ ζύγισμα τῶν καθ' ἑκαστα ἐπιτευγμάτων. Μποροῦμε πιά σήμερα νὰ σκεφθοῦμε τὴν ἱστορία τῆς Ἑνώσεως. Καὶ νὰ τὴν γράψουμε.

Δὲν εἶναι εὐκόλο πρᾶγμα νὰ γράψῃ τὴν ἱστορία. Γιατί, ὅπως λέει ὁ Page Smith, ἡ ἱστορία εἶναι « ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ παρελθόντος μὲ τὰ ὑλικά τοῦ μέλλοντος », δηλαδὴ γράφεται μὲ τὴν ἐπίδρασι τῶν ἰδεῶν πού ἔχει κάθε ἐποχὴ γιὰ τὸ μέλλον. Ἄς προσθέσουμε καὶ τῶν ἰδεῶν πού ἔχει γιὰ τὸ παρὸν. Ὅχι τοῦ παρόντος τοῦ ἴδιου. Γιατί τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι γιὰ τὸν στοχαστὴ πού ζῆ στὴ ζωῆ, καὶ ὄχι σιὰ ὄνειρά του ἢ τίς σκέψεις του, ἀδιάσπαστα. Ἡ τομὴ πού κάνει ὁ Kierkegaard δὲν εἶναι καθόλου διαφορετικὴ στὸ βάθος. « Ἡ ἱστορία, λέει ὁ πρόδρομος τοῦ ὑπαρξισμοῦ, πρέπει νὰ κρίνεται μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὰ πίσω, μὰ πρέπει νὰ ζῆται μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὰ ἐμπρός ». Μὰ ὅταν γυρίσῃς πίσω τὸ βλέμμα σου γιὰ νὰ κρίνῃς τὴν ἱστορία, δὲν ἔχεις ἀνεξίτηλες τίς

---

* Διάλεξι πού ἔγινε στὴν αἴθουσα τοῦ « Παρνασσοῦ » στίς 3 Μαΐου 1965, τελευταία στὴ σειρά πού ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν « Ἐπιτροπὴ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα ». Τὸν ὀμιλητὴ παρουσίασε ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς κ. Διονύσιος Ζακυθινός, λέγοντας πὼς εἶναι ὁ πιὸ καταλληλὸς γιὰ τὸ θέμα πού διάλεξε ἡ Ἐπιτροπὴ σὺν τελευταία ὀμιλία γιατί, εἶπε, ὁ κ. Κασιμάτης δὲν εἶναι μόνο ὁ Ἑπτανήσιος πού ζῆ ἐντατικά τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν Ἰονίων, οὔτε μόνο ὁ ἐπιστήμονας πού ἐρευνᾷ σὺν πολιτικὸς τίς σύγχρονες ἐξελίξεις τοῦ πνεύματος μὰ καὶ ὁ πολιτικὸς πού ἐφαρμόζει τὴν ἐπιστήμη στὴν πράξι. Ἡ διάλεξι δημοσιεύεται ὅπως εἶχε γραφτὴ γιατί, λόγω ἐλλείψεως χρόνου, μερικὰ κομμάτια τῆς δὲν διαβάστηκαν.

εικόνες τῆς σύγχρονης ζωῆς πού κοιτάει πρὸς τὰ ἔμπρὸς, τὸ παρὸν, πού πρέπει νὰ προβλέπῃς, ὅπως λέει ὁ Turgot, καὶ τὸ μέλλον πού πρέπει νὰ ζῆς ;

Ἔτσι καταλήγει ἡ ἱστορία νὰ εἶναι περιγραφή καὶ ἀνάλυση τοῦ παρελθόντος μὲ τὰ κριτήρια κάθε ἐποχῆς γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον καὶ μὲ βάση αὐτὰ νὰ προσπαθῆ νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸ παρελθόν, διαφοροποιῶντας τοὺς θεσμούς του σὲ σύγκριση μὲ τὶς σημερινές ἀντιλήψεις γι' αὐτούς. Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν περιγραφή, μὰ καὶ τὴ σημασία τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἂν δὲν ξεκινούσε ἀπὸ τὶς σημερινές ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ γιὰ τὴν ἰσότητα, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο τὴν πραγματικὴ λειτουργία τῶν φαινόμενων αὐτῶν, μὰ τὴν ἰδανικὴ εἰκόνα πού ἔχει δημιουργήσει ἡ ἐποχὴ μας σέροντας πίσω ἀπὸ τὴν εἰκόνα αὐτὴ τὸν φανατισμό, τὴν ἐλπίδα ἢ τὸ φόβο ; Ὁ Fustel de Coulanges περιγράφοντας τὸ ἀρχαῖο ἄστυ δὲν ξεκινούσε ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὴν Πολιτεία καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ γραμμὴ τῶν μέσων τοῦ 19^{ου} αἰῶνα πού μὲ τὴν ἀντίδρασή της κατὰ τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρεύματος ἐζητοῦσε νὰ κατασκευάσῃ ἕνα κράτος μὲ ἀριστοκρατικὴ διάρθρωση πού ἦταν ἡ βάση τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτεύματος, μὰ καὶ πού ὁ Fustel τὸ εἶδε καὶ σὰν θεμέλιο τοῦ ἀρχαίου « ἄστεος » ;

Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀποκάλυψη τῶν στοιχείων τοῦ παρελθόντος πού θὰ ἐπερνοῦσαν ἀπαρατήρητα, ὅσο καὶ ἂν ἦσαν σημαντικά, ἂν οἱ σύγχρονες ἰδέες δὲν ἐπέβαλλαν τὴν ἀναζήτησή τους καὶ τὴν κατ' ἀναμέτρηση χρυσολόγησή τους. Τί εἶναι ὅμως ἡ ἀντικειμενικὴ ἱστορία ; Τί δίνει στὴν ἱστορία τὴν ἀντικειμενικότητα ; Γιατί, ἔτσι ὅπως τὰ λέμε, κινδυνεύει νὰ καταλήξουμε σὲ μιὰ προκατελημμένη περιγραφή τοῦ παρόντος μὲ ἱστορικὸ περιβλημα.

Ἡ δουλειὰ τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὸ παρὸν καί, ἐπιρραζόμενος ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ παρόντος γιὰ τὸ μέλλον, νὰ ξαναζήσει, παίρνοντας τὸ δρόμο τοῦ γυρισμοῦ πρὸς τὰ πίσω, τὴν ἐξέλιξη πού ἔγινε καὶ νὰ ἐξηγήσῃ ἔτσι τὸ τί ἔγινε τότε μὲ τὸ πῶς αὐτὸ πού ἔγινε ἐπροχώρησε καὶ πῶς ἔφθασε νὰ γίνῃ ὅπως ἔγινε, χωρὶς νὰ ἐπιρρασθῆ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του ἀντιλήψεις καὶ πίστεις γιὰ τὸ μέλλον, μολονότι εἶναι φανερὸ πῶς αὐτὲς μοιραῖα θὰ τὸν φωτίσουν. Ἄς περιορισθῆ στὶς ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦν στὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὸ εἶναι βέβαια δύσκολο. Μὰ γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολη ἡ ἀντικειμενικὴ ἱστορία. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι σπάνιοι οἱ μεγάλοι ἱστορικοί.

Ὁ ὀμιλητὴς τῆς ἀποψινῆς βραδυᾶς πού κλείνει τὸν κύκλο τῶν ὀμιλιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς μας, δὲν εἶναι, κατὰ κύρια ἀπασχόληση, ἱστορικός. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ θεωρήσετε ὅτι οἱ γινῶμες πού σᾶς εἶπε γιὰ τὸν τρόπο πού γράφεται ἢ πού πρέπει νὰ γράφεται ἡ ἱστορία εἶναι ἀποδειγμένα καὶ παραδεγμένα ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμὴ ἀξιῶματα. Εἶναι δικές του σκέψεις βγαλμένες

ἀπὸ τῆ μικρῆ του ἱστορικῆ ἐμπειρία καὶ εἶναι ἀκόμα ἕνας τρόπος ἐρμηνείας τῆς μεθόδου ποῦ πρόκειται νὰ ἀκολουθήσῃ στὴν προσπάθειά του ν' ἀναπτύξῃ ὅσο καλύτερα μπορεῖ τὸ θέμα του.

Ἡ Ἐπτανῆσος εἶχε αὐτόνομη πολιτικὴ ζωὴ ἀπὸ χρόνια. Καὶ στὴν Ἐνετοκρατία βέβαια ὑπῆρχε μιὰ κάποια ὑποτυπώδης συμμετοχὴ τοῦ ντόπιου στοιχείου στὴν τοπικὴ διοίκηση, ἰδιαιτέρως ὅμως ἀπὸ τὸ 1797, μὲ τὴν κατάληψιν τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Γάλλους, δημιουργήθηκε ἕνα κλίμα πολιτικῆς ζωῆς ποῦ ἄρχισε νὰ λειτουργῇ ἐντατικά. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔμπαζε, ὅπου περνοῦσε, τὶς ἰδέες της. Ἔτσι γίνεται μὲ ὅλα τὰ μεγάλα κινήματα. Πετυχαίνουν, ὅσο πετυχαίνουν, γιατί στὰ πρῶτα τοὺς χρόνια γίνονται ἐμβλήματα, μῦθοι, θρησκείες καὶ καλέσματα ποῦ ξεσηκώνουν τοὺς λαούς. Ὄταν περάσουν τὰ χρόνια, πέφτει τὸ μυθικὸ τοὺς στοιχεῖο, γιατί παλεύοντας μὲ τὴν πραγματικότητα καταλήγουν σὲ μιὰ συντηρητικὴ σύνθεση ποῦ παίρνοντας τὰ δυναμικώτερα νέα στοιχεῖα, ἐκεῖνα ποῦ προκάλεσαν τὴν ἐκρηξίν, τὰ ἀφομοιώνουν μὲ τὴν παράδοσιν. Ὁ μῦθος ὅμως συνεχίζει τὸ δρόμον του καὶ γίνεται ἐμβλημα πρὸς τὰ ἔξω. Ἔτσι συναγέρθηκε καὶ ἡ Ἐπτανῆσος μὲ τοὺς Γάλλους καὶ ἔζησε δύο χρόνια ὑψηλοῦ παλμοῦ· πρὶν ἀρχίσουν τὰ παράπονα καὶ οἱ κατάρες τοῦ Πατριάρχου καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν εὐγενῶν, ποῦ δὲν εἶχαν καταλάβει, ὅπως ὅλοι οἱ κατέχοντες δὲν καταλαβαίνουν ποτέ, ὅτι ὁ Ἰορδάνης δὲν γυρίζει πίσω... Ἀπὸ τὸ 1800 καὶ ὕστερα ἡ πολιτικὴ ζωὴ ἐφούντωσε, γιατί σιγὰ-σιγὰ δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς κάποιου ἐλεύθερου πολιτεύματος, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ ὅλα ἡ ἀριστοκρατικὴ ἀρθρωσὴ τῆς ἐπίσημης ζωῆς. Ἄς μὴ τρομάζουμε μὲ τὴ λέξιν. Ἕνας ἀριστοκρατισμὸς εἶναι στὴ βάση κάθε δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ποῦ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀμεση δημοκρατία. Χρειάζεται κάποιος διάμεσος μεταξὺ τοῦ κυρίαρχου καὶ τῆς ἐξουσίας. Μόνον ποῦ ἡ βάση τοῦ ἀριστοκρατισμοῦ αὐτοῦ εἶναι διαφορετικὴ ἐκάστοτε. Καὶ αὐτὸ ἔχει σημασία. Μὲ τὸ πέρασμα τῶν Γάλλων στὰ Ἐπτάνησα ἔσπασαν τὰ προνόμια τῆς καταγωγῆς καὶ δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη τῆς θεμελιώσεως τῆς ἀριστοκρατίας σὲ ἄλλα κριτήρια ποῦ καὶ στὴ Δύση ἀναζητιώνουσιν τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἔτσι, μόλις ἔφυγαν οἱ Γάλλοι, ἄρχισε ἡ βιομηχανία τῶν Συνταγμάτων. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν πάντοτε τὴν ἰδέαν πὼς μόνον τὰ Συντάγματα καὶ οἱ νόμοι φταίνε γιὰ ὅ,τι κακὸ συμβαίνει καὶ γιὰ ὅ,τι καλὸ δὲ γίνεται. Εἶναι μιὰ διέξοδος ποῦ τοὺς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν αὐτοκριτικὴν, τὴν ἀνάληψιν τῶν ἀδυναμιῶν τοὺς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνικανότητός τους. Ρίχνεται βορὰ στὴν κοινὴ γνώμην — ἀληθινὴν bocca di leone — μιὰ λέξιν, ἕνα σύνθημα, ἕνα χαρτί. Καὶ παίρνουμε ἀνάσα...

Καὶ τὰ τρία συντάγματα τῆς ρωσοτουρκικῆς προστασίας, ποῦ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἐπτανήσιους, προσπαθοῦσαν νὰ διευρύνουν τὸν ἀρι-

στοκρατισμό που υπήρχε στην πράξη ἐπὶ ἐνετοκρατίας, ἀναγνωρίζοντας ὅτι μὲ τὸ πέρασμα τῶν Γάλλων ἢ φεουδαρχία ἔσπασε. Ἡ φεουδαρχία ἦταν ἔννοια ἀγνωστη στὸν Ἑλληνισμό. Τὸ Βυζάντιο, νομίζω ὅτι τὸ ἔχω ἀποδείξει μὲ μιὰ ἀνακοίνωσή μου στὴν Ἀχρίδα πού δὲν μπόρεσε νὰ ἀνατρέψῃ ὁ Βιεννέζος καθηγητὴς Schmidt, παρὰ τὴν μεγάλη συζήτηση πού ἐγινε, δὲν εἶχε φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση καὶ τοῦτο γιατί ἦτανε συγκεντρωτικὸ κράτος. Φεουδαρχία δημιουργήθηκε στὸ χῶρο μας μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Καὶ στὰ Ἑπτάνησα υπήρξε μιὰ κάποια φεουδαρχία, γιατί μολονότι ἡ Βενετία δὲν εἶχε στὴν πραγματικότητα φεουδαρχία — ἡ φεουδαρχία ἔχει γιὰ βάση τὴ γῆ — ἔκανε ἐξαγωγή φεουδαρχίας στὶς κτήσεις της, ὅπου ἔστειλε τοὺς εὐνοουμένους ἢ τοὺς καταδιωγμένους γιὰ νὰ πλουτίσουν. Μοῦ φαίνεται πῶς ἀπὸ μιὰ τέτοια γενιά, καταδιωγμένη ἢ εὐνοημένη, δὲν μπορεῖ ποτὲ κανεὶς νὰ καταλάβῃ καλὰ τί γινότανε στὸν περίγυρο τῶν Δέκα, κρατᾷ καὶ ἡ δική μου οἰκογένεια ἢ τουλάχιστον τὸ ὄνομα. Γιατί τὰ ὀνόματα εἶναι μιὰ ἀλαφριά γύρη πού τὴν φέρνει ὁ ἄνεμος ἢ ἡ κοινὴ καταλαλιὰ σὲ ἀπίθανα μέρη. Μὰ ποιὸς ἔχει καιρὸ καὶ κέφι νὰ ψάξῃ τὰ κίτρινα μὲν ἀλίμπρα d'oro, d'acciaio οὐ δι mondanità!

Ἀπὸ τὸ 1800, λοιπόν, μιὰ καινούργια μορφή ἀριστοκρατίας δημιουργεῖται πού ἀποτελεῖ τὸ προμήνυμα τῆς ἀριστοκρατίας τῶν πληθείων, πού χαρακτηρίζει τὰ σύγχρονα κοινοβουλευτικὰ πολιτεύματα καὶ πού λέγεται ἐπισημότερα « πολιτικὴ τάξη ». Ἔτσι τὴν ἀποκάλεσε, ὕστερα ἀπὸ τὸν Saint-Simon, ὁ Carlo Schmid — εἶναι ὁ τρίτος Σμιθ πού ἀναφέρω — σοσιαλιστῆς ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς τῆς Γερμανικῆς Ὁμοσπονδίας. Τὸ « Συμβούλιο τῶν Ἀρίστων » ἀπαρτιζότανε κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1801, τὸ Σύνταγμα τῆς « Ἐντιμῆς Ἀντιπροσωπείας », ἀπὸ 240 ἰσόβιους ἀντιπρόσωπους ἐκλεγόμενους ἀπὸ ἐκλέκτορες, πού ἀνῆκαν σ' ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ εἶχαν προσόντα *di virtù* οὐ *di merito*. Στὸ Σύνταγμα πάλι τοῦ 1803 ἀνακηρύσσεται γιὰ ἡγήτιδα τάξη ἡ « ἐνεργὸς συνταγματικὴ εὐγένεια » καὶ καταργεῖται, ἔτσι, ὀριστικὰ ἡ ἀριστοκρατία τῶν γαιῶν καὶ τῶν χαρτιῶν. Βέβαια, κατὰ κάποιο ποσοστὸ, στὰ χαρτιά καὶ αὐτό.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1803 εἶναι θεμελιακὸς σταθμὸς στὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἑπτανήσου. Ἡ Ἑπτάνησος ἀνακηρύσσεται ἐλεύθερη καὶ αὐτόνομη καὶ ἡ πολιτικὴ ἐνότητά της πού εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ τὸ τυχαῖο περιστατικὸ τῆς παραμονῆς ὅλων τῶν νησιῶν ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴ διοίκηση — γιατί γεωγραφικὴ ἐνότητα δὲν ὑπάρχει — συνειδητοποιεῖται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες πού ἀποκοτῶν ἓνα κάποιο δικαίωμα ψήφου. Δὲν εἶναι πιά Ὁμοσπονδιακὸ τὸ κρατίδιο, ὅπως μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1801, μὰ ἔχει τὴν τοπικὴν αὐτοδιοίκηση κάθε νησί, πράγμα πού ἐννοοῦσε καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1801 μὲ τὸν ὄρο « αὐτοδιοίκηση ». Καὶ περιέχει ἀκόμα, γιὰ πρώτη φορὰ, τὴν ἀναγνώριση τῆς ἑλληνικῆς σὰν « δυνάμει » ἐπίσημης γλώσσας.

* Από τοῦ ἔτους 1810, λέγει τὸ ἄρθρον 211, οὐδεὶς δύναται νὰ ἐκλεγῆ τὸ πρῶτον δημόσιος ὑπάλληλος, ἐὰν δὲν γινώσκῃ ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν εἰς τὴν lingua nazionale greca volgare. Τῆς γλώσσης αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 1820 θέλει γίνεσθαι ἀποκλειστικὴ χρῆσις εἰς ἅπαντα τὰ δημόσια ἔγγραφα ». Εἶχεν ἀκόμα τὸ Σύνταγμα τοῦ 1803 τὸ θεσμὸ τῆς Τιμητείας σὰν ὑπατης ἀρχῆς ἐλέγχου, ποῦ ἔμοιαζε μὲ τοὺς ἑφοροὺς τῆς Σπάρτης ἢ τοὺς tribuni plebis τῆς Ρώμης καὶ ποῦ εἶχε μᾶλλον τὴν καταγωγὴν του στὸ Γαλλικὸ Σύνταγμα τῆς 22 Frimaire ἢ Παχναϊῶνος, ὅπως μεταφράσθηκε ἀπὸ τοὺς λογιώτατους, τοῦ 8ου ἔτους (1799). Ἦτο ὁ θεσμὸς αὐτὸς μία ἀπὸ τίς πολλὰς προσπάθειες ποῦ ἔκαμε ὁ κοινοβουλευτισμὸς γιὰ νὰ λύσῃ τὸ ἄλυτο θέμα τῆς ἰσορροπίας τῶν ἐξουσιῶν ἢ λειτουργιῶν τῆς Πολιτείας ποῦ, παρὰ τὸ δόγμα τοῦ Montesquieu, ἢ πλήρης διάκρισίν τους ἀποδείχεται στὴν πραγματικότητά ἀδύνατη. Ἰδίως τοῦ ἐλέγχου ὄχι μόνο τῆς Κυβερνήσεως ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Ἀντιπροσωπεία ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς τεχνοκρατικῆς γραφειοκρατίας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κυβέρνηση, τὸ Κοινοβούλιο καὶ τὸ λαὸ ποῦ εἶναι τὸ μεγάλο πρόβλημα τῶν σύγχρονων κρατῶν. Ἡ διακοινοβουλευτικὴ Ἔνωση πρόκειται νὰ συζητήσῃ ἀκριβῶς τὸ θέμα τοῦτο στὴν Διάσκεψίν της στὴν Ὀυτιάβα τὸν προσεχῆ Σεπτέμβρη, ὁ δὲ σημερινὸς ὀμιλητὴς ἔχει τὴν τιμὴ ἀλλὰ καὶ τὸ βᾶρος νὰ εἶναι ὁ εἰσηγητὴς γι' αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ ἐνδεδειγμένα μέτρα ποῦ χρειάζονται γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ τὸ ζήτημα τόσο στὰ κοινοβούλια μὲ μονοκομματικὴ σύνθεσις ὅσο καί, περισσότερο φυσικά, στὰ κοινοβούλια ποῦ ἔχουν σύνθεσις πολυκομματικὴν.

Τὴν κατάστασι αὐτή, ποῦ εἶχε δημιουργήσῃ ἤδη πυρῆνες ἐλευθερῆς συζητήσεως καὶ κομματικῆς δημιουργίας εὐρῆκε ἡ Ἀγγλικὴ προστασία ἢ ὁποία, βραδυπορῶντας στὴν ἀντιμετώπισσι τῶν θεμάτων καὶ ἐφαρμοζοντας τὴ γνώριμη ἀρχὴ τῆς διαβρώσεως ἐκ τῶν ἔνδον, ἐπέτυχε μὲν νὰ χαλυβδῶσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν Ἔνωσι, ἀλλὰ σύγχρονα παρασκεύασε τὸ ἔδαφος τῆς δημιουργίας κοινοβουλευτικοῦ κλίματος ἀνάλογου μὲ ἐκεῖνο ποῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Ἑλλάδος δημιουργήθηκε σ' αὐτήν. Ἔτσι βλέπουμε τὴν ἴδια κατάστασι νὰ διαμορφώνεται καὶ στίς δύο πλευρὰς τοῦ Ἰονίου. Στὴν μιὰ φουντώνει ἡ μάχη κατὰ τῆς ξένης κατοχῆς, στὴν ἄλλη ἡ μάχη κατὰ τῆς ξένης καὶ αὐτῆς, ὅπως κατηγοριῶταν, βαναρικής μοναρχίας. Καὶ ὅση καὶ ἂν ὑπάρχῃ διάκρισι μεταξὺ ὑστεροβουλῶν τῆς πρώτης — ὑστεροβουλῶν ποῦ διογκωνόντανε ἀπὸ τίς ἐσωτερικὰς ἀντιθέσεις — καὶ ποῦ ὀπωσδήποτε ὀφειλότανε σὲ γενικώτερη πολιτικὴ γραμμὴ τῆς Βρεταννικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ στὴν ἀγαθὴ προαίρεσι τοῦ Ὄθωνα ποῦ περιέπλεκε στὴν διακυβέρνησι λαοῦ κεντριζόμενου εὐκόλα ἀπὸ τίς λέξεις καὶ τοὺς καπεταναίους, χωρὶς νὰ ἔχῃ καμμιά ἱκανότητα νὰ ἐλίσσεται στὸ μεσογειακὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο μετεφυτεύθηκε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὸ τέλος κατέληξε ἡ κατάστασι νὰ εἶναι καὶ στίς δύο περιοχὰς ἕρμαιο τῶν κομ-

ματικῶν ἀνταγωνισμῶν. Ὄταν πρὶν λίγα χρόνια ρώτησα τὸν Randolfo Pasciardi γιατί τὰ μικρὰ Ἰταλικά κόμματα ποὺ διαθέτουν τόσες ἐξέχουσες προσωπικότητες δὲν συγκροτοῦν ἕνα ὄργανισμό, μοῦ ἀπάντησε: Siamo tutti generali! Ἄλλωστε συνέχισε δὲν βλέπετε τί γίνεται στὴ χριστιανικὴ δημοκρατία; Εἶναι ἕνιαῖο κόμμα, ἀλλ' ἔχει τόσα κομμάτια ποὺ ἀλληλοτρῶγονται...

Τὴν κατάσταση αὐτὴ παρουσίαζε τὴν στιγμή τῆς Ἑνώσεως καὶ ἡ Ἐπιάνησης καὶ ἡ Ἑλλάς.

Εἶναι εὐκολο καὶ εὐχάριστο καὶ ἱκανοποιεῖ τὴν φιλοτιμία μας νὰ λέμε ὅτι χάρις στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἐπιανησίων ἐπιτεύχθηκε ἡ Ἑνωσις. Καί, κατὰ περισσότερο, εἶναι καὶ ἀλήθεια. Γιατὶ ὠδήγησαν οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ τὴν Μεγάλη Βρετανία στὴν πεποίθηση πῶς, μετὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἀνεξάρτητου Ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ Ἐπιάνησης ἀποτελοῦσε βάρος γιὰ τὴν θαλασσοκράτειρα ἰδίως ἐξ αἰτίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῶν νέων γεωγραφικῶν συναρτήσεων τῶν ὁποίων ἐκδήλωση ἦταν ἡ παραχώρηση τῆς Πάργας στὸν Σουλτάνο. Κι' ἀφοῦ δὲν κατώρθωσε νὰ διασώσῃ τὴν Κέρκυρα ποὺ θ' ἀποτελοῦσε τὴ Μάλτα τῆς Ἀδριατικῆς μετὰ τὴν ἀπέπειρα διχοτομήσεως τῆς Ἐπιανήσου, ἐπρόσφερε ὀλόκληρη τὴν Ἐπιανήσο σὰν τίμημα γιὰ τὴν ἀποκοπὴ τῆς ρωσικῆς καὶ τῆς κεντροευρωπαϊκῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἑλλάδα. Ἄλλο θέμα εἶναι ἂν ἐπέτυχε ἐπὶ μακρὸν τὸ σχέδιο. Καὶ ἄλλο θέμα εἶναι ἂν, μετὰ τὸ ταξίδι τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' στὴν Πετρούπολη, ὅπου αὐτὸς πιά ἔπρεπε στὰ δίκτυα τοῦ σλανϊκοῦ σχεδίου καὶ ἀπέπεμψε τὸν Κουμουνδοῦρο καὶ τὸν Τρικούπη, ἡ Ἀγγλία δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ διπλὸ παίγνιδι. Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς πολιτικῆς δὲν ἀναιρεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀπέτυχε.

Νομίζω πῶς αὐτὴ ἡ πτυχὴ τῆς νεώτερης ἱστορίας μας χρειάζεται ἑκαθάρισμα. Ὄχι βέβαια ἀπόψε. Οὔτε ἀπὸ ἀνθρώπους σὰν τὸν ἀποφινὸ δμῆλητῆ. Χρειάζεται δουλειὰ ἀρχεϊακὴ καὶ συνθετικὴ ἀπὸ τὸν κατάλληλο καὶ ἀξιόμοδο. Τί κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀπότομη στροφή τῆς Ἀγγλικῆς πολιτικῆς στὸ θέμα τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἐπιανήσου; Μέχρι ποῖο σημεῖο ἔχει συνάρτηση μετὰ τὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα καὶ μέχρι ποῖο μετὰ γενικώτερη ἀναπροσαρμογὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Βρετανικῆς Ἀυτοκρατορίας; Καὶ ποῖα εἶναι ἡ συνάρτηση καὶ τῶν δύο αὐτῶν περιστατικῶν, καὶ τῆς ἐξώσεως τοῦ Ὄθωνα καὶ τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἐπιανήσου, μετὰ τὴν ἐναλλασσόμενες φάσεις τῶν Ἀγγλορωσικῶν σχέσεων, σὲ παραλληλισμὸ μετὰ τὴν δολοπλοκίαν τοῦ Ναπολέοντος τοῦ Γ' ;

Ἄν εἶχαμε ἑκαθαρίσει τὰ προβλήματα αὐτά, δὲν θὰ εἶχαμε δυσκολία νὰ εἶμαστε πιὸ σοβαροὶ στὴ κρίσιν μας, γιὰ τὴν διακυμάνσιν τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς στὸ Κυπριακόν. Καὶ νὰ ἐπωφελοῦμεθα ἀπὸ τὴν στιγμή τῆς ἀναπροσαρμογῆς πρὶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους... Μὰ ἐμεῖς ἔχουμε ἕνα φοβερὸ ἐλάττωμα καὶ σὰν ἄτομα καὶ σὰν ἔθνος. Ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν μὲν αὐτάρκειαν

καὶ παντογνωσία καὶ καταλήγουμε στὴν ἰκεσία τῆς βοήθειας καὶ τῆς ἐξαο-
τήσεως. Νομίζουμε πὼς εἴμαστε ὁ ὁμφαλὸς τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἄλλας τῆς γῆς.
Καὶ γι' αὐτὸ κρίνουμε τοὺς ἄλλους μὲ τὰ δικά μας συμφέροντα καὶ — ἀκόμα
χειρότερα — μὲ τὶς δικές μας ἐπιθυμίες. Ποτὲ δὲν καταλάβαμε ὅτι οἱ Ἄμε-
ρικανοί, οἱ Γάλλοι, οἱ Ρῶσοι καὶ ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς γῆς εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα
ἀμερικανόφιλοι, γαλλόφιλοι, ρωσόφιλοι κ.ο.κ. καὶ ὕστερα ἐνδεχόμενα καὶ
φιλέλληνες, συμπαθοῦν δηλαδὴ τὴν Ἑλλάδα. Ποτὲ δὲν μπορέσαμε νὰ τὸ
καταλάβουμε. Γι' αὐτὸ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀκρότητες στὶς ὁποῖες μᾶς πηγαίνει
αὐτὴ ἡ πίστις μας ἢ μένουμε γιὰ πολὺ πληγωμένοι ἢ καλύπτουμε τὴν πικρία
μας μὲ ὀχρὸ ἐπαίνων πρὸς ὅσους μᾶς ἐβοήθησαν εἴτε ἀπὸ συμπάθεια εἴτε
— πρᾶγμα ποὺ εἶναι καὶ τὸ συνηθέστερο — γιὰ τὸ συμφέροντά τους ἐξυ-
πηρεσιῶντουςαν ἔτσι, εἴτε τέλος καὶ γιὰ τοὺς δύο λόγους μαζί. Ὁ ἱστορι-
κὸς τοῦ μέλλοντος θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ μιὰ ἐξήγησις σ' αὐτὴν τὴν ἀδυναμία
μας νὰ σοβαρευθοῦμε στὶς σχέσεις μας μὲ τοὺς ξένους. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ
μὲ τὴν Ἐνωσιὴ τῆς Ἑπτανήσου. Παραμελήσαμε ὀλοτέλα τὴ διεθνή συγκυ-
ρία. Καὶ ἀναλυθῆκαμε σὲ διθύραμβους γιὰ τοὺς ἀγῶνες μας καὶ σὲ εὐχαρι-
στιὰς γιὰ τὴ θαλασσοκράτειρα. Ὅπως πάντοτε, ὕστερα ἀπ' τὸ νταηλίκι, ἦρθε
ἡ ὑποχώρησις. Μὰ χάθηκε ὁ ἴσιος δρόμος :

Ἐνα εἶναι τὸ σίγουρο : Πὼς ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ περιέχει ἀπειρες ἀντι-
φάσεις. Καὶ θύματα τῶν ἀντιφάσεων ἦσαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὰς τῆς
Ἐνώσεως ποὺ δουλεύτηκαν ἀπὸ μιὰ κατηγορία Ἑγγλέζων ποὺ ἀγνοοῦσαν
καὶ οἱ ἴδιοι πὼς ἄλλη κατηγορία ἐπροπαγάνδιζε ἄλλη πολιτικὴ καὶ ποὺ μαζί
μὲ τοὺς δευτέρους δὲν ἤξεραν οὔτε μποροῦσαν νὰ προβλέψουν ὅτι στὸ τέλος
θὰ ἐφαρμοζότανε ἄλλη γραμμὴ, ἄσχετη καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη.
Αὐτὰ ἔχει ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ ἡ ἀνάγκη. Κι' ὅποιος δὲν καταλαβαίνει τὶς
ἀντιφάσεις τῆς πολιτικῆς τῶν μεγάλων καὶ δὲν τὶς μυρίζεται στὴ γωνία τῆς
στροφῆς, καλύτερα νὰ πηγαίῃ σὲ μοναστήρι κι' ὄχι νὰ θέλῃ νὰ κυβερνᾷ τὸ
λαὸ του...

Ἴσως μὲ τὴ διαπίστωση τῶν ἀντιφάσεων αὐτῶν καὶ μὲ τὴ διαίσθησις
τῆς ὑπάρξεως πολιτικῆς ποὺ νὰ ἐξαρτᾷ τὴν Ἐνωσιὴ ἀπὸ τὴν ὑποστολὴ τῆς
σημαίας τῆς μεγάλης ἰδέας νὰ ἐξηγοῦνται μερικὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα ἔχουν
βέβαια καὶ σχέση μὲ τὶς ἐσωτερικὰς κομματικὰς συμπληγάδες τῆς Ἑπτανή-
σου καὶ μὲ τὶς πιέσεις ποὺ ἐφαρμύστηκαν, δὲν εἶναι ὅμως ἐντελῶς καθαρὰ.
Πὼς ἐξηγεῖται ἡ τελευταία στροφὴ τοῦ Ἡλίου Ζερβοῦ Ἰακωβάτου ποὺ ἐδυσ-
πίστησε πρὸς τὴν Ἐνωσιὴ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἀπὸ τὴν ἐξαιτῆ ἐξορία
τῶν Ἀντικυθέρων ; Καὶ ὁ λόγος του ὡς Προέδρου τῆς 12ης Βουλῆς ; Καὶ
ἡ ἀπάντησί του στὸ Βαλαωρίτη, ἐκπληκτο γιὰ τὸ δὲν ἄκουσε ἀπὸ τὸν « δαιμό-
νιον ἄνδρα τῶν Ἀντικυθέρων » βροντῆς καὶ ἀστραπῆς : « Δὲν τὰς ἤκουσε διότι
δὲν ἔπρεπε νὰ τὰς ἀκούσῃ » ! Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὑπερβάλλει μὲν ὁ Κυρια-
κίδης ἀποδίνοντας σκοτεινὰ ἐλατήρια στὴν ἀγγλικὴ δωρεά, ἀς θυμώμαστε

δμως ἐπίσης ὅτι ἡ πολιτικὴ τῶν μεγάλων Δυνάμεων, ἔχει σχεδὸν πάντοτε σύνθετες, πολλαπλές καὶ περιεργές ἐξηγήσεις. Καὶ πρὸ παντός, ἄς ἐξετάζουμε τὶς πράξεις τους μὲ βῆσι τὸ δικό τους συμφέρον, ὅπως καλὰ ἢ κακὰ τὸ ἀντιλαμβάνονται οἱ ἡγέτες τους σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ ὄχι τὸ δικό μας, ὅπως ἔχουμε τὴν ἀφέλεια — πάντοτε εὐκολοπίστευτοι καὶ πάντα προδομένοι — νὰ κάνουμε!

Μὲ τὶς συνθήκες αὐτὲς εἶναι εὐεξήγητο πῶς, ὅταν διαλύθηκε ἡ μέθη τῆς ἐπιτυχίας καὶ ἡ εὐφορία τῆς Ἐνώσεως καὶ ἐμφανίσθηκαν στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἰονίων, αἰσθάνθηκαν ἀπὸ τὶς πρώτες στιγμὲς πῶς ἀποτελοῦν ἓνα σῶμα μὲ τοὺς συναδέλφους τους τῆς ἄλλης Ἑλλάδας καὶ ἄρχισαν τοὺς ἴδιους μὲ ἐκείνους κομματικούς ἐλιγμούς. Πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ ἄλλοιως; Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1862 εἶχε πιά διαλύσει τὰ πάντα. Ἀφοῦ, κατὰ τοὺς γνωστοὺς στίχους:

*Φωνάζοντες τὰ ζήτω ὁ λαὸς κ' ἡ νεολαία
ἐξεδώξαν ἀφόβως τὸν ἀπόντα Βασιλέα,*

ἐξαναγκάσθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, ὄχι βέβαια ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ τὴ νεολαία, ἀλλ' ἀπὸ τὸν Στρατὸ, σὲ παραίτηση ὁ Ὄθων. Ὅταν δὲ ὁ συμπολίτης μου Πάνος Κορωνάιος, ἀρχηγὸς τῆς Ἐθνοφρουρᾶς καὶ πληρεξούσιος στὴν Ἐθνοσυνέλευση, ἔλεγε ὑστερα στοὺς λόγους ποὺ ἐκφωνοῦσε σὲ κάθε γωνιὰ τῶν Ἀθηνῶν ὅτι « Στρατὸς καὶ Λαὸς ἐν μιᾷ πνοῇ ἐξηγέρθησαν κατὰ τοῦ Τυράννου », ἐξ οὗ καὶ ἀπεκλήθη « Στρατολαός », ἐγνώριζε πῶς διέπραττε — κατὰ κυριολεξίαν — σῆμα λόγου...

Μοῦ ἐνθυμίζουσι οἱ στίχοι αὐτοὶ μίαν ἄλλη ἐκθρόνιση. Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ 1923, νομίζω στίς 18 ἢ 19 Δεκεμβρίου, καμμιά διακοσοριὰ νέοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ὀμιλητής, τριτοετῆς φοιτητὴς τῆς Νομικῆς, συγκεντρωθήκαμε ἔξω ἀπὸ τὸ Πολιτικὸ Γραφεῖο τῆς Ἐπαναστάσεως ποὺ βρισκόταν ὅπου σήμερα τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ἀξιῶσαμε τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Β' καὶ ὅταν τὴν ἐπόμενη μέρα μάθαμε ὅτι ὁ Βασιλεὺς ἀνεχώρησε, νομίζαμε ὅτι ἐμεῖς εἶχαμε ἐπιφέρει τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ἡ στρατιωτικὴ δύναμις τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὅταν, μετὰ πολλὰ χρόνια, διηγόμουν τὴ σκηνὴ αὐτὴ στὸν ἀείμνηστο Γεώργιο, μοῦ εἶπε γελῶντας: « Ἔτσι γράφεται ἡ ἱστορία ». Ἔτσι γράφτηκε καὶ ἡ ἱστορία τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1862. Ἀφοῦ ὅμως παραιτήθηκε ὁ Ὄθων, ἐξέσπασε ἡ θύελλα καὶ γιὰ μῆνες μακροῦς ἐσπαράσσονταν μεταξὺ τῶν πεδινῶν καὶ τῶν ὄρεινῶν, ἄλλοτε μὲ ὕβρεις καὶ ἄλλοτε μὲ μάχες, ὁ τόπος. Ἡ ἀναίμακτη ἐπανάσταση τῆς 10ης Ὀκτωβρίου κάθε ἄλλο παρὰ ἀναίμακτη ἀποδείχτηκε. Καὶ ἄρχισε μπρὸς στὸ ἀδιέξοδο ἡ ἀναζήτησις νέου Βασιλεῦς καὶ ἐγιναν τὰ γνωστά θλιβερὰ παρατράγουδα τῆς περιφορᾶς τοῦ στέμματος ἀπὸ αὐλὴ σὲ αὐλὴ. Ὅταν ἐφθασε ὁ νέος καὶ ἄπειρος Βασιλεὺς εἶχε νὰ περπατήσῃ ξυπόλητος

—πραγματικὸς ἀναστενάργης— στὰ κάρβουνα καὶ τὰ ἀγκάθια τῆς ἀποσυνθέσεως καὶ τοῦ κομματισμοῦ.

Καὶ ἔρχεται ἡ μέρα τῆς εἰσδοχῆς τῶν Ἑπτανησίων. Θὰ περίμενε κανεὶς τότε τὴν ψυχικὴ ἀνάταση τῆς χαρᾶς καὶ τὴν σοβαρότητα τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ὥραιας στιγμῆς μὲ δμόνοια. Διαβάστε ὁμως τὰ πρακτικὰ τῆς 20ῆς Ἰουλίου 1864. Ὁ Πληρεξούσιος Κεφαλληνίας Γεώργιος Τυπάλδος Ἰακωβάτος ὑποβάλλει αἴτηση ἀναβολῆς γιὰ νὰ γίνῃ « πρῶτερον, πρὸ τῆς ὀρκωμοσίας », ὅπως ἄλλωστε ὥριζε εἰδικὸ ψήφισμα, ἡ ἐξέλεξις τοῦ κύρους τῶν ἐκλογῶν τῆς Ἑπτανήσου ἀπὸ μόνους τοὺς Ἑπτανησίους, μὲ τὴν προεδρεία τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς. Καὶ ὁλόκληρη ἡ συνεδρία καταναλώνεται μὲ τὸ εἰδικὸ αὐτὸ θέμα.

Δὲν πρέπει, ὁμως, νὰ θεωρηθῆ πὼς ἡ διαγωγή τοῦ Ἰακωβάτου εἶναι συνέπεια καμμιᾶς ὑστεροβουλίας. Εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι συνέπεια τοῦ νομικισμοῦ ποὺ ἐβάραινε καὶ βαραινει τὴ πολιτικὴ μας ζωὴ, μὰ εἶναι πῶς πιθανὸ ἀκόμα νὰ ἔχη καὶ κάποια σχέση μὲ τὴν ἀνησυχία του γιὰ τὴ σύνθεσις τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως καὶ τὴ στάσις της στὰ ἐθνικὰ προβλήματα. Μιὰ τρίτη ἐξήγηση ποὺ σίγουρα εἶναι κατὰ κάποιο ποσοστὸ σωστὴ εἶναι πὼς οἱ Ἑπτανήσιοι ἐρχόντουσαν στὴν Ἀθῆνα μὲ ἓνα πλέγμα ἀνωτερότητας, γιὰτὶ ἦσαν ἡ Δύσις καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχη φοβία τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ τὴν ὑποανάπτυκτη πνευματικὰ καὶ πολιτικὰ Ἀνατολή. Εἶχαν διαβάσει καὶ τὸν Κοραῆ καὶ τὸν Γαζῆ καὶ τὸν Οὐγγροβλαχίαν Ἰγνάτιο γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάστασις τῆς Ρωμοσύνης στὰ χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν, ἴσως, καὶ οἱ κατηγορηματικὲς δηλώσεις τοῦ Βαλαωρίτη γιὰ τὴν ὑποστήριξις τοῦ Βασιλέως καὶ τῶν δικαιωμάτων του νὰ κατευθύνῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ ἔθνους. Δὲν πρέπει τίποτα νὰ κρίνεται ὅσο ἐπιπόλαια συνήθως ἐξετάζονται ἀπὸ πολλοὺς τὰ πράγματα.

Χαρακτηριστικὸ τῆς εὐρύτητος τῶν βλέψεων τοῦ Γεωργίου Τυπάλδου Ἰακωβάτου μὰ καὶ τῶν ἀνησυχιῶν του γιὰ τὴν ἐξέλιξις τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς εἶναι τὸ ψήφισμα ποὺ ἐπρότεινε μόνος του στὴν Ἐθνοσυνέλευσις στίς 22 Ἰουλίου 1864, μὲ ἡμερομηνία 20 Ἰουλίου, καὶ ποὺ ἀξίζει — σὰν σύγχρονο συνθετικὸ κείμενον πνοῆς — νὰ δημοσιευθῆ πάλι. Ἴδου ἡ πρότασις :

« Ἡ ἐν Ἀθήναις Β' Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις,

Μελετῶσα εὐγνωμόνως τὸ τεράστιον ἔργον τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ κλίνουσα γόνυ καρδίας ἐνώπιον τῆς θείας Μεγαλειότητος ἐπὶ τοιαύτῃ εὐεργεσίᾳ.

Ὁμολογοῦσα ταύτην τὴν εἰρηνικὴν ἐνωσιν ἔργον πατριωτισμοῦ μὲν ἐθνικοῦ, πολιτικῆς δὲ σοφῆς καὶ δικαίας, συμφώνου πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν ἐθνοτήτων, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς προόδου.

Δικαιουμένη ἅμα νὰ θεωρῆ τὴν ἐνωσιν τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀρχὴν τῆς ἰσορροπίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀσφαλείας τῆς Εὐρώπης.

Προσδοκῶσα δὲ συνεπῆ εἰς τὸ ἀξιωμανημόνευτον τοῦτο ἔργον τὴν πολιτικὴν τῶν εὐεργειδῶν τῆς Ἑλλάδος Δυνάμεων ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἀναπέμπει ταπεινῶς ὕμνους εὐχαριστίας Θεῷ τῷ Σωτῆρι.

Χειροκροτεῖ τοὺς ἡρωϊκοὺς Ἑπτανησίους.

Εὐγνωμονεῖ πάσαις ταῖς συνεργασαμέναις Δυνάμεσι καὶ κηρύττει ὅτι ἡ εὐχὴ καὶ ὁ πόθος τοῦ Πανελληνίου εἶναι ἡ διὰ συνθηκῶν εἰρηνικὴ ἔνωσις Κρήτης, Θεσσαλίας καὶ Ἡπείρου μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ᾗ ἀναθέτει τὰς ἐλπίδας αὐτῆς εἰς τὴν θεῖαν πρόνοιαν καὶ εἰς τὴν δικαίαν καὶ εὐμενῆ ἀπόφασιν τῶν Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης*.

Τὴν ἴδια μέρα γίνεται ἡ ἐπίσημη εἰσοδοχὴ. Ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Ἑπ. Δεληγιώργης λέγει μεταξὺ ἄλλων — ἄλλος τόνος αὐτὸς — τὰ ἑξῆς :

* Εὐτυχῆσας, Κύριοι, νὰ προεδρεύσω τῶν πρώτων συνεδριάσεων τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἐλευθέρου Ἑπτανήσου καὶ νὰ παρασταθῶ κατὰ τὴν μεγάλην πολιτικὴν δίκην τῆς ἐξελέγεως τῶν ἐκλογῶν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἀνακρίνονται τὰ δημόσια καὶ ἡ πολιτικὴ ἀνατροφὴ τοῦ λαοῦ, ἐκφράζω πανδήμως τὸν θαυμασμόν μου ὑπὲρ τοῦ Ἴονικοῦ λαοῦ διὰ τὸ ἀπειρον σέβας ὄπερ κατὰ τὰς ἐκλογὰς ἀπέδειξε πρὸς τοὺς νόμους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀσφαλίζουν τὴν ἐλευθερίαν ἐν ταῖς ἐκλογαῖς, αἵτινες εἶναι, ὡς γνωρίζετε, τὸ μέγιστον καὶ συγχρόνως τὸ δυσκολώτατον ἔργον τῶν ἐλευθέρων λαῶν.

Παρεκτὸς τῆς ἐντυπώσεως ταύτης χρεωστῶ κατὰ καθῆκον ἠθικὸν καὶ μετ' εὐχαριστήσεως μεγίστης ν' ἀναγγείλω πρὸς ὑμᾶς, ὅτι ὁ Ἴονικὸς λαὸς προικίζει τὴν Ἑθνικὴν Συνέλευσιν μὲ ρήτορας δεινοὺς διὰ τε τὴν εὐγλωττίαν καὶ τὴν πολυμαθεῖαν αὐτῶν, ὅτι προικίζει τὴν συνέλευσιν μὲ ἀντιπροσώπους, ἔχοντας ἐξαιρετὸν κοινοβουλευτικὴν συμπεριφορὰν, κεκοσμημένους μὲ τὰς ἀρετὰς τῆς παρρησίας καὶ τῆς τόλμης, αἵτινες εἶναι ἀναγκαῖαι καὶ τοσοῦτον εἶμαι βέβαιος θέλουσιν ὠφελῆσαι τὴν πατρίδα, ὅταν μετ' οὐ πολὺ αὕτη μᾶς ὑποβάλλῃ τὰ μεγάλα ἐκεῖνα ζήματα, τὰ ὅποια τοῖς πᾶσιν εἶναι γνωστά.

Ἀξιότιμοι συνάδελφοι ! Τέλος πάντων ἡ βούλησις τῆς θεῖας προνοίας ἐπληρώθη. Ἡ Ἑπτανήσος ἀνήκει πλέον εἰς ἑαυτήν, ἡ Ἑλλὰς ὑπερέβη τὰ ὄρια, τὰ ὅποια περὶ αὐτὴν ἔθεσεν ἄδικος διπλωματία, πρὸ καιροῦ εὐτυχῶς γεγηρακυῖα (!!!).

Ἡ Ἑλλὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἰονίων ἄς ἴδῃ ἐκ τῆς Ἐνώσεως, ἡ ὁποῖα τελεῖται σήμερον, ὁποῖα μεγάλα ἔργα δύναται νὰ κατορθώσῃ ὁ πατριωτισμός. Εἶθε δέ ποτε νὰ μὴ ἐξαλειφθῇ ἐκ τῆς καρδίας ἀμφοτέρων τῶν λαῶν τὸ αἴσθημα τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰς μεγάλας ἀρετὰς τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες ὠδήγησαν αὐτοὺς εἰς τὴν νέαν ταύτην μεταβολὴν τῆς τύχης τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

* Διὰ τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν τέκνων αὐτῆς ἢ μικρὰ ἡμῶν Ἑλλάς, δορυ-

φόρους έχουσα δύο γίγαντας, τὸν Χριστιανισμόν καὶ τὸν πολιτισμόν, θέλει δυναθῆ ἡ κατάσχη τὸ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς κείμενον μέλλον, ὅπερ διὰ τὸ μέγεθος αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς ἡμετέρας Ἐπικρατείας, φαίνεται σήμερον ἀκατάσχετον».

Στὴν ἴδια συνεδρίαση ὁ πληρεξούσιος Ζακύνθου Εὐθ. Λούντζης ποῦ ἦταν ἀπὸ τοὺς καλύτερος βουλευτῆς τῆς πρώτης γενεᾶς ζητεῖ ἀπὸ τὴν Βουλὴν νὰ μὴ γίνῃ δεκτὴ ἡ παραίτηση τοῦ Ἡλία Ζερβοῦ Ἰακωβάτου καὶ τοῦ Ἰωσήφ Μομφερράτου, οἱ ὁποῖοι ἐψηφίσθησαν παρὰ τὴν θέλησίν τοὺς καὶ ἐβγήκαν πληρεξούσιοι Κεφαλληνίας μὰ δὲν δέχτηκαν τὴν ἐκλογὴν τοὺς. Καὶ ἡ μὲν Βουλὴ ἀρνήθηκε ὁμόφωνα τὶς παρατήσεις τοὺς, ὁ Ζερβὸς ὅμως ἔστειλε σὲ ἀπάντησιν νέα παραίτησιν, ποῦ ἦταν τόσο σκληρῆ, ὥστε τὸ ἔγγραφο τῆς χάθηκε στὰ χαρτιά τοῦ Προεδρείου. Ὁ Μομφερράτος ὑποχώρησε, μὰ οὔτε αὐτὸς οὔτε ὁ Ζερβὸς ξανακατετέθηκαν στὴν πολιτικὴν.

Καὶ ὕστερα ἀνέβηκε στὸ βῆμα ὁ ἐθνικὸς βάρδος, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. « Πνευματέμφορος, μυσταγωγὸς καὶ ἱεροφάντης », ὅπως εἶπε τὴν ἐπομένη μέρα ὁ Ν. Σαρίπολος. Ἄς εἶναι εὐλογημένη ἡ σκιά του. Ὑψωσε τὸ ἐπίπεδο τῆς συζητήσεως καὶ ἐβροντοφώνησε ἀλήθειες ποῦ ἔπρεπε νὰ ἀκουσθοῦν ἀπὸ τὸν κομματιζόμενο ἔσμο τῆς παρακμῆς. Εἶπε μαζὶ μὲ ἄλλα :

« Καὶ κατὰ καθήκον καὶ κατὰ δικαίωμα πρέπει τώρα καὶ οὐχὶ βραδύτερον ἐκ τοῦ βουλευτηρίου τούτου ν' ἀντηχήσῃ ἡ φωνὴ τῶν Ἰονίων πληρεξουσίων ἐὰν ὄχι δι' ἄλλο, κύριοι, τοῦλάχιστον ἵνα μὴ πιστεύσῃ τις, ὅτι ὑπὸ μὲν τὴν πίεσιν τοῦ ξένου οὐδεμία δύναμις ἴσχυσέ ποτε, ἵνα φιμώσῃ τὸ στόμα μας, ὑπὸ δὲ τὸ Κράτος ἐλευθέρου καὶ ἐθνικοῦ πολιτεύματος ἡ ψυχὴ μας ἐνεκρώθῃ καὶ αἱ ἀκτίνες τοῦ βλέμματός μας δὲν δύνανται πλέον νὰ ὑπερβῶσι τὰ ὄρια, ἅπερ χριστιανικαὶ χεῖρες εὐηρησθήθησαν νὰ χαράξωσι, θέτουσαι αὐτὰ ὡς ἄλλον βρόχον πέριξ τοῦ λαιμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἄν ἠγωνίσθημεν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, ἂν μεμονωμένοι ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον καὶ μετὰ παραδειγματικῆς καρτερίας, οὐδέποτε ἐπτοήθημεν, μαχόμενοι κατὰ κραταιῶν ἀντιπάλων, βεβαίως, κύριοι, δὲν θέλομεν διέλθει τὴν στιγμὴν ταύτην, χωρὶς νὰ διακηρύξωμεν παρηγοσίαν τὰς ἀρχὰς ἐκεῖνας, δι' ὧν ἀνετρόφημεν, αἵτινες ὑπῆρξαν ἡ μόνη παραμυθία μας καὶ τὰς ὁποίας φέρομεν μεθ' ἡμῶν, ἵνα τὰς σπεύρωμεν ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης καὶ τὰς περιποιηθῶμεν καὶ τὰς περιθάλψωμεν μέχρις οὗ ἴδωμεν αὐτὰς πάλιν νὰ βλαστήσωσι».

Καὶ πάρακατῶ :

« Πιστεύσατε, Κύριοι, εἰς τοὺς λόγους μου, ἡμεῖς αὐτοί, οἵτινες μέχρι πρὸ μικροῦ χαρίεντες, εὐθυμοὶ, ἀντεπαρεταττόμεθα κατὰ τῶν ἀντιπάλων μας, ἡμεῖς αὐτοί, οἵτινες ἐν τῇ νομίμῳ ὑπεροψίᾳ μας ὑπεβάλομεν εἰς διηνεκὴ ἀνάκρισιν τὸν ξένον καὶ μειδιῶντες ἐξεδίδομεν τὸ Βούλευμα τῆς καταδίκης, ἡμεῖς αὐτοὶ σήμερον ὑπὸ ἀνεκφράστου βαρυθυμίας κατεχόμεθα. Ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου, ὡς ἀπὸ ἀκρωρείας τινὸς ῥίπτοντες τριγύρω τὸ βλέμμα,

αίσθανόμεθα ἐνδόμυχόν τινα τρόμον, τὰ κύματα ὠρνούμενα ἐξογκοῦνται μακρόθεν καὶ συνασπιζόμενα παρασκευάζονται νὰ πέσωσι κατὰ τῆς προκυμαίας.

Τὸ στόμα τῆς ἀβύσσου χαίνει λαίμαργον καὶ ἀδηφάγον πρὸ τῶν ποδῶν μας. Φωνή, βροντώδης ἀντηχεῖ πανταχόθεν, καὶ αὐτὴ ἐξέρχεται ἐκ τῶν σπλάγγων τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, λέγουσα, « προφθάσατε! προφθάσατε! ὁ ὄλεθρος ἐπίκειται... ἡ ζωὴ φεύγει... τὰ ἄκρα τοῦ σώματος κατελήφθησαν ὑπὸ τῆς νάρκης τοῦ θανάτου... Προφθάσατε! προφθάσατε! σώσατε τὴν καρδίαν ».

Τὴν φωνὴν ταύτην παντοδύναμον, ἰσχυρὰν ἀκούω καὶ ἐγὼ τώρα, ἰστάμενος ἐπὶ τῆς ἀκροσφαλοῦς ταύτης σανίδος, καὶ ἤδη αἰσθάνομαι, ὅτι ἡ γῆ κλονίζεται, καὶ ὅτι αἱ πρῶται πνοαὶ τῆς τρικυμίας ἀνορθοῦν τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς μου, ἀλλὰ δὲν φοβοῦμαι! Μὰ τὸν Θεόν, ὅχι δὲν φοβοῦμαι! ἔδῶ ἐπὶ τοῦ βράχου τούτου θέλουσι ναυαγήσει πᾶσαι αἱ ἐναντίαι δυνάμεις, πρὸ τῶν ποδῶν αὐτοῦ θέλουσι διασκορπισθῆ τὰ ζοφερὰ νέφη, καὶ θέλει λάμψει ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἀγέρωχον καὶ φωτοβόλον τὸ μέτωπον τῆς Ἑλλάδος, διότι πέπρωται νὰ πλῖπται σσηπυῖαι αἱ χεῖρες αἰτινες ἐπειράθησαν ἢ πειρῶνται νὰ σβέσωσι τὴν λυχνίαν, ἣτις κατὰ τὰς ἀνατολικὰς ταύτας θαλάσσας φέγγει ἐν τῇ σκοτίᾳ, ὡς ἄλλος φάρος πρὸς καθοδήγησιν ἐκείνων, οἵτινες πρὸ αἰῶνων κλυδωνιζόμενοι στηρίζουσι τὰς ἐλπίδας των ἐπὶ τοῦ φωτός του.

Δὲν φοβοῦμαι τὸ Ἔθνος ὑπάρχει. Ἄν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ζωὴ συνέρρευσεν ἅπασα εἰς τὴν καρδίαν, ἔστω! Ἡμεῖς καρδίας ἔχομεν ἀνάγκην σήμερον καὶ αὕτη πάλλει παντοδύναμος ὑπὸ τὸν θώρακα τοῦ ἑλληνικοῦ στήθους. Ἀλλοίμονον εἰς ἐκείνον ὅστις ἀποτολήσει νὰ θέσῃ τὴν χεῖρα καὶ νὰ καταθλίψῃ τοὺς παλμοὺς ἐκείνους! Ἡ χεῖρ αὕτη θέλει ἀποκοπῆ. Δὲν φοβοῦμαι!

Ἡμεῖς δὲ φέρομεν μεθ' ἡμῶν τὴν ἀκλόνητον ἀπόφασιν ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ ἐργασθῶμεν ὑπὲρ τῆς κοινῆς σωτηρίας. Ἡ προσάρτησις τῆς Ἑπτανήσου, δὲν ἐννοοῦμεν, Κύριοι, νὰ μείνῃ ἄγονος καὶ στείρα. Δὲν φέρομεν μεθ' ἡμῶν, Κύριοι, ἐκ προμελέτης, οὔτε συμπαθείας οὔτε ἀντιπαθείας κατὰ τῆς δεῖνα ἢ δεῖνα πολιτικῆς μερίδος. Ἐννοεῖται, Κύριοι, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐμπιστευθῶμεν τὴν διεύθυνσιν σκάφους εἰς τὰς χεῖρας τοῦ τυχόντος. Ἄλλ' οἴσοδῆποτε εἶναι ὁ Κυβερνήτης ἃς ἀποδείξῃ διὰ τῶν ἔργων του, ὅτι εἶναι κατάλληλος νὰ κυβερνήσῃ, καὶ τότε ἡμεῖς εἴμεθα μετ' αὐτοῦ.

Θέλομεν ἐπομένως εἶσθαι ἔτοιμοι νὰ συνεργασθῶμεν ἀδελφικῶς μεθ' οἴουδῆποτε ἐξ ὑμῶν καὶ δὲν θέλομεν βεβαίως ρίψει ἡμεῖς ἐπὶ τοῦ αἵματοφύρτου τούτου ἔδάφους τὸν σπόρον τῆς ἐριδος!

Δὲν δυνάμεθα μόνον, Κύριοι, νὰ συνασπισθῶμεν μετ' ἐκείνων, οἵτινες εἰς τὸ πτωχὸν πολιτικὸν μας στάδιον ἄλλο δὲν βλέπουσιν, εἰμὴ ἀτομικὰ συμφέροντα. Δὲν δυνάμεθα νὰ συνεργασθῶμεν μετ' ἐκείνων. Προσέξατε, Κύριοι,

εις τούς λόγους μου. Σήμερον τελείται καὶ ἐν Ἐπτανήσῳ μεγάλη κοινωνικὴ ἐπανάστασις. Σήμερον πραγματοποιοῦνται γλυκύτεται ἐλπίδες καὶ στεφανοῦνται πολυχρόνιοι ἀγῶνες. Ἡ ἔνδοξος μεταπολίτευσις τῆς 10ης Ὀκτωβρίου (εὐχαρίστως δράττω τὴν εὐκαιρίαν ταύτην, ἵνα τὸ ὁμολογήσω δημοσίᾳ) μεγάλως συνετέλεσεν ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως!

Ἄλλὰ ποία εἶναι ἡ ψυχικὴ κατάστασις ἡμῶν τῶν Ἐπτανησίων μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς προστασίας; Μόλις ἡ Ἑθνικὴ σημαία ὠράθη κυματίζουσα ἐπὶ τῶν φρουρίων μας, πάντες προσήλθομεν ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν πετρύγων αὐτῆς, καὶ συγχωρήσαντες ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα ἐν μιᾷ ψυχῇ καὶ μιᾷ καρδίᾳ ἐδοξάσαμεν τὸν ὕψιστον καὶ μετὰ δακρύων χαρᾶς καὶ μετανοίας ἠσπάσθημεν τὸν ἀδελφικὸν ἀσπασμόν, διεγράψαμεν τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος, ἐπνίξαμεν τὰ πάθη, οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν ἐτόλμησε νὰ διαιρέσῃ τὴν κοινωνίαν ἐκείνην εἰς ἐνωτικὸς καὶ ἀνθενωτικὸς, πάντες ἀποθέσαντες τὸν παλαιὸν χιτῶνα προσήλθομεν εἰς τὸν μυστικὸν δεῖπνον, ἵνα κοινωνήσωμεν τῆς μεγάλης χαρᾶς, καὶ νὰ συνεορτάσωμεν τὴν ἡμέραν τῶν πολιτικῶν γενεθλίων μας. Δὲν φέρομεν λοιπόν, Κύριοι, μεθ' ἡμῶν οὔτε προγραφάς, οὔτε καταδίκτας. Καὶ ὅμως εἶχομεν καὶ ἡμεῖς δίκαια παράπονα κατὰ πολυειδῶν καταχρήσεων, κατὰ πολυχρονίων διωγμῶν. Ἐλησμονήσαμεν τὰ πάντα, πεποιθότες, ὅτι οὐδεὶς ἡμῶν ἀναμάρτητος, καὶ ὅτι μόνη ἡ σύμπνοια καὶ ἡ ἀδελφικὴ ἐνότης δύναται νὰ μᾶς σώσῃ ἀπὸ τοῦ ἐπικειμένου δλέθρου».

Καὶ ἔπειτα :

«Κύριοι, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ γινώσκητε, ὅτι ἂν ὁ Ἰόνιος λαὸς μετὰ τὸσαύτης ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς ἐνεκαρτέρησεν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ ἀποκαταστάσεως, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν πάντοτε ὅτι διὰ τῆς λύσεως τοῦ ἑπτανησιακοῦ ζητήματος ἐδίδοτο ἕναρξίς εἰς τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ ζητήματος, εἶναι ἀνάγκη νὰ γινώσκητε ὅτι τὴν ἔνωσιν τὴν ἐξητοῦμεν ἀνέκαθεν, οὐχὶ πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ προσαρτήσωμεν ἐπὶ τὰ ξηροσκοπέλους εἰς τὴν ἤδη μικροτάτην Ἑλλάδα, ἀλλ' ἵνα ὑποδείξωμεν εἰς τοὺς δεδουλωμένους ὁμοφύλους τὸν δρόμον τῆς γενικῆς σωτηρίας. Πρέπει νὰ γινώσκητε, ὅτι ἕκαστος ἡμῶν αἰσθάνεται σήμερον τὴν ἀνάγκην ν' ἀναπανθῇ ἵνα μετ' ὀλίγον ἐγερθῇ προθυμότερος καὶ λάβῃ πάλιν τὴν ράβδον του καὶ περιπατήσῃ.

ᾠ! πόσον χρόνον περιπατοῦμεν οἱ ἄθλιοι, ὀδεύοντες ἐν μέσῳ μυρίων ἀκανθῶν καὶ τριβόλων, αἱ πτέρναι μας κατεκόπησαν καὶ ἰδρῶς αἵματος ρέει ἐπὶ τοῦ μετώπου μας, καὶ μόλον τοῦτο θέλομεν ἀκόμη νὰ βαδίσωμεν. Δὲν εἶναι ἀληθές, Κύριοι; Καὶ θὰ βαδίσωμεν, ἀδελφοὶ προσφιλέστατοι, μὴ ἀμφιβάλλετε, ἂν ἕκαστος ἡμῶν συναισθανθῇ τὰ καθήκοντά του, καὶ ἂν δὲν δειλιάσωμεν ἀναλογιζόμενοι τὰς δυσχερείας, θὰ βαδίσωμεν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ μὴ καταναλίσκωμεν τὰς δυνάμεις μας ἐπὶ ματαίῳ, θὰ βαδίσωμεν, ἂν ἀποσβέσωμεν τὰ πάθη μας, ἂν καταπνίξωμεν τὰς φιλάρχους ὀρέξεις μας, θὰ βαδίσωμεν, ἂν ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἕκαστος ἡμῶν δὲν εἶναι εἰμὴ

σταγών ύδατος άφανής και μικροτάτη, αν συναισθανθώμεν ένδομύχως, ότι αι ρανίδες αύται συνταυτιζόμεναι και συνενούμεναι δύνανται να καταρτίσωσιν πάλιν τὸ περιφανές εκείνο Ἑλληνικὸν κύμα, εἰς τὰ νάματα τοῦ ὁποίου ἄπειρα χεῖλη αὐχμηρὰ και διψῶντα θέλουσι να δροσισθῶσιν... ».

Και ἀκόμη :

« Ἐγέρθητι, λαὸ Ἑλληνικέ ! συγχωνεύθητι μετὰ τοῦ Βασιλέως και περιφρούρησον αὐτόν, ἵνα μὴ ἐνάντιαι δυνάμεις τὸν πολιορκήσωσιν ! ἀνάθρεψον αὐτόν διὰ τῆς ἀγάπης σου, ἔγχυσον εἰς τὰς φλέβας του τὴν πικρίαν τῶν παθημάτων σου και τὸ γάλα τῶν ἐλπίδων σου, ἵνα ἀπὸ τοῦδε παραλάβῃς αὐτὸν συμμέτοχον τῆς χαρᾶς και τῆς λύπης σου.

Τὸν αἴθριον οὐρανὸν τῆς νεότητός του ἄς μὴν τὸν ἐπισκιάσουν νέφη και τρικυμῖαι ! Ἄς μὴ παρεμποδίσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τρυφεροῦ τούτου βλαστοῦ, ποτίζοντες αὐτὸν δάκρυα και χολήν. Δώσατε εἰς τὸ ἄνθος ἀέρα και πῶς ἂν θέλετε να ἀναπτυχθῇ, ἂν θέλετε μίαν ἡμέραν να ἴδωμεν αὐτὸ μετασχηματιζόμενον εἰς εὐθαλῆ και ὑπερήφανον πλάτανον, ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς ὁποίας καθήμενοι να συναγαλλώμεθα και να συνεορτάζωμεν ἀνυμνοῦντες τὸν Θεὸν και ψάλλοντες ἔθνικὰ ᾄσματα ».

Και ἡ ἐπισφράγιση ἦταν ἡ « διαδήλωσις » ὅπως ἐγράφετο τῶν Ἑπτανησιῶν πὺ κατετέθη εἰς τὴν Βουλὴν, σύμφωνα με τὴν ὁποία κατὰ τὴν ζωὴ τῆς ἐθνοσυνελεύσεως οἱ Ἑπτανήσιοι δὲν θὰ δεχθοῦν καμμιά κυβερνητικὴ θέση.

Οἱ ἱστορικοὶ και ἰδιαίτερα ὁ Καρολίδης, κατακρίνουν τὸ βουλευτὴ Καλὸ πὺ μίλησε μετὰ τὸν Βαλαωρίτη τὴν 24^{ην} Ἰουλίου και ἀπαντώντας σ' αὐτὸν κατέστησε προσεκτικὸ τὸ Βασιλέα.

« Οὐδεμίαν, Κύριοι, ἔχω ἀμφιβολίαν εἰς τὰ ἀγνὰ αἰσθήματα και τὴν εὐλικρίνειαν τοῦ Βασιλέως Γεωργίου. Ὅπως ἀπ' ἀρχῆς ἐκήρυξε, ότι θέλει σεβασθῆ, ὡς και ἐσεβάσθη, τὰς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ θὰ τὰς σεβασθῆ και εἰς τὸ μέλλον. Ἄλλὰ δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ότι και δὲν πρέπει μετὰ παρρησίας ἀπὸ τοῦ βήματος αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι ἡ ἀκρόπολις τῶν ἐλευθεριῶν, πάντες να λέγωμεν τὴν ἀλήθειαν. Ὅφείλομεν να κατακρίνωμεν πᾶν ὅ,τι βλέπομεν κακὸν και να ἐπιδοκιμάζωμεν τὸ καλόν. Τὸ φυτευθὲν νέον δένδρον ἔχει ἀνάγκην ἀέρος καθαροῦ και ὕδατος διΰλισμένου, ὅπως ἀναπτυχθῇ. Δὲν πρέπει να τὸ ἀφήσωμεν να περικυκλωθῇ ἀπὸ ἀτμόσφαιραν νοσώδη και να ποτίζεται με ὕδωρ δηλητηριῶδες.

Εἴμεθα ἔτοιμοι σήμερον καθὼς και πρὶν να χύσωμεν τὸ αἱμᾶ μας ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως Γεωργίου. Θέλομεν τὸν ἐνισχύσει και θέλομεν τῷ δώσει τὰ δικαιώματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποία τῷ ἀνήκουσι, διότι ἡ κατάπτωσις τῆς Βασιλείας εἶναι κατάπτωσις ἐθνικὴ και ἡ ἀποτυχία τοῦ νέου Βασιλέως συνεπάγει θλιβερωτέρας εἰς ἡμᾶς συνεπειάς ».

Ἐχουν ἄραγε ἐντελῶς δίκιο κατακρίνοντες τὸν Καλὸ και νομίζοντες

ὅτι ἔτσι ὑποστηρίζουν τὸν Βαλαωρίτη οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς; Ὁ Βαλαωρίτης στὸ κήρυγμά του γιὰ ἐνότητα δὲν εἶπε ἀκριβῶς τὰ ἴδια πράγματα ὑπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ ἐθνικοῦ του λόγου καὶ τῆς μεγάλης του ψυχῆς; Δίκιο ἔχουν μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν σύγκριση τοῦ Καλοῦ μὲ τὸν Βαλαωρίτη πού ἔκαμε ὁ Σαρίπολος. Ἀλλὰ στὴν οὐσία ἔπρεπε νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι καμία φωνὴ συμβουλῆς δὲν ἔπρεπε νὰ δίνεται στὸν Βασιλέα ἀπὸ τὴν Βουλὴ; Δὲν ἔδωσε κι' ὁ Βαλαωρίτης, ξαναλέω, ἔμμεσα τέτοιες συμβουλές;

Πόση εἶχε σημασία τὸ πρᾶγμα ἐφάνηκε μετὰ δέκα ἀκριβῶς χρόνια, διὰν ἐξεργάγη ἡ αὐλικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ λόγου τοῦ Κωνσταντίνου Λομβάρδου πού θὰ δοῦμε παρακάτω.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Βαλαωρίτη βρῆκε εὐκαιρία σὲ λίγο καιρὸ, στὶς 22 Ἰανουαρίου 1865, νὰ συμπληρώσῃ τὴν θεωρίαν του περὶ βασιλείας. Εἶναι βέβαια συνέπεια τῆς βαθύτατης παρακμῆς τῶν κομματικῶν ἡθῶν τῆς ἐποχῆς ἢ στροφὴ πρὸς τὸ στέμμα πού τὴν στηρίζει ὁ Βαλαωρίτης εἰς τὰ κατάλοιπα τῆς παλιᾶς αἰγλης. Μὰ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετη μὲ αὐτὴ, τουλάχιστον ἀπὸ μέρους τοῦ Βαλαωρίτη, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ πού εἶδαμε παραπάνω. Ξέροντας τὴν ἐπιταγὴ τῶν μεγάλων καὶ ἔχοντας τὴν πείρα καὶ τὸ φόβο τῶν ἐσωτερικῶν δημαγωγῶν ἔλεγε « περὶ διὰ γραμμάτων » στὸ Βασιλέα νὰ ἀνθῆξῃ στὴν ἀναπότρεπτη γραμμῇ, πού ὅμως ἀπὸ ἄλλες σειρήνες σαγηνευμένος ἄφησε γυρίζοντας ἀπ' τὴν Πετρούπολη σὲ λίγα χρόνια...

Ἔλεγε λοιπὸν ὁ Βαλαωρίτης :

« ...Ὅπισθεν τοῦ καταπετάσματος, ὅπερ διαχωρίζει τὸν θρόνον ἀπὸ τῆς παλαίστρας τῶν πολιτικῶν διενέξεων, ἀφήσατε νὰ μένῃ ἀγρυπνὸν τὸ βλέμμα τοῦ Βασιλέως. Ἀναθέσατε εἰς αὐτὸν ὑψηλὴν τινα ἐπιτήρησιν καὶ δώσατε εἰς αὐτὸν νὰ ἐννοήσῃ ὅτι καθὼς ὑποχρεοῦται ὡς ἐκ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ νὰ δίδῃ ζωὴν εἰς τὴν κυβερνητικὴν μηχανήν, οὕτω καὶ ἡμεῖς δικαιούμεθα νὰ κρίνωμεν αὐτὸν ἐκ τῶν ἔργων του.

Ὁ Βασιλεὺς δὲν κἀθηται βεβαίως ἐπὶ τοῦ Θρόνου ὡς ἄψυχόν τι σῶμα καὶ ἀδρανές, σκληρῶς κατεδικασμένον εἰς συμπλήρωσιν ἐνὸς κενοῦ. Κἀθηται ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ἐκείνης κορυφῆς, ὡς ἡ νοημοσύνη ἐδρεύει ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Εἰς τὴν νοημοσύνην ταύτην βεβαίως ἀπευθυνόμεθα, Κύριοι, ἀναθέτοντες εἰς αὐτὸν τὴν φροντίδα τοῦ ἐκλέγειν τοὺς ὑπουργούς, τοῦ βασανίζειν τὰς πράξεις αὐτῶν διὰ τῆς βουλευτικῆς πλειονότητος καὶ τὴν πλειονότητα ταύτην διὰ τῆς κοινῆς γνώμης. Εἰς τὴν νοημοσύνην ταύτην ἀπευθυνόμεθα διαπιστευόμενοι εἰς τὸν Ἠγεμόνα τὸ δικαίωμα τοῦ διαλύειν τὰς βουλὰς καὶ τοῦ ποιεῖν ἔκκλησιν εἰς τὸν λαόν, τὸ ἀνώτατον τοῦτο δικαστήριον τῆς πολιτείας. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀναθέτομεν εἰς τὸν Ἀνώτατον Ἀρχοντα τὸ δυσχερέστερον καὶ τὸ βαρύτερον πάντων τῶν καθηκόντων, ἀπαιτοῦμεν παρ' αὐτοῦ νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ μανθάνῃ ἂν αἱ παρὰ τῶν βουλευτικῶν πλειονοτήτων ἐκδηλούμεναι δοξασίαι βασιζονται ἐπὶ τῆς δημοσίας συνειδήσεως, ἢ ἂν ἀπ' ἐναν-

τίας αὐται δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀπαύγασμα ἀριθμητικῆς τινος ὑπεροχῆς ἀτόμων, ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως καὶ τοῦ εἶδους τοῦ πολιτεύματος τυχαίως πως εἰσχωρησάντων ἐν τῷ βουλευτικῷ περιβόλῳ.

Ἄφ' ἑτέρου, Κύριοι, νομίζετε ἄρα γε ὅτι δικαιούμεθα ἡμεῖς οἱ ἐν Ἀκαδημαῖαις καὶ Πανεπιστημίαις καταλύσαντες τὸν βίον, ἡμεῖς οἱ τινες ἐξεπαιδεύθημεν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἢ ἐθιλάσαμεν τὴν σοφίαν τῶν ξένων, νομίζετε ὅτι δικαιούμεθα, λέγω, νὰ ἐπιβάλωμεν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος τὴν ἀπόλυτον παραδοχὴν τῶν θεωριῶν μας καὶ νὰ τὸ ὑποχρεώσωμεν νὰ παραιτήσῃ τὰς ἰδίας του δοξασίας, τὰς προπατορικὰς παραδόσεις του; Πιστεύω, Κύριοι, ὅτι δὲν δυνάμεθα καὶ ὅτι πρέπει ὅσον οἶόν τε νὰ συμβιβάζωμεν τὰς ἀφηρημένας ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης μὲ τὰς ἰδέας αἰτινες ἐπικρατοῦσι παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ.

Παρὰ δὲ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ὑπάρχει ἐνσεσαρκωμένη, οὕτως εἰπεῖν, ἰδέα τις περὶ Βασιλέως πάντη διάφορος ἐκείνης, ἣν ἐμόρφωσεν ἡ συνταγματικὴ ἐπιστήμη. Μεταξὺ τῶν ὀνειρῶν δι' ὧν ἀνετράφη ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ κατὰ τὴν διάρκειαν τεσσάρων περιόδου ἑκατονταετηριδῶν, ἀναντιρρόητως, Κύριοι, διέλαμψεν ἀείποτε ἀκράδαντός τις πεποιθήσις περὶ ἀνορθώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Θρόνου. Ἀπὸ τῆς ἀποφράδος ἐκείνης ἡμέρας, καθ' ἣν Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ἐπιπτε μαχόμενος ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, ἐπὶ τῶν ἐπάλληλων τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὁ νέος Ἑλλήν ἐν μέσῳ ἀπειραριθμῶν βασάνων, ἐν τῷ πελάγει τῶν θλίψεων, ὄρφανός, πανέρημος, μίαν μόνην ἔβλεπε παρηγορίαν ἐνώπιόν του, ἐν μόνον φωτεινὸν σημεῖον ἐν τῷ μεμακρυσμένῳ καὶ ζοφερῷ ὁρίζοντι τοῦ μέλλοντός του — τὴν λαμπηδόνα τοῦ προπατορικοῦ θρόνου του καὶ τὴν αἱματηρὰν πορφύραν τοῦ μάρτυρος Ἀυτοκράτορός του.

Εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἀπέβλεψαν γενεαὶ γενεῶν καὶ ὁ πατήρ παρεδίδεν εἰς τὸν υἱὸν τὴν ἐλπίδα καὶ ἡ ἐλπίς διεσώθη, καὶ ὁ καρδιογνώστης Θεὸς μας δὲν τὴν διετήρησε βεβαίως, Κύριοι, ἐπὶ ματαίῳ ἐντὸς τῶν σπλάγχων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς.

Ἄλλὰ, διασώσας ὁ Ἑλλήν τὴν παράδοσιν ταύτην, ποίαν τινα ἰδέαν νομίζετε ὅτι συνελάμβανε περὶ τοῦ ὀνειρευομένου Βασιλέως του; Νομίζετε ἄρα γε, ὅτι διανοήθη ποτὲ νὰ τὸν καταβιάσῃ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἔρμαιον τῶν βουλευτικῶν σωμάτων ἢ παθητικὸν ὄργανον εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὑπουργῶν του; Ἄπαγε τῆς βλασφημίας!

Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Βασιλέως του ἔβλεπεν ὁ νέος Ἑλλήν ἀπαστραπτουσάν ἀκτινὰ τινα, ἣτις ἀπέρρεεν οὐράνοθεν καὶ τὸν ἐζωγράφιζε μὲ τὴν φαντασίαν του ὄχι μόνον ἀνώτερον τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, ἀλλ' ὡς ἐκπροσωποῦντα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὴν ἀκαταμάχητον ἰσχὺν καὶ τὴν ἀπεριόριστον βούλησιν.

Ταύτην τὴν εἰκόνα ἔπλασε διὰ τῆς φαντασίας αὐτοῦ ὁ νέος Ἑλλήν καὶ

ἐνησμενίζετο λατρεύων αὐτήν καὶ περιθάλπων αὐτήν, ἐπ' ἐλπίδι ὅτι θὰ ἤρχετο ὥρα, καθ' ἣν θὰ τὴν ἔβλεπε μεταβαλλομένην εἰς ἔμψυχον σάρκα.

Ἐπῆλθεν ἐν τοσοῦτῳ ὁ θρίαμβος τῶν συνταγματικῶν θεωριῶν. Ἀπὸ τῶν παγετῶν τῆς ἄρκτου μετεφυτευθήσαν αὐταὶ εἰς τὴν γῆν ταύτην τῆς φλογὸς καὶ σήμερον ἡμεῖς ὅσοι ἐξηυγενίσθημεν δῆθεν οὐχὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν πατρῶων παθημάτων, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀναγνώσεως ξένων ἱστορημάτων, νομίζομεν ὅτι θὰ ἦτο καταισχύνῃ δι' ἡμᾶς ἂν ὠμολογούσαμεν τὴν ὁμολογίαν τῶν πατέρων μας καὶ ἂν δὲν ἐπειρώμεθα παντὶ σθένει νὰ εἰσαγάγωμεν καὶ εἰς τοῦ λαοῦ τὴν διάνοιαν τὰς ἰδιαιτέρας μας πεποιθήσεις.

Καὶ μόλον τοῦτο ἀπὸ τοῦ λαοῦ τὴν διάνοιαν, ὅσο καὶ ἂν προσπαθήσετε, Κύριοι, δὲν θέλετε δυνηθῆ ν' ἀποσπάσητε παραδόσεις ἀπὸ τετρακοσίων ἤδη ἐτῶν βαθέως ἐρριζωμένας καὶ μεταβληθείσας εἰς συνθετικὸν στοιχείον τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ τοῦ χαρακτῆρός μας.

Εἶδωλον καθήμενον ἐπὶ χρυσοῦ θρονίου, ἄψυχον, νεκρόν, μὴ ἀναπνέον παρὰ τὸν καπνὸν τοῦ λιβανωτοῦ καὶ τὴν αἴθραν τῆς κολακείας, ἐγὼ δὲν θέλω τὸ προσκυνῆσαι. Φάσμα νεκρώσιμον, περιβεβλημένον σάβανον ἀντὶ πορφύρας, χωρὶς αἶμα, χωρὶς σπλάγχνα, ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ τὸ ἀγαπήσω. Ἐδαπάνησα τοὺς ὠραιότερους χρόνους τῆς νεότητός μου ἐν τῇ συνναστροφῇ τῶν φασμάτων, θέλω νὰ ἴδω τὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους μου ἐνδεδυμένην νεῦρα καὶ σάρκα, δὲν θέλω νὰ τὴν βλέπω ἀποχωρισμένην τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος καὶ ἐκτεθειμένην εἰς τὸν στρόβιλον τῶν πολιτικῶν καταιγίδων.

Θέλω τὴν Βασιλείαν ἀνωτέραν τῶν παθῶν μας, ἀνωτέραν τῶν φιλαρχικῶν ὀρέξεών μας. Θέλω νὰ τὴν θεωρῶ ὡς ζωντανὴν τινα δύναμιν ἐνεργοῦσαν ἐκ τῆς ἀνωτέρας σφαίρας τῆς ὑπάρξεώς της καὶ διαχεομένην εἰς τὰς φλέβας τοῦ ἔθνους μου. Θέλω νὰ τὴν εὐρίσκω ἐντὸς τῆς καλύβης τοῦ πένητος καὶ ἐπισκιάζουσαν τὴν κλίνην ψυχορραγοῦντος ἀπομάχου. Θέλω νὰ τὴν βλέπω ὀροσίζουσαν τὸν κάματον τοῦ γεωργοῦ, κατευνάζουσαν τὰς οἰμωγὰς τῶν πασχόντων, περιθάλλουσαν εἰς τὰς ἀγκάλας της τὰ ὄρφανά. Θέλω ὑπὸ τὴν ζωογόνον ἀκτίνα τοῦ βλέμματός της νὰ βλέπω θάλλουσαν τὴν ἀρετὴν, περιποιουμένην τὴν ἰκανότητα, ἐπαξίως ἐκτιμωμένην τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τὴν ἀκεραιότητα.

Θέλω νὰ τὴν βλέπω ρεμβάζουσαν ὑπὸ τὰς στήλας τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἐποφθαλμιῶσαν ἐκεῖθεν τὰς χιονοστεφεῖς κορυφὰς τοῦ Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου μας.

Θέλω Βασιλέα ἀτρόμητον ἐνώπιον τοῦ κινδύνου, λεοντοκάρδιον. Διότι σεῖς γινώσκετε ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν θέλει ἀγαπήσει ποτὲ βασιλέα χαῦνον, ὠχρῶντα εἰς τὴν κλαγγὴν τῶν ὄπλων καὶ μὴ ἀνεχόμενον τὴν ὁσμὴν τῆς πυρίτιδος.

Τοιαύτην τινὰ θέλω τὴν Βασιλείαν, Κύριοι, τοιαύτην τὴν ὄνειροῦμαι ».

* Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς νομοθετικῆς ἀφομοιώσεως τῆς Ἑπτανήσου ἀνέπτυξε πρὸς τὸν λαὸν τὶς ἰδέες τοῦ ὁ Βαλαωρίτης :

« Ἐκτὸς τοῦ μεγάλου τούτου συνταγματικοῦ ζητήματος, ὅπερ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους διεχώρισε τὰ πνεύματα τῶν πληρεξουσίων καὶ τὸ ὁποῖον διαχωρίζει εἰσέτι τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ἀνεφύη ἐν τῇ ἐθνικῇ συνελεύσει καὶ ἄλλο, οὐχ' ἦττον δεινὸν καὶ δυσχερές, τὸ τῆς ἀφομοιώσεως.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀφομοιώσεως ἠσπάσθη παρὰ τῆς ἀντιπολιτεύσεως ὡς σημαία ἀντιδράσεως καὶ ὡς μέσον φοβερᾶς ὀχλαγωγίας. Τῇ προφάσει φαντασιώδους τινὸς ἰσότητος ἐπέμενον οἱ ἀντιπολιτευόμενοι ἀπαιτοῦντες τὴν ἄμεσον συγχώνευσιν τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τοῦ λοιποῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ πάσας τὰς ἐπόψεις.

* Ἐπὶ ὀλοκλήρους μῆνας, Κύριοι, μακρὰν τῆς πατρίδος μας, μακρὰν τῶν οἰκογενειῶν μας ἠναγκάσθημεν νὰ ὑποστῶμεν τὸ τρομερότερον τῶν μαρτυριῶν, ἠναγκάσθημεν ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἐκείνου, ὅπου ὁ λόγος ὤφειλε νὰ εἶναι ἀπαραβίαστος καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως ἀπεριόριστος, ξιφῆρεις, ἔνοπλοι νὰ ἐκθέτωμεν τὰς ἰδέας μας καὶ νὰ ὑποστηρίξωμεν τὰς ἀποφάσεις μας.

* Ἐνθυμοῦμαι τὰς ἡμέρας ἐκείνας καὶ ἡ καρδία μου τρέμει ἀναλογιζομένη τὰς πικρίας, δι' ὧν ἐποτίσθημεν ! * Ἀδελφοὶ κατὰ ἀδελφῶν, μαινόμενοι ὡς τίγρεις, ὠρνούμενοι ὡς λύκοι, μὴ σεβόμενοι οὔτε τὰ πολὺα γηρατεία, οὔτε ἡδραιωμένας ὑπολήψεις, οὔτε τὴν παρουσίαν τῶν ξένων, οὔτε τὴν εὐαισθησίαν τοῦ γυναικείου φύλου, ἐπιπτον καθ' ἡμῶν, ὑβρίζοντες καὶ καταρώμενοι ἡμᾶς οἵτινες μετὰ τσαύτης ἀγαλλιάσεως ἐχαιρετίσαμεν τὴν ἡμέραν τῆς ἀποκαταστάσεώς μας.

Τί δὲ ἐπεζήτησαν οἱ αὐτοκαλούμενοι ἐκεῖνοι φίλοι τοῦ Ἰονίου λαοῦ ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἀφομοιώσεως ; * Ἡ νὰ φέρωσι τὴν διαίρεσιν μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοιοῦτῳ τρόπῳ νὰ κατακτήσωσι τὴν ἐξουσίαν, ἢ τιμωροῦντες ἡμᾶς νὰ ρίψωσιν ἐπάνω μας τὰ στίφη τοῦ ὄχλου, ὅστις κατὰ τὰς ἀπαισίας ἐκείνας ἡμέρας ἀθρόος συνήροχο καὶ ἔνοπλος, ἵνα ἐκπορθῆσῃ τὰς συνειδήσεις μας.

* Ἄλλ' ἂν αἱ λόγχοι τῆς Ἀγγλικῆς προστασίας δὲν μᾶς ἐξεφόβησαν εἰς ἐποχάς, καθ' ὅς ἔρημοι, μεμονωμένοι, ἐμαχόμεθα ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀποκαταστάσεως, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μᾶς ἀποδειλιάσωσιν οὔτε τὰ ποδοκροτήματα, οὔτε αἱ φωνασκαίαι, οὔτε αἱ ἀπειλαὶ ἀπονεννοημένων τινῶν, οἵτινες, τυφλωθέντες ἐκ τοῦ πάθους, δὲν ἔβλεπον ἴσως ὅτι θέλοντες βιαίως πως νὰ λύσωσι ζήτημα τοσοῦτον σοβαρὸν καὶ ἀκροσφαλές, ἠθέλον καταστρέφει τὰ συμφέροντα τοῦ Ἰονίου Λαοῦ.

Οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν, Κύριοι, ἐφαντάσθη ποτὲ νὰ τηρήσῃ τὴν Ἑπτανήσον χωρισμένην ἀπὸ τοῦ λοιποῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος δι' ἰδιαιτέρας νομοθεσίας. Θελήσαντες ἀσμένως τὴν ἔνωσιν, τὴν ἠσπάσθημεν ἐκ καρδίας, χωρὶς νὰ ὑποβάλλωμεν αὐτὴν εἰς ὄρους καὶ χωρὶς νὰ ἀποβλέψωμεν εἰς πλεονεκτή-

ματα. Ἀπ' ἐναντίας προησθάνομεθα τὰς ζημίας καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἀπεδέχθημεν τὰς θυσίας. Τοιαύτη τουλάχιστον ὑπῆρξε πάντοτε ἡ πεποίθησίς μου. Ὅσαίς δὲ ἔλαβον τὴν τιμὴν νὰ ἀγορεύσω ἐνώπιόν σας, μὲ ἠκούσατε πάντοτε λέγοντα εἰς ὑμᾶς νὰ μὴ προσμένητε διὰ τῆς ἐνώσεως τὸν χρυσοῦν αἰῶνα, καὶ σᾶς ἐπροφῆτευσά κινδύνους καὶ σᾶς εἶπα ὅτι θὰ παλαίσητε κατὰ πονηρῶν πνευμάτων καὶ ὅτι θὰ διατρέξητε στάδιον δυσχερὲς καὶ ἀκανθῶδες. Ταύτας τὰς ἰδέας ἐπροσπάθησα νὰ ἐμφυτεύσω εἰς τὴν καρδίαν σας καὶ σεῖς τὰς ἀπεδέχθητε ἀποβλέποντες μόνον καὶ μόνον εἰς τὸ ἀνεκτίμητον, εἰς τὸ μέγα εὐεργέτημα, ὄπερ διὰ τοῦ παραδείγματος ἡμῶν ἠθέλαμεν παρῆξει εἰς τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν.

Ἄλλ' οἱ Ἑλληνικοὶ θεσμοὶ δὲν εἶναι κατὰ πάντα τελειότεροι καὶ εὐεργετικώτεροι τῶν ἰδικῶν μας, ἤθελε δὲ εἶναι ἀκατονόμαστος μωρία, ἂν δι' ἀπλῆν ἐπίδειξιν ἐστέργομεν νὰ καταστρέψωμεν ἐκ μιᾶς νομοθεσίαν σχεδὸν πλήρη, ἀντικαθιστάνοντες εἰς αὐτὴν ἄλλην ἀτελῆ καὶ χορήζουσαν μεταρρυθμίσεως.

Τὸ φορολογικὸν σύστημα ἐπαχθέστατον ἐν Ἑλλάδι δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῆ παρ' ἡμῖν. Καὶ μολοντί ἀπὸ τοῦδε πρέπει νὰ παρασκευασθῶσι πᾶσαι αἱ τάξεις τῆς κοινωνίας, ἵνα ἑκάστη κατὰ τὴν δύναμίν της συνεισφέρῃ πρὸς συντήρησιν τοῦ κράτους, οὐχ' ἦττον θὰ εἴμεθα ἀδικαιολόγητοι ἐνώπιον τῶν ἐντολέων μας, ἂν ὡς πρῶτα δῶρα τῆς ἐνώσεως σᾶς ἐφέραμεν τὴν ἀποδεκτάωσιν, τὸν ἀπόλυτον πλειστηριασμόν, τοὺς ἐγγεῖους φόρους.

Καλῶς λοιπὸν ἐκράζομεν, Κύριοι, ἀντιτείναντες εἰς τοιαύτας διαθέσεις. Ὅσοι δὲ ἐπειράθησαν νὰ μᾶς διαβάλωσιν, ἢ ἐπραξαν τοῦτο ἐπὶ προφανεστάτῃ κακοβουλίᾳ, ἢ, ἄπειροι καὶ ἀμαθεῖς περὶ τὰ τοιαῦτα, ἠπατήθησαν μεγάλην ἀπάτην.

Ἡ ἀφομοίωσις θέλει γίνεαι, καὶ θέλει γίνεαι πλήρης, τελεία, ἀλλ' οὐχὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα ἢ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ φατριασμοῦ καὶ τῆς ἐμπαθείας. Θὰ εἶναι τὸ ἐξαγόμενον ὠρίμου σκέψεως καὶ ἐμβριθοῦς μελέτης διότι, Κύριοι, ὅταν πρόκειται νὰ θεσμοδοτήσῃ τις, πρέπει κυρίως νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὴν δημοτικότητα, ἥτις εἶναι ἄνθος εὐῶδες μὲν ἀλλ' εὐκόλως μαραινόμενον, πρέπει νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ πραγματικά, τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τῆς κοινωνίας. Καὶ τὰ συμφέροντα ταῦτα, ἔστε βέβαιοι, ἠθέλομεν τὰ καταστρέψαι ἐκ βάθρων ἂν ἄλλην τινα πορείαν ἐτηροῦμεν εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀφομοιώσεως ».

Ἄλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ φαίνεται ὅτι τὰ πάντα ἀποδίδονταν, ἀπὸ δσους ἀποτύγγαναν, στὸ Στέμμα. Τὰ δὲ πράγματα ὤξύνθησαν ὅταν ὁ Βασιλεὺς ἀνάθεσε τὴν πρῶτην πουργία στὸν Κανάρη τὸν ὁποῖον ἐψήφισαν καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν ποὺ ὑποστήριξε ὁ Βαλαωρίτης. Ὑστερα ἀπὸ δέκα χρόνια ὁ Λομβάρδος θὰ γράψῃ ὅτι « οἱ ἄνθρωποι τῶν ἀντιθαλάμων ἐνισχυόμενοι ὑπὸ τῆς ἐπικουρίας τῶν ἑξ Ἑπτανήσου πρῶην ὀργάνων τῆς Ἀγγλικῆς προστασίας — ἴσως ἐννοεῖ καὶ τὸν

Βαλαωρίτη, για τὴ στάση του τὸ 1863, ὅταν ἦταν εὐνοϊκὸς στὸ δέξιμο τῶν ὄρων τοῦ Ἑγγλῶν Ἀρμοστοῦ γιὰ τὴν Ἑνωσὴ πού δημιουργοῦσαν ἓνα προσωρινὸ καθεστῶς προσωπικῆς ἐνώσεως, ἐνῶ οἱ ἀδιάλλακτοι διαμαρτυροῦντοσαν — τὰ αὐτὰ τοῖς αὐτοῖς — ἄτινα καὶ τὴν ἀρχηγίαν τῆς ὀργανωθείσης πατριᾶς ἀνέλαβον, ἐτόλμησαν νὰ ἐπαναφέρουν ἀπροκαλύπτως τὸ φάσμα τῆς προσωπικῆς Κυβερνήσεως». Καὶ ἄλλα πολλά...

Καὶ ὅταν δὲν πέτυχε ὁ Δεληγιώργης νὰ ξαναεκλεγῆ πρόεδρος τῆς Βουλῆς (ἡ ἐκλογὴ τοῦ προέδρου τῆς Βουλῆς γινότανε κάθε μῆνα!), ὁ πληρεξούσιος Ναυπακτίας Εὐθύμιος Πλαστήρας ἔγραψε στὸ Βασιλεῖα ὑβριστικὴ σχεδὸν ἐπιστολὴ πού διαβάστηκε καὶ στὴν Βουλὴ καὶ τὸν κατηγοροῦσε πὼς αὐτὸς ἦταν ἡ αἰτία πού ἀπέτυχε ὁ Δεληγιώργης! Μιλώντας δὲ στὴν Βουλὴ ἰσχυρίσθηκε ὅτι ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ Βασιλέως Γεράσιμος Μεταξᾶς ἐπήγε στὸ ξενοδοχεῖο τῆς «Μεγάλης Βρετανίας» καὶ συνέστησε στοὺς Ἑπτανήσιους βουλευτὲς νὰ καταψηφίσουν τὸ Δεληγιώργη! Ὑπῆρξαν τότε χρόνια θλιβερά. Σὲ δεκατρεῖς μῆνες ἄλλαξαν ἑννέα Κυβερνήσεις... Μιὰ ἐκράτησε τρεῖς μέρες. Ἄλλη δώδεκα. Οἱ δὲ δυστυχεῖς Ἑπτανήσιοι προσπαθώντας νὰ κρατηθοῦν ὑπεράνω τῆς διαμάχης, διασπάρθηκαν τελικὰ κι' αὐτοὶ καὶ ἀκολούθησαν τὴν κοινὴ μοῖρα. Ἡ προσπάθεια εἰσαγωγῆς νέων ἡθῶν ἀπέτυχε...

Πρῶτη, λοιπόν, κρίση στὴν Συνέλευση, μικρῆς ὅμως ἐπιφάνειας, ἐξ αἰτίας τῶν Ἑπτανησίων ἦταν ἡ διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἴονίων, ἡ ἐπίθεση τῶν Ἰακωβίνων ὅπως ὠνομάζοντο οἱ ἀδιάλλακτοι πού ἐπίστευαν στὸ δόγμα «ἡ ἐπανάσταση γιὰ τὴν ἐπανάσταση» μὲ τὸν Καλὸ καὶ ἡ ὑποστήριξη τοῦ Κανάρη. Δὲν ἄργησε νὰ ἔρθῃ καὶ ἡ δευτέρη κρίση, πού τὴν προκάλεσε, αὐτή, ὁ Γεώργιος Τυπάλδος Ἰακωβάτος.

Ὅταν γινόταν ἡ συζήτηση τοῦ Συντάγματος τοῦ ὁποῖου τὸ ὀριστικὸ σχέδιο εἶχε καταρτισθῆ, μὰ πού ἡ Συνέλευση τὸ ἐψέριξε, κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον — πάντοτε συμβαίνουν κάτι τέτοια στὶς Συνελεύσεις πού δὲν θέλουν νὰ διαλυθοῦν — ὁ Ἰακωβάτος ὑπέβαλε πρόταση καταργήσεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑποστηρίζοντας ὅτι εἰς πᾶσαν περιπτώσειν ἡ Ἑπτανήσος πρέπει νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ὑπάγεται στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ὅλο τὸ ζήτημα τοῦ τόμον τοῦ Φαρμακίδη ἐξαναφούντωσε. Μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν πολλὲς ἀμφιβολίες ἂν ἦταν σοφὴ ἐθνικὴ πράξις τὸ αὐτοκέφαλον. Ἄλλὰ εἶχε γίνει. Ὁ Ἰακωβάτος, ὅμως, δὲν ἔβλεπε ἔτσι τὸ ζήτημα. Καὶ ἰδίως δὲν τὸ ἐτοποθετοῦσε μέσα του ἄσχετα ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς. Ἐζητοῦσε ἀνεξαρτησία πού νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν σύνθεσιν καὶ τῆς ἀγγλικῆς μὰ καὶ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς. Πολὺ περισσότερο ἐζητοῦσε τότε τὴ σύνθεσιν ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀντίθεσιν πρὸς τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ πού ἐκδήλωσε πολὺ ἄγρια ἀργότερα μετὰ τὸ γάμο τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' μὲ τὴν Ὀλγα. Νομίζω πὼς κάτι τέτοιο κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴ δραματικὴ πάλῃ του γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο. Τότε ὑποστήριξε ὅτι μὲ τὸ

ἄρθρο δ' τῆς συνθήκης τῆς 17 Μαρτίου 1864 περὶ ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου δὲν μποροῦσε νὰ μεταβληθῆ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῶν Ἴονίων. Οὔτε καὶ ἔπρεπε! Καὶ ὅτι ἂν ἡ ἐνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἑλλάδος καὶ Ἑπτανήσου ἐκρίνοταν ἀπαραίτητη, ἔπρεπε νὰ ἐνωθῆ ἡ ἑλλαδικὴ ἐκκλησία μὲ τὴν ἑπτανησιακὴ καὶ νὰ ὑπαχθῆ ἔτσι μέσῳ αὐτῆς στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

Στὸν Ἰακωβάτο ἀπάντησε ὁ Τρικούπης, τὸν ὁποῖο ὁ Καρολίδης, γράφων μετὰ ἔτη πολλά, θάβει, ὡς πρὸς τὸ θέμα, μὲ τὸν θανατασμὸν καὶ τοὺς ἐπαίνους του, θεωρῶντας ὅτι ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα του, « ἐνὸς τῶν ἐργατῶν, ὡς Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν τῆς ἐποχῆς, τοῦ θνησιγενοῦς κατασκευάσματος τοῦ 1833 ». « Οὐδεὶς, γράφει ὁ αὐτὸς Καρολίδης, πλὴν τοῦ Ἰακωβάτου καὶ τινῶν ἄλλων Ἑπτανησίων (ἐννοεῖ κυρίως τὸν Λούντζη) εὗρισκετο ἐν τῇ Συνελεύσει ἐξετάζων τὰ πράγματα ἐξ ὑψηλοτέρας, εὐρυτέρας καὶ ἐθνικῆς ἀπόψεως ».

Ὁ Τυπάλδος ὅταν εἶδε ὅτι ἡ Συνέλευσις δὲν ἀκολούθησε τὰς ἀπόψεις του, παραιτήθηκε ἀπὸ βουλευτῆς.

Ἐν τῷ μεταξῷ συζητήθηκε τὸ θέμα τῆς διοικητικῆς ἀφομοιώσεως τῆς Ἑπτανήσου. Οἱ Ἑπτανήσιοι βρέθησαν στὸ θέμα αὐτὸ σὲ τρομερὸ δίλημμα. Ὅλοι ἐγύρουν τὴν ἄμεση καὶ ὀλοκληρωτικὴ ἀφομοίωσις. Ἦταν σύνθημα συνδεμένο μὲ τὴν ἰδέα τῆς Ἑνώσεως. Μὰ οἱ Ἑπτανήσιοι ἤξεραν τίς δυσκολίες καὶ ἰδιαιτέρα τὴν ἀναστάτωση στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν νησιῶν ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε μιὰ μονοκόμματη ἐπέκτασις τῆς νομοθεσίας τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Ἴσως μάλιστα δὲν κατάλαβαν καὶ τὴν ἔκτασις τῶν ἀντιδράσεων ποὺ φάνηκε ὕστερα. Ὅπως δὴποτε, κατ' ἀρχὴν, οἱ Ἑπτανήσιοι ὑπεστήριζαν τὴν ταχύτερη θέσπισις τοῦ μέτρου. Ὅσο, ὅμως, ἀφοροῦσε τὴ φορολογικὴ ἀφομοίωσις, ποὺ ἦταν πρᾶγμα δύσκολο, ἀπαίτησε περισσότερο χρόνον. Ἔτσι διατηρήθηκε ἡ ἰσχύουσα ἀστικὴ νομοθεσία, δηλαδὴ ἡ Ἴόνιος, ἥτοι ὁ Γαλλικὸς ἀστικὸς Κώδιξ, ποὺ ὑπέστη μερικὰς ἔμμεσες, οὐσιώδεις ὅμως, μεταρρυθμίσεις στὸ θέμα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας. Εἶδαμε ἀπὸ τὸ λόγον τοῦ Βαλαωρίτη πρὸς τοὺς ψηφοφόρους του, τίς δυσκολίες τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς ἀφομοιώσεως.

Θὰ τράβαγε σὲ μάρκος ἡ ἐξέτασις τῶν συζητήσεων ποὺ ἔγιναν γιὰ τὸ θέμα τῆς νομοθεσίας. Ἀξίζει ὅμως νὰ ἀναφερθῆ ἡ δῆλωσις τῶν δύο Ἰακωβάτων, Γεωργίου καὶ Χαρολάμπη, ποὺ συνδυάζει τὸ Ἐκκλησιαστικὸν θέμα μὲ τὴν ἀφομοίωσις καὶ ποὺ διαβάστηκε στίς 20 Δεκεμβρίου 1865. Ἐχει ὡς ἑξῆς :

« Καταψηφίζομεν τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον τοιαύτης λεγομένης ἀφομοιώσεως διὰ τοὺς ἐφεξῆς λόγους. Διότι προσβάλλει τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑπτανήσου, τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, τὸ μυστήριον τοῦ γάμου καὶ τὴν ταῦτα ρητῶς προστατεύουσαν συνθήκην τῆς ἐνώσεως τῆς 17/29 Μαρτίου 1864, καὶ οὕτω χορηγεῖ δικαίωμα εἰς τὴν Ἀγγλίαν νὰ ἐπέμβῃ καὶ ἀπαιτήσῃ ἐκ νέου τὴν ἐπὶ τῶν Ἴονίων νήσων προστασίαν,

ὅπερ συνεπιφέρων πολλά δεινά, καθιστᾷ ἐπεύθυνον τὴν Βουλὴν καὶ τὴν Κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος.

Διότι τοιαύτη λεγομένη ἀφομοίωσις προέρχεται ἐκ τῆς ἀκατανόητου καὶ γελοίας συγχύσεως τῆς ἐνώσεως καὶ τῆς ἀφομοιώσεως, ἰδεῶν ἀσχέτων καὶ μὴ συνυπαρχουσῶν. Τῷ ὄντι, οὐδεμία ἐπαρχία Κράτους ἐν Εὐρώπῃ ὑπάρχει ἐντελῶς ἀφομοιωμένη πρὸς τὰς λοιπὰς, ἢ μὲν Πρωσσία διέπεται ὑπὸ δύο νομοθεσιῶν, ἢ δὲ Ἀγγλία ὑπὸ τριῶν, ἢ δὲ Ἰταλία ὑπὸ ἑξ καὶ ἐπέκεινα, ἢ δὲ Ρωσία ὑπὸ πολυαρίθμων, ἢ δὲ Σουηδία ὑπὸ δύο, ἢ δὲ Γαλλία ὑπὸ ἐθίμων, ἢ δὲ Ἑλλάς ὑπὸ διαφόρων ποικιλομόρφων νομοθεσιῶν καὶ ἀπειρῶν ἐθίμων, ἐπεχόντων τόπον νόμων τοπικῶν, οὐδ' ἢ Μάνη, οὐδ' αἱ Ἀθῆναι ἀφομοιώθησαν εἰσέτι πρὸς τὴν λοιπὴν πολιτείαν.

Διότι τοιοῦτον εἶδος ἀφομοιώσεως ἀναγκάζει τὸ βέλτιον νὰ ἀφομοιωθῇ πρὸς τὸ χεῖρον, ὄντως, ἢ ἐξ ἀτόπου φιλοτίμου λεγομένη ἑλληνικὴ νομοθεσία, πραγματικῶς ὅμως βιαία εἰσαγωγή ὑπὸ εἰσβαλόντων Βαυαρῶν καὶ Ἑβραίων, εἶναι ἐν γένει πολὺ κατωτέρα τῆς ἐν Ἑπτανήσῃ ἰσχυροῦσης.

Διότι τὴν εἰσαγομένην νομοθεσίαν κατέκρινεν ἀνεκκλήτως ἡ τῆς Γ' Σεπτεμβρίου ἐν Ἀθήναις Ἑθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις ὡς ἀποκύημα ξενοκρατίας, διατάξασα διὰ τοῦ 105 ἄρθρου τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 « τὴν ἀπλοποίησιν τῆς ὑπηρεσίας, τῆς δικαστικῆς νομοθεσίας καὶ πάσης ἄλλης ἐν γένει καὶ τὴν βελτίωσιν τοῦ φορολογικοῦ συστήματος », αὐτὴν κατέκρινε τὸ ἔθνος κατεξαναστὰν καὶ ἀποδιῶξαν τοὺς Βαυαροὺς δι' ὄπλων, ἀρῶν, λεμονίων καὶ φυκῶν, αὐτὴν κατέκρινε καὶ ἡ τῆς 10ης Ὀκτωβρίου μεταβολή, καὶ τὰ δημοτικὰ συμβούλια τῆς πολιτείας, ὡς βεβηλώσασαν τὴν Ἐκκλησίαν, ἐξαχρειώσασαν τοὺς χαρακτῆρας καὶ πτωχύνασαν τὴν Ἑλλάδα.

Διότι ἀφομοίωσις τοιαύτη ἐναντιοῦται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς αὐτοκυβερνήσεως, τῆς μόνης δυναμένης ν' ἀνακουφίσῃ καὶ προσάξῃ τὸ ἔθνος.

Διότι ἀτόπως δὲν γίνεται ἡ ἀφομοίωσις, ἀλλὰ μετὰ κρίσεως καὶ διὰ νόμων, μεταφερομένου παντὸς καλοῦ ἀπὸ τῆς μιᾶς χώρας τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν ἄλλην, ἐνῷ ἀπὸ τῆς ἐνώσεως μέχρι τοῦδε βραχύτατος χρόνος εἰσήγαγεν ἐνταῦθα πολλὰ καὶ ἄριστα νομοθετήματα. Διότι ἀντὶ ὁμαλῆς καὶ δικαίας καὶ σταθερᾶς νομοθεσίας εἰσάγεται βιαίως καὶ ἀντισυνταγματικῶς πᾶν τούναντιον διὰ πιέσεως καὶ καταθλίψεως, ὡς εἰς χώραν δορυβάτων καὶ φόρου ὑποτελῆ, θεωρουμένην ὑπὸ τινῶν ὡς ἐμπόρευμα δι' ἀργυρολογίαν καὶ αἰσχροκέρδειαν πρὸς τινὰ καταστροφὴν.

Διότι σοφοὶ καὶ ἰδίως νομικοὶ τινες τῆς Ἑλλάδος φαίνονται κατὰ τοῦτο ἄκοντες ἐφάμιλλοι τῶν Ζερβῶν καὶ τῶν Κουβαράδων. Διότι καὶ οἱ Βαυαροὶ αὐτοὶ ἐσεβάσθησαν τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύουσαν νομοθεσίαν, μὴ ἐπιβάλλοντες κατὰ πρῶτον νόμους, εἰμὴ περὶ τῶν ἀνομοθετήτων. Ἄν δὲ ἐλυμήναντο εὐθύς τὴν Ἐκκλησίαν, κατεδικάσθησαν ἔκτοτε μέχρι τοῦδε ὑπὸ τοῦ Πανελληνίου.

Διότι ὅπωςδήποτε ἔπρεπε πάντως νὰ μείνωσι σεβαστὰ καὶ μάλιστα νὰ καθιερωθῶσι καὶ ἐνισχυθῶσι καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι τέσσαρά τινα, δηλαδή τὸ ἀδικτον τῆς Ἐκκλησίας, ἡ φανερά ἀνάκρισις, ἡ δι' ἔγγυδοσίας ἀπόλυσις τῶν καταμνηνομένων καὶ ἡ μόνη τελωνειακὴ εἴσπραξις φόρων.

Οἱ ὑποφαινόμενοι εὐχονται δύο τινὰ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἑλλάδος, 1ον ἡ τοιοῦτον εἶδους καὶ τρόπου ἀφομοίωσις ν' ἀποβῇ γράμμα νεκρὸν καὶ γελοῖα, ὡς νεκρὸν γράμμα καὶ γελοῖα ἀπέβησαν μέχρι τοῦδε ἐν Ἑπτανήσω, κατὰ τὴν πρόρρησίν των ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει, τὰ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἀφορῶντα δύο πρῶτα ἀρθρα τοῦ Συντάγματος, ἡ 2ον νὰ γενῇ δεκτὴ ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς Ἑπτανήσου ἀγογγύστως καὶ εὐπειθῶς.

Ἐπίκειντες εἰς τὸ δεύτερον, προτιμῶμεν τὸ πρῶτον ».

Ἡ ἀφομοίωσις μιᾶς περιοχῆς μὲ πολιτισμὸν Ἰσάξιο τοῦ προσαρτωμένου κράτους εἶναι δυσχερέστατη ὑπόθεσις. Ἄς μὴ λησμονῆται ὅτι μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων πολέμων δὲν εἶχε ὀλοκληρωθῆ ἡ ἀφομοίωσις τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Λωρραίνης μὲ τὴν Γαλλικὴν Δημοκρατίαν...

Ἄς δοῦμε, τώρα, τὰ κατὰ τὸν περίφημον « δημοκρατικὸν », ὅπως θεωρήθηκε, λόγῳ τοῦ Κωνσταντίνου Λομβάρδου.

Ὁ Κωνσταντῖνος Λομβάρδος εἶναι μία ἀπὸ τὰς πρὸ διακεκριμένους φυσιογνωμίας πού ἔστειλε ἡ Ζάκυνθος καὶ στὴν Ἴονιον καὶ στὴν Ἑλληνικὴν Βουλὴν. Ἄν ὁ Βαλαωρίτης ἦταν ἡ καρδιά, ὁ Λομβάρδος ἦταν ὁ νοῦς τῆς πρώτης γενεᾶς τῶν Ἑπτανησίων πολιτικῶν τῆς Ἑλλάδος. Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ θεωρηθῆ πὼς ὁ Γεωργαντάρας, ὁ Γεώργιος Τυπάλδος Ἰακωβάτος ἦταν ἡ συνείδησις τῆς ἐθνικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ· Εἴμαστε λαὸς εἰκονοκλάστης καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἀνιαρὲς κολακείας πού λέμε συμβατικά ἢ περιστασιακά, μέσα μας λογαριάζομε περισσότερο τὰ ἐλαττώματα τῶν ἀνθρώπων πού ξεπερνοῦν τὸ μέτριον παρὰ τὰ προτερήματα, ὅσο μεγάλα κι' ἂν εἶναι. Ἴσως κι' ὁ Γεώργιος ὁ Α' αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα νὰ ἐλογάζριζε περισσότερο, ὅταν, ὅπως λένε, ἐκάλεσε κάποτε τὸ Γεωργαντάρα νὰ τοῦ ἀναθέσῃ τὴν Κυβέρνησις. Καὶ εἶδε τὰ προτερήματα μόνο ὅταν ὁ Ἰακωβάτος ἀπόφυγε τὴν παγίδα, ἀπαντῶντας, ὅπως λένε πάλι, πὼς « ὁποῖος κρατᾷε στὰ χέρια του τὴν κερήθρα, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ γλύψῃ τὸ μέλι πού μένει στὰ χέρια του... ».

Ὁ Λομβάρδος ἔγινε πολλὰς φορές, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Κουμουνδοῦρο, Ἐπιτελετὴς Ἐσωτερικῶν καὶ Δικαιοσύνης καὶ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς καὶ ὅταν ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἴδρυσεν τὸ πέμπτον κόμμα ἐπροσχώρησε σ' αὐτό. Μὰ ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος θέλησε τὸ 1867 νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν πολιτικὴν τῆς ἐντονώτερης προβολῆς τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων, καὶ τότε ἡ Κυβέρνησις Κουμουνδοῦρου στὴν ὁποία Ἐπιτελετὴς τῶν Ἐξωτερικῶν ἦταν ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἐδίστασε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ, διαβλέποντας πίσω του τὴν πανσλαβιστικὴν πολιτικὴν τῆς Ρωσίας πού ἤθελε νὰ χρησιμοποίησῃ τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν

δημιουργία ἀναταραχῆς ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ εὐρη τὴν εὐκαιρία τῆς προωθήσεως τῶν Σλαύων στὸ Αἰγαῖο. Συμφωνήθηκε ὅμως μεταξύ Βασιλέως καὶ Κουμουνδούρου νὰ παραιτηθῆ μὲν μετ' ὀλίγον ἡ Κυβέρνηση, ἀλλὰ νὰ βρεθῆ ἄλλο πρόσχημα καί, γιὰ τοῦτο, διαδόθηκε ὅτι ὁ Βασιλεὺς ζητοῦσε τὴν ἀποχώρηση τοῦ Λομβάρδου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης. Ὁ Λομβάρδος οὐδέποτε συνεχώρησε τὸ πρᾶγμα, ἀποδίδοντας δὲ στὸ ἀνακτορικὸ περιβάλλον τὴν προσπάθεια αὐτή, ὅταν τὸ 1874 εἰσηγήθηκε στὴ Βουλὴ μὲ τὸ Θεόδωρο Δηλιγιάννη τὴν παραπομπὴ τῆς Κυβερνήσεως Δεληγιώργη σὲ εἰδικὸ δικαστήριον, εἶπε μεταξὺ ἄλλων στὴν Βουλὴ, τὴν 25 Φεβρουαρίου, ἀναφερόμενος στὸν Ὅθωνα, μὰ ἀπευθυνόμενος στὸ Γεώργιον, τὰ ἀκόλουθα :

« Ἡ βασιλεία ἐν Ἑλλάδι οὐδὲν ὑποστήριγμα ἔχει οὐδ' ἓνα λόγον ὑπάρξεως ἐκ τῶν τῆς λοιπῆς Εὐρώπης. Ἄλλ' οὐδὲν ἦττον ὁ θρόνος σου εἶναι καὶ θὰ εἶναι ἰσχυρότερος καὶ ἐδραιότερος παντὸς ἄλλου ἐν Εὐρώπῃ, ἐὰν καλῶς ἐνοήσης καὶ τηρήσης τὸν εἰδικὸν λόγον ὑπάρξεως Βασιλείας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἴμεθα οἱ Ἕλληνας, Βασιλεῦ, ὅλοι Δημοκράται. Ψεύδεται, ὅστις λέγει τὸ ἐναντίον. Ἄλλὰ τοῦτο μὴ σὲ φοβίξῃ, μὴ σὲ ταράτῃ. Παλαιὰ εἶναι ἡ ἐπίπληξις τὴν ὁποίαν οἱ ξένοι εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ἀπευθύνουν, ὅτι ἀγαπῶμεν τὴν ἰσότητά μᾶλλον τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ παλαιὸν εἶναι τὸ ἀξίωμα, ὅτι ἡ πολιτικὴ δὲν πλάττει τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς μεταχειρίζεται ὡς τοὺς εὐρίσκει πλασμένους ἀπὸ τὴν φύσιν, καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ φύσις ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων, Βασιλεῦ, ὥστε ὡς οὐδέποτε δυνάμεθα νὰ ζήσωμεν ἡσυχοί, δὲν δυνάμεθα οὔτε νὰ ζήσωμεν ἐν τῇ ἀνισότητι. Ὁ πόθος πρὸς τὴν ἰσότητά μᾶς κάμνει, ὥστε νὰ θεωρῶμεν ἀνεπάφροστον, ἀκατόρθωτον, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον, τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἐν Ἑλλάδι. Διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἡ δημοκρατία ἀπαιτεῖ ἓνα Πρόεδρον καὶ κανεὶς ἀπὸ ἡμᾶς δὲν θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸν του τόσον κατώτερον ἀπὸ τὸν ἄλλον, ὥστε νὰ τοῦ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν. Ἴδου διατὶ εἴμεθα ὁ δημοκρατικώτερος λαὸς τῆς ὑψηλίου, ἀλλὰ καὶ ὁ φιλοβασιλικώτερος. Ἴδου διατὶ καίτοι δὲν σὲ ἐγνωρίζαμεν καὶ δὲν μᾶς ἐγνωρίζεις, καίτοι ξένος πρὸς τὸ ἔθνος, καίτοι ξένος ἀπὸ τὰ ἔθιμα, ἀπὸ τὰς παραδόσεις, ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ἀπὸ τὴν θρησκείαν μας, οὐδὲν ἦττον σὲ ἐπροσκαλέσαμεν διὰ Βασιλέα, σὲ ἐδέχθημεν μὲ τὸ Ὄσαννὰ καὶ σὲ ἐθέσαμεν ἐπὶ τοῦ θρόνου μας ὡς ἐγγύησιν, ὅτι τὴν θέσιν ἐκείνην κανεὶς ἀπὸ ἡμᾶς δὲν θὰ λάβῃ. Ἐως οὖν, Βασιλεῦ, εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην μένεις... »

Ὅταν ἐμίλαγε ὁ Λομβάρδος καμμιὰ ἀντίρρηση δὲν διατυπώθηκε. Ἀπὸ τὴν ἐπομένη ὅμως μέρα σηκώθηκε μεγάλη ἀναταραχὴ ποὺ κράτησε πολὺ χρόνον. Βρέθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρακαμφθῆ ἡ αἴτηση παραπομπῆς τοῦ Δεληγιώργη, τὴν ὁποία βέβαια δὲν ἐπιθυμοῦσε τὸ Στέμμα. Καὶ ἡ συζήτησις ποὺ ἐγίνε στὴ Βουλὴ, ὅπου καθένας συναγωνιζότανε τὸν ἄλλο στὴν διαδήλωσις τῆς πίστεώς του πρὸς τὴν βασιλεία καὶ στὴν διακήρυξιν ὅτι δὲν εἶναι δημο-

κράτης, ὠδήγησε τὸν Λουμβάρδο στὴν παραίτηση ἀπὸ τὸ βουλευτικὸ ἀξίωμα, τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἀποδέχτηκε ἡ Βουλὴ. Ἐλάχιστοι ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ ἔσωσαν τὴν τιμὴ τοῦ σώματος. Ἄς σημειωθοῦν μεταξὺ αὐτῶν ὁ Μιλτιάδης Κανάρης, ὁ Πετιμεζᾶς καὶ ὁ Ζωχιός. Ὁ Τρικούπης δὲν ἦταν βουλευτὴς. Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ δὲν ἔκαμαν τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ κολακεύουν τὸν Βασιλέα.

Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἐξεργάγη τὸ σκάνδαλο τοῦ κακόπιστου ὑπολογισμοῦ ἀπαρτίας γιὰ νὰ δημιουργηθῇ πλειοψηφία ὑπὲρ τοῦ Βούλγαρη. Πρόεδρος τῆς Βουλῆς στὴν ἔκτακτη σύνοδο τοῦ 1875 ποὺ ἐκράτησε τὴν ἴδια στάση ἦταν ὁ πληρεξούσιος Κυθῆρων Στυλιανὸς Κασσιμάτης. Εἶναι περίεργο ὅτι ὁ Βούλγαρης, ὁ φαυλότερος τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν, εἶχε σαγηνέψει ἄνδρες διακεκριμένους. Μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν καὶ ὁ Νικόλαος Σαρίπολος πατέρας καὶ ὁ Στυλιανὸς Κασσιμάτης ποὺ ὀνοματίσθηκε καὶ « νοόμετρον », ἕξ αἰτίας τῆς ἀτυχῆς προσπάθειάς του νὰ κατατάσῃ τοὺς ἀνθρώπους σὲ διάφορους βαθμοὺς εὐφυΐας. Στενόνους, μικρόνους, μεγαλόνους κλπ.

Ἄς μὴ νομισθῇ ὅμως πῶς ἂν ἡ κατάστασις στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὅπως τὴν σκιαγραφοῦμε, ἦταν πολὺ καλύτερη ἢ κατάστασις στὴν Ἐπιάνησο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐνωσιν. Τὸ ἀλληλοφάγωμα τῶν φατριῶν ἦταν καὶ ἐκεῖ φοβερό, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χαλινοῦ τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως πού, ἂν μὴ τι ἄλλο, προκαλοῦσε τὸ αἰσθημα τῆς ντροπῆς στοὺς δικούς μας. Οἱ κατηγορίαι τῆς προδοσίας μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων μερίδων ἦσαν πολὺ συνηθισμένες. Καὶ πολλὰς φορὰς ἐθυσιαζόταν ἡ οὐσία καὶ τὸ συμφέρον τῆς ἐθνικῆς ὑποθέσεως στὴν λέξη, στὸ σύνθημα, στὴν δημαγωγία, ἐν γνώσει φυσικὰ, ἴσως ὄχι πάντοτε τῶν κινδύνων, ἀλλὰ πάντως τοῦ ψεύδους τοῦ συνθήματος. Ἄλλὰ οὔτε ἡ πρώτη φορὰ ἦταν, οὔτε ἡ τελευταία, φεῦ! ποὺ οἱ Ἕλληνες χάνουμε τὶς ἐθνικὰς μας ὑποθέσεις ἰκανοποιημένοι μὲ τὸ ἀντισταθμισμα μιᾶς φευγαλέας ζητωκραυγῆς τῆς μάζας. Διαβάστε ὄχι ἄλλου τινός, ἀλλὰ τοῦ Βαλαωρίτη τοὺς λόγους στὴν Ἰόνιο Βουλὴ καὶ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ Λουμβάρδου καὶ ἄλλων γιὰ νὰ πεισθῆτε.

Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν Ἐπτανήσιων πολιτικῶν ἀνδρῶν δὲν ἦταν ἐκείνη ποὺ θὰ ἔπρεπε κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν Ἐνωσιν χρόνια, ὅταν μάλιστα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι προερχόντουσαν ἀπὸ ἐπαρχία ἀναμφισβήτητα περισσότερο προοδευμένη, περισσότερο ἀνοικτὴ ἀπὸ τὴν λοιπὴ Ἑλλάδα στὸ δυτικὸ πολιτικόν. Ἄς προστεθῇ ὅμως ὅτι σὲ τοῦτο συνετέλεσε καὶ ἡ ἄλλη μορφή τῶν ἐθνικῶν μας ἐλαττωμάτων, ἡ δυσπιστία καὶ ὁ φθόνος ποὺ ἀναζητεῖ τὰ ἀπιθανώτερα τῶν προσχημάτων γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἄλλον νὰ ἐπιτύχῃ. Ἐνδιαφερόμαστε ὅλοι ὄχι τόσο πῶς νὰ ἐπιτύχουμε ἑμεῖς, ἀλλὰ πῶς νὰ ἀποτύχῃ ὁ ἄλλος, φίλος ἢ ἐχθρός. Γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε συνεταιρισμὸ καὶ αὐτὸ μας τὸ ἐλάττωμα μᾶς ἐμποδίζει τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξιν στὴν ἐποχὴ τῆς οἰκονομίας τῶν μεγάλων μεγεθῶν. Ἔτσι καὶ ἔγινε μὲ

τὰ κόμματα καὶ τὰ κομματίδια καὶ τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδας. Γι' αὐτὸ βλέπουμε, ἀμέσως μετὰ τὸ λόγο τοῦ Βαλαωρίτη τὸ '64, σηκώθηκε σάλος πὼς εἶναι ἐχθρὸς τῶν θεσμῶν, πὼς οἱ Ἑπτανήσιοι εἶναι ἐχθροὶ τῆς ἐπαναστάσεως, πὼς, πὼς...

Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιρα πρέπει νὰ κριθῆ καὶ ἡ ὅλη πολιτεία τοῦ Γεωργίου Τυπάλδου Ἰακωβάτου, τοῦ «τρομεροῦ παιδιοῦ» τῆς ἐποχῆς. Νομίζω πὼς ἡ ἀπέχθεια τοῦ ἀνδρὸς σὲ κάθε κονοφορισμὸ πού εἶναι ἔγκλημα καθοσιώσεως στὸν τόπο μας, ἐκμηδένισε τὴ σημασία τῆς συμβολῆς του. Γιατὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μέρα ὁ ἀντικοφορισμὸς ἔφτανε στὴν παραδοξολογία. Ὅταν π.χ. στὶς 16 Ἰουνίου 1869 ὁ Γεωργαντάρας ἔκανε ὀλόκληρη ἱστορία, λέγοντας πὼς ὁ βουλευτικὸς ὄρκος πρέπει νὰ δίνεται χωρὶς παλᾶ γιατί δὲν ἐπιτρέπεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καὶ τὸν Κανονισμὸ ἡ παρουσία μὴ βουλευτοῦ στὴν αἴθουσα, καταλαβαίνουμε ὅλοι πὼς τὸ παραδοξολόγημα ἐκάλυπτε ἕνα συλλογισμὸ πού ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ θέμα εἶχε γενικώτερη σημασία, ἔθετε τὸ πρόβλημα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ ἐθίμου, μὰ κανεῖς δὲν τὸ ἐπρόσεξε, ὅταν ἔλεγε πὼς «δὲν εἶναι λόγος, διότι δὲν ἠξεύραμεν τί ἐκάμναμεν, ἄρα καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴ ἠξεύρωμεν τί κάμνομεν».

Βρίσκω πὼς αὐτὴ ἡ συνεδρίαση τῆς 16 Ἰουνίου 1869 εἶναι ἡ χαρακτηριστικώτερη γιὰ τὴ νοοτροπία τοῦ Ἰακωβάτου. Ἀκούστε μερικὲς φράσεις του:

«Ἡξεύρετε τί ἐγένετο ἐν Κερκύρα, ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ ἐν Ζακύνθῳ; Ὅσακις ἤθελον νὰ κλείσωσι τὰ δικαστήρια, ἠξεύρετε τί ἐγένετο; Ὁ νόμος διέταττεν «εἶναι ἔορται αἱ δεῖνα καὶ δεῖνα ἡμέραι τοῦ ἔτους καὶ προσέτι ὁσάκις τὰ ἱερά λείψανα τῶν ἁγίων προστατῶν τῆς Ἑπτανήσου εἶναι ἐκτεθειμένα». Οὐδεὶς ἀνεβόησεν εἰς αὐτὴν τὴν διάταξιν, ὅλοι εἶπον ὀρθῶς, κατὰ τὴν μνήμην τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, ἐν ὧν ὑπάρχει ἐκτεθειμένον τὸ λείψανον, νὰ κλείωσιν αἱ θύραι τοῦ δικαστηρίου. Ἀλλὰ φαντάσθητε ἕως πού ἔφθασεν ἡ ἀνθρωπίνη πονηρία! Εἰς θέλων νὰ κλείσῃ τὰ δικαστήρια, εἶπεν εἰς τὸν ἡγούμενον τοῦ Ἁγίου Γερασίμου, «ἐκθες τὸ ἅγιον λείψανον τοῦ Ἁγίου Γερασίμου», καὶ τὸ ἐξέθεσεν, ἐν ἄλλῳ καιρῷ, ἐπὶ 8 ἡμέρας, καὶ παρέλυσεν τὰ δικαστήρια, δὲν ἐτόλμησαν οἱ δικασταὶ νὰ συνεδριάσουν, διότι οἱ διάδικοι εἶπον, εἶναι ἐκτεθειμένον τὸ ἅγιον λείψανον, καὶ παρελύθησαν. Οὕτω θὰ παραλυθῆ καὶ ἡ Βουλὴ, ἐὰν ἀποφασίσθητε ὅτι ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ ἱερέως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ὄρκωμοσία.

Ἐγὼ θὰ ὀρκισθῶ ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ ἱερέως (λέγω δὲ ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ ἱερέως, διὰ νὰ μὴ ἀναμιχθῆ τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον εἰς τὰς ἀπάτας τῆς ψευδορκίας, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν χώραν ἐδῶ μέσα), ἢ ἐὰν μὲ ἀναγκάσητε, δύναμαι νὰ προσφύγω καὶ εἰς τὸ τελευταῖον ἐπιχείρημα, καὶ τότε λόγῳ εὐσεβείας δὲν ὀρκίζομαι εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ ἀδαιρέτου Τριάδος».

Είπα παραπάνω πώς ο Ίακωβάτος είναι ίσως η εθνική συνείδηση της συνεχείας του Ἑλληνισμού. Ἀπὸ τοὺς λόγους του βγαίνει ἕνα φοβερὸ κατηγορητήριον κατὰ τῶν ἡθῶν τῆς ἐποχῆς του. Λεῖπει ἀπὸ τὴν Βουλὴ ἀπὸ τὸ 1869 ὡς τὸ 1879. Καὶ μόλις ξαναεκλέγεται ἀρχίζει ἔτσι τὸν λόγο του :

« Κύριοι Βουλευταί, μετὰ ἀπουσίαν καὶ σιωπὴν δέκα ἐτῶν, καλῶς σὰς εὐρον ».

Καὶ συνεχίζει καταδικάζοντας τὶς καλπονοθεύσεις καὶ τὶς ἀσχημίες τοῦ σφαιριδίου. Ποὺ δὲν ἦσαν, δά, καὶ πολὺ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀθλιότητες τοῦ σταυροῦ προτιμήσεως. Στὶς ὁμιλίας του ὁμοῦς ὑπάρχουν ψήγματα ποὺ καίνε, π.χ.

« Ἀνέγνωσα εἰς τινὰ ἐφημερίδα, φέρουσαν ἀγγελίας ὅτι « πτωχὸς νέος καὶ φιλομαθής, ἐπιθυμεῖ νὰ ὑπηρετῆ εἰς τινὰ οἰκίαν, νὰ κάμνη τὸν μάγειρον, καὶ νὰ ἔχη μίαν ὥραν νὰ ἐξακολουθῆ τὰς σπουδὰς του ». Ὡρα καλὴ ! μετὰ τρία ἔτη ὁ ὑπηρετῆς αὐτοῦς ἦ ὁ μάγειρος εἶναι πρωτοδίκης ! ».

« Πλὴν, μοὶ λέγουσι, εἶναι ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ἡμεῖς καὶ ὅτι ὁ Ζαΐμης, ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου Ζαΐμη, νὰ μὴ λάβῃ 100 ψήφους τοῦ δήμου Ψωφίδος, πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχῃ καλπονόθευσις εἰς τὸ ὄχι (μὲ τὸ σφαιριδίον καὶ τὴν ἀρχὴ ποὺ ἐφαρμοζότανε νὰ λογαριάζωνται πρῶτα τὰ ὄχι μποροῦσε νὰ συμβῆ). Τοῦτο ἀποδεικνύει ἀβεβαιότητα καὶ εἰς ταύτην τὴν ἀβεβαιότητα θὰ δόσητε ψήφον νὰ πέσῃ ὁ υἱὸς τοῦ Σολιώτη καὶ νὰ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ Ζαΐμη ; » Γιὰ πότε τάχα ἐμίλαγε ὁ Γεωργαντάρας ; Γιὰ τότε, γιὰ χτές, ἢ γιὰ σήμερα ;

Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάστασις. Γι' αὐτὸ κατέληξε ἡ ἐπίδρασις τῶν Ἑπτανησίων νὰ μὴν ἔχη γενικώτερη ἀπήχησις καὶ νὰ περιορισθοῦν οἱ ἀγῶνες τοὺς σὲ τοπικὰ ὄρια καὶ ἰδιαιτέρα στὰ ὄρια τῆς Κέρκυρας ποὺ ἔχοντας περισσότερο πληθυσμὸ καὶ πιδὸ διαφοροποιημένη κοινωνικὴ ἀρθρωσις παρουσίαζε καὶ τὰ μεγαλύτερα προβλήματα. Καὶ τὸ κυριώτερον ἀπ' ὅλα ἦταν τὸ ἀγροτικὸ ἢ ὅπως τὸ ἔλεγαν τότε τιμαριωτικὸ, δηλαδὴ στὴν οὐσία ἡ ὑποδοὺλωση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στοὺς γαιοκτήμονες. Γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα ὑφάνθηκε ἡ σύγκρουσις Κωνσταντᾶ - Πολυτᾶ.

Εἶπαμε παραπάνω πὼς ἡ φεουδαρχία δὲν κατώρθωσε νὰ φτουρήσῃ στὸ Βυζάντιον. Μὲ τὴν τουρκικὴ ὁμοῦς κατάκτησις δημιουργήθησαν σιγὰ-σιγὰ σχεδὸν τιμαριωτικὰ καλλιεργητικὰ τοιφλίκια στὶς εὐφορες περιοχάς. Καὶ αὐτὰ ἐπροκάλεσαν τὰ κατοπινὰ ζητήματα τῶν ἀπαλλοτριώσεων καὶ τῆς ἀγροτικῆς ἀποκαταστάσεως. Στὴν κυρίως Ἑλλάδα τὰ προβλήματα ἀρχισαν κυρίως μετὰ τὴν προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας, γιὰτὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάστασις ἢ διανομὴ γαιῶν στοὺς ἀγωνιστὰς εἶχε ἀντιμετωπίσει μὲ ἀρκετὴ ἐπιτυχία τὸ θέμα. Στὴν Ἑπτάνησον ὁμοῦς καὶ ἰδίως στὴν Κέρκυρα, ὅπου εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται μιὰ κοινωνικὴ διαφοροποίησις συνθεμένη μὲ τὴν ὑπαρξὴ κάποιας ἀριστοκρατίας *di nobiltà* ο *di fortuna*, κατάληξε νὰ δημιουργηθῆ

καὶ κάποια φεουδαρχία, « κτηματισμός », ὅπως τὴν μετάφρασε ἡ εἰσήγησις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1803. Καὶ ναὶ μὲν στὸν Ἰόνιο ἀστικό Κώδικα ὑπῆρχαν διατάξεις βαθμιαίας ἐξαγορᾶς ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς τῶν ἀγρῶν ποὺ καλλιεργοῦσαν, οἱ διατάξεις ὅμως αὐτὲς ὑπὸ τὸ Ἀγγλικὸ Προτεκτοράτο δὲ μπορούσαν, γιὰ λόγους οἰκονομικῆς διαρθρώσεως τῆς ζωῆς, νὰ λειτουργήσουν μὲ πληρότητα. Τὸ ζήτημα πέρασε ἐπανειλημμένες κρίσεις σ' ὅλην τὴν διαδρομὴν, ἀπὸ τὴν Ἑνετικὴν κίβλας κατοχὴν καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις. Οἱ nobili, οἱ ποπολάροι, ἢ ποπολάνοι ὅπως λεγόντουσαν στὸ Τσιρίγο, καὶ οἱ βιλάνοι, δηλαδὴ οἱ εὐγενεῖς, οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ χωρικοὶ ἦταν πάντοτε σὲ κατάστασις λανθάνουσας ἐχθρότητας. Ἀλλὰ τὸ θέμα προβλήθηκε σὰν κρατικὴ ὑπόθεσις μετὰ τὴν Ἑνωσι. Καὶ φορέυς του ὑπῆρξε ὁ Πολυχρόνιος Κωνσταντᾶς, ἰάντιπρόσωπος τῶν ἀγροτῶν τῆς Κερκύρας στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ.

Ἡ σύγχρονη Ἑλλὰς εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα κράτη τοῦ κόσμου ποὺ ἔλυσε ἐγκαίρως τὸ ἀγροτικὸ τῆς πρόβλημα. Ἡ Νότιος Ἀμερικὴ ἀκόμα σήμερα δὲν κατώρθωσε νὰ τὸ ξεπεράσῃ. Καὶ εἶναι τοῦτο ἡ αἰτία καὶ τῆς πολιτικῆς τῆς ἀστάθειας καὶ τῆς οἰκονομικῆς τῆς καθυστερήσεως. Καὶ τὸ ἔλυσε ἡ Ἑλλὰς πρῶτα μὲν γιὰ τὸ ζήτημα δὲν εἶχε τὴν δεξιότητα ποὺ εἶχε ἄλλου, ὕστερα γιὰ τὸ εἶχαμε ἀπὸ τὸ 1844 τὴν καθολικὴν ψηφοφορίαν καὶ τρίτο γιὰ τὸ εὐρέθησαν πολιτικοὶ ἄνδρες ποὺ προηγήθησαν, ὅπως καὶ στὴν ἐργατικὴ νομοθεσία, ἀπὸ τὸν καιρὸ τους. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου...

Ἦδη ἀπὸ τὰ 1866 μὲ τὸν νόμο ΡΝ' « περὶ εἰσαγωγῆς ἐν Ἑπτανήσῳ τῆς ἐν τῷ λοιπῷ βασιλείῳ ἰσχυροῦσης νομοθεσίας » ἐμπῆκαν περιορισμοί, ποὺ, φυσικὰ ἂν κριθοῦν μὲ τὶς σημερινὲς ἀντιλήψεις, εἶναι ἀπλὲς θωπιεῖς, μὰ ποὺ ἐπροκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τῶν ἀστῶν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐφθάνε. Τὸ 1867 ὁ Κωνσταντᾶς ὑπόβαλε πρότασις νόμου « περὶ ὑποχρεωτικῆς χρηματικῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν ἀκαθαρίστων ἐτησίων παροχῶν Κερκύρας ». Μὲ τὸν νόμο ΡΝ' ὁ βουλευτὴς Κερκύρας Σωκράτης Κουρῆς ἐθεωροῦσε ὅτι κατηγορεῖτο ἡ ἰδιοκτησία. Εἶναι εὐκόλο νὰ φαντασθῇ κανεὶς τί ἔγινε μὲ τὴν πρότασις Κωνσταντᾶ. Τότε ἀναπήδησε στὴν μέση τῆς Κερκυραϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς, ὁ Ἰάκωβος Πολυλᾶς.

Ὁ Ἰάκωβος Πολυλᾶς εἶναι ἓνα σύνθετο φαινόμενο τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Κάθε πράξις του θέλει ἀνάλυσις γιὰ τὸ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν προσωπικότητά του. Τέτοια ἀνάλυσις ξεπερνάει τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ὀμίλιας μου. Ἀπόδειξις εἶναι ὅτι ἀπὸ ἄλλους θεωρεῖται ἐπαναστατικὸς, ἀντιβασιλικὸς δημοκράτης καὶ ἀπὸ ἄλλους συντηρητικὸς ἢ τὸ πολὺ-πολὺ « πουριτανὸς φιλελεύθερος ». Ὅτι τὴν πρώτην φορὰ ποὺ ἔβαλε κάλπη τὸ 1865 ἔγραψε πῶς « θὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς ἰδιοκτησίας, τὴν ἀνακούφισιν τῆς δεινοπαθοῦσης ἀγροτικῆς τάξεως καὶ τὴν κατάργησιν τῶν τιμαρίων » καὶ

ἔπειτα, τὸ 1869, πὼς ἐκλεγόμενος « θὰ διασώσῃ καὶ περιφρουρήσῃ τὰ ἱερὰ τῆς ἰδιοκτησίας δικαιώματα ». Εἶχε ἤδη στραφῆ κατὰ τοῦ Κωνσταντᾶ καὶ τοῦ Κουκουμέλη « τῶν δημοκόπων τῆς ἐξοχῆς οἵτινες ἐνίσχυσαν παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει τὴν ἰδέαν ὅτι πάντες οἱ ἰδιοκτῆται εἶναι ἀδικηταί ». Ὅτι ἔβγαζε σύγχρονα δύο ἐφημερίδες : μιὰ σατυρική τὸν « Κώδωνα » στὴ δημοτικὴ καὶ ἄλλη σοβαρὴ τὸ « Ρῆγα Φεραῖο », στὴν καθαρεύουσα*. Ἐπίστευε ἄλλωστε στὴν παράλληλὴ ἀνάπτυξιν καὶ τὸ συγχρονισμό τῶν δύο ἰδιωμάτων. Ὅτι ὅλη του ἡ πολιτικὴ ζωὴ στηρίχθηκε στὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν Κωνσταντᾶ καὶ στὴν ἐχθρότητα πρὸς τοὺς Ἑβραίους καὶ ὅτι στὸ τέλος ἔχασε τὸ τοπικὸ του κόμμα — βγῆκε τέσσερες φορὲς βουλευτῆς σὲ συνεργασία μὲ τὸν Τρικούπη καὶ τὸν Λουμβάρδο, μὰ μαυρίστηκε διὰν ἐπῆγε μὲ τὸν Δελγιάννη καὶ ἦταν ἀρχηγός, πραγματικὸς δέ, τοῦ φιλελεύθερου κόμματος — πού τοῦ τὸ πῆρε ὁ Κωνσταντᾶς καὶ ὕστερα ὁ Θεοτόκης καὶ ἄλλα πολλά... Ἦταν ἄνθρωπος. Καὶ οἱ ἄνθρωποι, μὲ κεφαλαῖο Α, δύσκολα γίνονται ἀνεκτοὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ μικρό...

Ἡ εἰσφορὰ τοῦ Πολυλά ἦταν μεγάλη στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ἐπρεπε ὅμως νὰ ἔλθῃ ὁ Παλαμᾶς νὰ τὴν ἀποκαλύψῃ. Καὶ στὸν πολιτικὸ βίον δὲν ἦταν λιγώτερο σημαντικὴ ἡ συμβολὴ του. Ἀλλὰ περισσότερο στὸ Κερκυραϊκὸ πλαίσιο. Μίλαγε δύσκολα καὶ ἔτσι βρισκόταν σὲ μειονεκτικὴ θέσιν στὴ Βουλῆ. « Νομίζω, εἶπε κάποτε, ὅτι ἐπειδὴ δὲν ηὔτύχησα νὰ εἶμαι εὐφραδής, ἴσως δὲν θέλεσθε ἀπὸ τὰς ὀμιλίαις μου καὶ ἐπομένως συντομεύω τὸν λόγον... ».

Καὶ ἔτσι, σιγὰ-σιγὰ, ἔγινε ἡ πολιτικὴ ἀφομοίωσις τῶν Ἑπτανησίων μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας. Καὶ ἔγινε ἡ ἀφομοίωσις αὐτὴ μὲ κριτήριον τὸ χαμηλὸ σημεῖον. Δὲν εἶναι σωστὸ μόνον ὅ,τι εἶπε ὁ Λουμβάρδος πὼς οἱ Ἕλληνας προτιμοῦν τὴν ἰσότητά ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν. Εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, πὼς τὴν ἰσότητά τὴ θέλουν μὲ βᾶσιν συγκρίσεως τὸ χαμηλότερον σημεῖον. Τὴν ἰσότητά πρὸς τὰ κάτω. Ἴσως εἶναι κι' αὐτὸ συνέπεια τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Οἱ Θεοὶ νὰ γίνουν ἄνθρωποι, ὄχι ὁ ἄνθρωπος Θεός...

* Ἀς σημειώσωμε γιὰ τελευταῖο δείγμα αὐτῆς τῆς διαπιστώσεως τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Βαλαωρίτη. Ἀφεντικὸ τῆς Λευκάδας ἔβγαζε ὁποίους ἤθελε Βουλευτὲς καὶ ὁ Τρικούπης προσπάθησε νὰ περιορίσῃ τὴν ἐπιρροήν του. Ἐφτασε ὡς

---

* Σημείωσις Γρ. Κ. : Ὅταν ἐτελείωσε ἡ ὀμιλία μου μὲ πλησίασε μιὰ Κυρία καὶ μοῦ εἶπε πὼς τὸν « Κώδωνα » δὲν τὸν ἔβγαζε ἢ δὲν τὸν ἔγραφε, δὲν θυμάμαι ἀκριβῶς, ὁ Πολυλάς, μὰ ὁ Χρυσομάλλης. Ὁ Ἄ. Ἀνδρεάδης ἀναφέρει ἐπαινετικώτατα πὼς ὁ Στέλιος Χρυσομάλλης ἔγραφε στὸν « Κώδωνα », μὰ δὲν εἶδα πούθενά πὼς τὸν ἔβγαζε ἢ τὸν ἔγραφε. Ὁ Μ. Σιγοῦρος, πάλι, γράφει πὼς « ὁ Πολυλάς ἴδρυσεν τὴν ἐφημερίδα « Ρῆγας Φεραῖος » καὶ τὸ σατυρικὸ φύλλον « Κώδων » γιὰ νὰ κτυπήσῃ τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους », πού ἔβγαλαν ἀντίστοιχα τὸν « Καθρέπτη », ὅπου ἔγραφε ὁ Ἀλβέρτος Ριβέλης.

τὴν ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀδελφοῦ του Ξενοφῶντα. Στὴν ἐκλογὴ ποὺ προηγήθηκε, ὁ Βαλαωρίτης ἔβγαλε ἓνα φοβερὸ λόγος. Νὰ μερικὰ κομμάτια του :

« Ἐφοῦ ἡ θεραπεία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἀλλοθεν, πρέπει ἐκ τῶν γονίμων σπλάγγων τοῦ λαοῦ νὰ προέλθῃ καὶ πρέπει ἀπὸ τοῦδε νὰ παρασκευασθῶμεν, ἵνα ἐν καιρῷ εὐθέτω ἔλθωμεν ἡμεῖς εἰς βοήθειαν τῆς κινδυνευούσης πατρίδος, ἡμεῖς οἱ φορολογούμενοι, ἡμεῖς οἱ ἀναξιοπαθοῦντες, ἡμεῖς οἱ μετ' ἀπαρδειγματίστου ὑπομονῆς ἀνεχόμενοι τόσα σκάνδαλα καὶ τόσας βιαιοπραγίας, ἀλλὰ συνάμα ἔχοντες πλήρη συνείδησιν τῆς ἀκαταμαχῆτου δυνάμεώς μας ».

« Ἐν τούτοις, Κύριοι, τὸ ἱερὸν ὄνομα τῆς Ἑλλάδος κατέστη τὸ ἀντικείμενον τῶν ἐμπαιγμῶν καὶ τῆς χλεύης τῶν Εὐρωπαίων. Οὐδεμία πλέον φωνὴ ἐγείρεται ὑπὲρ ἡμῶν. Καὶ αὐτοὶ οἱ γηραιότεροι τῶν φιλελλήνων ἀπηύδησαν ὑπερασπιζόντες τὴν τιμὴν τῆς Ἑλλάδος ».

« Ζήτω τὸ Ἔθνος καὶ διασκορπισθήτωσαν πάντες οἱ ἀφανεῖς καὶ φανεροὶ ἐχθροὶ του. Πάντες οἱ ψευδεῖς καὶ ἀνανδροὶ φίλοι του.

Ζήτω τὸ Ἔθνος καὶ ἐξαφανισθήτωσαν ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς πάντες οἱ ἐμπορευόμενοι αἰσχροῦς τὴν ἔμφυτον ἀγαθότητά του !

Ἐρρέτωσαν οἱ ἐκ συστήματος διαστρέφοντες τὴν ἀθῶαν καρδίαν του, οἱ διεγείροντες δολίως ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἄγρια πάθη, ρυπαρὰς ὁρέξεις, πόθους ἐκδικήσεως. Οἱ ἀενάως ὑποσκάπτοντες διὰ τῶν ἀτίμων τούτων μέσων τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ ὑποδαυλίζοντες ἀτελεύτητον μῖσος μεταξὺ ὁμοιοπαθόντων ἀδελφῶν ! ».

Φοβᾶμαι, πῶς κούρασα τὸ ἀκροατήριό μου. Ἄς μείνῃ σὲ ἀντιστάθμισμα ἡ ἀτεχνὴ ποὺ ἔκαμα ἀναπόληση τῶν περασμένων, ποὺ δείχνουν πῶς ἀδιόρθωτοι Ἕλληνες, οἱ Ἑπτανήσιοι καὶ οἱ χερσαῖοι, οἱ Κρητικοὶ καὶ οἱ Μακεδόνες, οἱ νησιῶτες καὶ οἱ ὄρειοί, οἱ « αὐτόχθονες » καὶ οἱ « ἑτερόχθονες », οἱ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ Μικρασιάτες καὶ οἱ Πολῖτες καὶ οἱ Θρακιῶτες, οἱ Κύπριοι καὶ οἱ Βορειοηπειῶτες εἴμαστε ὅλοι ἀπὸ τὸ ἴδιο σκαρὶ καὶ προχωροῦμε ἄλλοτε μὲ ἄλματα ἄλλοτε μὲ μπουσουλήματα, μὰ καὶ ἄλλοτε, ἄλλοίμονο, μὲ πικωστρατίσματα πρὸς τὰ πεπρωμένα μας. Τὰ πεπρωμένα ποὺ πολλὰς φορὰς θέλουμε, μὰ δὲν βολεῖ ν' ἀλλάξουμε. Ἄς ἀλλάξουμε μόνον τοὺς στίχους τοῦ Παλαμᾶ. Γιὰ νὰ μείνουμε αἰσιόδοξοι μέχρι τὸ « τέλος τῶν αἰώνων » :

*σύρον ἐμᾶς δυὸ ἄλογα, τ' ἀράπικο τὸ πάθος,
καὶ τὸ ἀφρογάλανο ὄνειρο, μὰ ὄχι στὸ γκρεμό...*

ΠΙΣΤΙΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΚΗ¹

Ἄν μέσα εἰς τὸν ἄνθρωπον δὲν ὑπῆρχεν ἓνα αἰώνιον σημεῖον, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε μέσα του μίαν σκοπιὰν ἀπ' ὅπου νὰ ἀνοίγῃ μὲ τὸ πνεῦμά του προοπτικὴν πρὸς τὴν αἰωνιότητα, ἂν μέσα του ὑπῆρχε μόνον ἡ κοχλάζουσα δύναμις τῶν παθῶν καὶ ἡ εὐφρευτικὴ διάνοια, ἡ ὅποια ὑποτάσσει τὰ πάθη καὶ τὰ θέτει εἰς τὴν ὑπηρεσίαν της καὶ ἔτσι δημιουργεῖ καὶ τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ καὶ τὰ σημαντικὰ καὶ τὰ ἀσήμαντα, ἂν πέραν αὐτῶν ὑπῆρχε μόνον τὸ ἀδηφάγον χάος, τὸ ὅποιον καταβροχθίζει ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, τότε τὸ κυρίαρχον συναίσθημα μέσα εἰς τὸν ἄνθρωπον θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ἡ ἀλόγωσις. Τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε δυνατὸτης προσευχῆς. Γιατὶ ἡ προσευχὴ προϋποθέτει ὅτι μέσα εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπάρχει ἓνα αἰώνιον σημεῖον, ὅπου ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ προσπεράσῃ τὴν χρονικότητα καὶ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸν Θεόν.

Ἄν ἡ μία γενεὰ τῶν ἀνθρώπων διαδέχονταν ἀπλῶς τὴν ἄλλην, ὅπως κάθε χρόνον τὰ φύλλα τῶν δένδρων, ἂν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων διέσχίζε τὸ χάος τοῦ χρόνου, ὅπως διασχίζει ὁ ἄνεμος τὴν ἔρημον, ἢ ὅπως διασχίζουν τὰ θαλάσσια κήτη τὸ ὕγρον στοιχεῖον, ἂν ἐπικρατοῦσε μία αἰώνια λήθη, ἡ ὅποια νὰ ἐνεδρεύῃ ἀχόρταγα τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν πορείαν του ἐπὶ τῆς γῆς, ἂν, τέλος, δὲν ὑπῆρχε ἓνας αἰώνιος δεσμός, ποῦ συνδέει τὶς γενεές τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὸν ἑαυτὸν της καὶ μὲ τὸν Θεόν, τότε ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦταν ἀληθινὴ κόλασις. Ἡ αἰωνία μνήμη εἶναι ἐκείνη, ἡ ὅποια ἀκριβῶς συνδέει τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὸν ἑαυτὸν της καὶ μὲ τὸν Θεόν. Αὐτὴν ἀντιτάσσει ὁ ἄνθρωπος συνεχῶς εἰς τὴν αἰώνια λήθη. Καὶ τὴν ἀντιτάσσει γιατί πιστεύει εἰς τὴν αἰωνιότητα. Πιστεύει δὲ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν αἰωνιότητα, ἐπειδὴ ἔχει τὴν συνείδησιν, ἢ μᾶλλον τὴν αὐτοβελίωσιν ὅτι ὑπάρχει μέσα του ἓνα αἰώνιον σημεῖον. Καὶ τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι ὅλοι γενικῶς πιστεύουν εἰς τὴν αἰωνιότητα¹ πιστεύουν εἰς αὐτὴν ἀκόμα καὶ οἱ ἄπιστοι. Γιατί; Διότι καὶ αὐτοὶ πιστεύουν εἰς τὴν αἰωνιότητα τῆς

1. Ἡ ὁμιλία αὕτη ἐγίνε κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς προσευχῆς τῶν Φοιτητῶν, τὴν 11ην Ἀπριλίου 1965, εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ἀπιστίας των. Ἔτσι ἐπικυρώνουν ἀκριβῶς ἐκεῖνο πὸν ἀρνοῦνται, τὴν πίστιν.

Ἡ προσευχὴ προϋποθέτει δύο σημεῖα ἀναφορᾶς, τὸν ἄνθρωπον ὡς ὁμιλητὴν καὶ τὸν Θεὸν ὡς ἀκροατὴν, τὸν ἄνθρωπον ὡς πονοῦντα καὶ τὸν Θεὸν ὡς ἀγαπῶντα. Εἶναι ἡ προσευχὴ ὁμιλία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν Θεόν, ὁμιλία κρυφὴ καὶ σιωπηλὴ. Δὲν εἶναι ἀνάγκη ἡ ὁμιλία αὐτὴ νὰ γίνῃ ὄλωσ-διόλου λόγος προφορικός, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἐνδιάθετος λόγος. Ὁ λόγος ὁμοίως τῆς προσευχῆς, ὅπως καὶ κάθε γνήσιος λόγος τοῦ ἀνθρώπου, προϋποθέτει τὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν σιωπὴν τοῦ πνεύματος. Ὁ λόγος εἶναι ἄλλωστε πάντοτε καρπὸς μακρᾶς καὶ βαθείας σιωπῆς. Ἡ σιωπὴ εἶναι τὸ μακρὸν προστάδιον τοῦ λόγου. Ὅλοι οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς ἐγνώρισαν τὴν σιωπὴν ὡς στάδιον κυοφορίας τοῦ λόγου των. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς χαρακτηρίζει τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἐπαγγελματίας τοῦ λόγου. Ἡ σιωπὴ δημιουργεῖ τὸν λόγον ὡς καρπὸν ὄριμον, ὅπως ἀκριβῶς ἡ σιωπὴ τῆς φύσεως προετοιμάζει τὸν πλούσιον λόγον τῆς ἀνοίξεως, τὴν ἀνθοφορίαν καὶ ἀργότερα τὴν μεγάλην ἐορτὴν τῶν καρπῶν της. Πᾶσα δημιουργία προϋποθέτει μακρὸν στάδιον σιωπῆς. Κατὰ τὴν σιωπὴν τὸ πνεῦμα ἐπιστρέφει εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἀνακαλύπτει τὴν ρίζαν του. Καὶ ρίζα τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ συνείδησις τῆς αἰωνιότητός του, ἡ αὐτοβεβαίωσις ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ αἰώνιον σημεῖον μέσα εἰς τὴν ἀκολουθίαν καὶ φθορὰν τοῦ χρόνου.

Ὅπως ἀκριβῶς ὁ λόγος ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον προϋποθέτει δύο κέντρα ζωῆς καὶ πνεύματος, τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἐσύ, ἔτσι καὶ ἡ προσευχὴ προϋποθέτει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα καὶ τὸν ἀκούοντα, τὸν Θεόν, τὸ «Σὺ, Κύριε», δηλαδὴ τὸν προσωπικὸν Θεόν. Ἡ προσευχὴ δίχως προσωπικὸν Θεὸν δὲν εἶναι νοητὴ. Ἀλλὰ οὔτε ἀπρόσωπος Θεὸς εἶναι νοητός. Τὸ ἀπρόσωπον, ὅσον μέγα καὶ ἂν εἶναι, ὅσον ἀτέραντον καὶ ἂν εἶναι, δὲν εἶναι Θεός. Ὁ προσωπικὸς Θεὸς εἶναι ἡ μόνη δικαιοσύνη κάθε ἀληθινῆς θρησκείας, καὶ δίχως αὐτὸν δὲν νοεῖται θρησκεία ὡς ἐσωτερικὴ ὑπόθεσις τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ὡς πίστις. Ἀλλὰ καὶ ὁ προσωπικὸς Θεὸς δὲν νοεῖται δίχως ἀγάπην. Ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἀγάπη, τότε δὲν ὑπάρχει, τότε ἡ προσευχὴ εἶναι κραυγὴ ἀπελπισίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ κενόν, εἰς τὸ μηδέν.

Πίστις ὁμοίως σημαίνει ἐμπιστοσύνην καὶ μάλιστα ἀπόλυτον, ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Ἐσού, τοῦ Θεοῦ. Καὶ φύεται ἡ πίστις ἐκεῖ ὅπου τερματίζεται ἡ ἀνησυχία τῆς ἀμφιβολίας, ἐκεῖ ὅπου ὁ λόγος τῆς διανοίας παύει νὰ ὑπάρχη, ἐκεῖ ὅπου ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τολμᾷ νὰ θυσιάσῃ τὴν ἀμφιβολίαν τῆς διανοίας, νὰ ὑπερνηκίῃ τὰ χαρακώματα τῶν λογικῶν κρίσεων καὶ νὰ ἀνοιχθῇ πρὸς τὸ λογικῶς ἀσύλληπτον ἔδαφος, ὅπου δοκιμάζει τὸ δέος καὶ τὴν ἥρωικὴν αὐτοταπεινώσιν, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὡς πλάσμα δοκιμάζει τὴν πίστιν πρὸς τὸν Πλάστην του, ὅπου ἀφοσιώνεται καὶ σιωπᾷ. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν σιωπὴν τῆς αὐτοταπεινώσεως ἔρχε-

ται ὁ λόγος τῆς προσευχῆς, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μόνος δίχως ἀντίλογον, διότι εἶναι λόγος θυσίας καὶ ἥρωισμοῦ, διότι ἡ αὐτοταπεινώσις εἶναι ὁ ὕψιστος ἥρωισμός, ἡ ὑψίστη θυσία.

Ὅσοι εὐρέθησαν εἰς τὸ ἔδαφος τοῦτο τῆς πίστεως ὁμολογοῦν ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ συλλάβουν λογικῶς τὸ προσφερόμενον, δηλαδὴ τὴν οὐσίαν τῆς πίστεως, διότι τὸ προσφερόμενον ἐκεῖ εἶναι τὸ παράδοξον. Καὶ δίχως παράδοξον δὲν ὑπάρχει πίστις. Τὸ παράδοξον ὅμως εἶναι ὅ,τι ὑπάρχει πέραν τῆς λογικῆς, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τέρμα οὔτε καὶ πρέπει νὰ ἔχη, διότι τότε δὲν θὰ ἦταν λογικὴ. Ἡ πίστις δὲν ἔρχεται νὰ καταργήσῃ τὴν λογικὴν. Ἐδῶ ἀκριβῶς εὐρίσκειται ἡ πλάνη ἐκείνων, πού θεωροῦν τὴν πίστιν ὡς κατάργησιν τῆς λογικῆς. Ἡ πίστις ὑπερνικᾷ τὴν λογικὴν, δίχως ὅμως νὰ τὴν θέτῃ εἰς ἀργίαν δι' ὅσα ἡ ἰδία εἶναι προωρισμένη. Καὶ ἡ λογικὴ εἶναι προωρισμένη γιὰ τὰ πεπερασμένα, ὄχι γιὰ τὸ ἀπειρον. Ἡ λογικὴ θριαμβεῦει εἰς τὰ πεπερασμένα καὶ ἐκεῖ ἄλλωστε ὑπάρχει μόνον ὅ,τι ἡ ἰδία ὀνομάζει ἀπόδειξιν, ἡ δὲ ἀπόδειξις εἶναι ὁ θρίαμβος τῆς λογικῆς. Τὸ πεπερασμένον ἀποδεικνύεται λογικῶς. Ἀντιθέτως τὸ ἀπειρον δὲν γνωρίζει λογικὴν ἀπόδειξιν, διότι ἡ ἀπόδειξις εἶναι πάντοτε πεπερασμένη. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ ἀξία τῆς, ἡ ἀρετῆ τῆς, δηλαδὴ ἡ αὐτάρκειά τῆς. Ἀντιθέτως ἡ πίστις δὲν γνωρίζει ἀπόδειξιν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀποδείξεως, ἡ καλύτερα εἶναι ἡ ἰδία ἀπόδειξις. Ἡ ἀπόδειξις θὰ ἦταν κάτι ἄλλο, διαφορετικὸν ἀπὸ τὴν πίστιν, ἐνῶ ἡ πίστις δὲν δέχεται τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἶναί τῆς, ἀπὸ τὴν παρουσίαν τῆς. Ἡ πίστις ὑπάρχει ὄχι ὡς πεπερασμένη, ἀλλὰ ὡς ἀπόλυτος αὐτάρκεια, διότι εἶναι συνάμα καὶ ἀπόλυτος παραίτησις.

Ἀπὸ τί παραιτεῖται ὁ πιστός; Παραιτεῖται ὀλοκληρωτικῶς ἀπὸ τὴν ἀντιδικίαν μὲ τὸν κόσμον, ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν, τὴν ἀντινομίαν καὶ τὴν διαμάχην. Ἡ παραίτησις αὐτῆ, ἡ ὁποία φέρει τὴν γαλήνην καὶ τὴν εἰρήνην εἰς τὸ πνεῦμα, εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ προϋπόθεσις τῆς πίστεως καὶ τῆς προσευχῆς. Διότι ὅ,τι ἰσχύει διὰ τὴν πίστιν, ἰσχύει καὶ διὰ τὴν εἰδικὴν ἔκφρασιν τῆς πίστεως, τὴν προσευχήν. Χωρὶς τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν διαμάχην μὲ τὸν κόσμον, χωρὶς τὴν πρὸς στιγμὴν παραίτησιν ἀπὸ τὸν κόσμον, χωρὶς συγκέντρωσιν καὶ ἐσωτερικέυσιν τοῦ πνεύματος δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότης τῆς προσευχῆς.

Ποῦ ἔγκειται ὅμως ἡ οὐσία τῆς προσευχῆς; Καὶ γιὰτί δὲν ὑπάρχει ἄλλη σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσευχήν; Ἐπειδὴ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ ὑπάρχει ἀπόλυτος διαφορά, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ ἀνθρώπος προσεύχεται καὶ λατρεύει. Σκοπὸς δὲ τῆς προσευχῆς εἶναι νὰ φθάσῃ ὁ ἀνθρώπος εἰς σχέσιν μὲ τὸν Θεόν. Εἶναι ἡ προσευχὴ τὸ ὕψιστον εἶδος σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Προσεύχεται κανεὶς μόνον εἰς ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον λατρεύει, καὶ λατρεύει μόνον Ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος διαφέρει ἀπολύτως ἀπὸ αὐτόν. Λατρεία, πλήρης ἀφοσίωσις καὶ προ-

σευχή είναι συνάλληλα και σημαίνουν ότι ο Θεός είναι διὰ τὸν λατρεύοντα και προσευχόμενον τὸ ἀπόλυτον, είναι τὸ πᾶν. Καὶ συνάμα ότι ο λατρεύων και προσευχόμενος ἔχει συνειδήσιν τῆς ἀπόλυτης διαφορᾶς, πού τὸν χωρίζει ἀπὸ αὐτόν.

Ἡ προσευχή είναι ἓνα τόλμημα, ὅπως τόλμημα είναι και ἡ πίστις. Ποῦ ἔγκειται ὁμως τὸ τόλμημα; Τὸ τόλμημα ἔγκειται εἰς τὸ ότι ὁ ἄνθρωπος παραιτεῖται τοῦ πεπερασμένου, τὸ ὁποῖον μάλιστα είναι ἀσφαλές και ἀποδεικνύεται, παραιτεῖται διὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποδεικνύεται, ὁ ὁποῖος είναι πανταχοῦ παρὼν μόνον δι' ἐκείνον, πού τολμᾷ νὰ τὸν ἀνακαλύψῃ. Τὸ τόλμημα ὁμως τῆς πίστεως και τῆς προσευχῆς ἔχει και μίαν ἄλλη πλευρὰν ἐξ ἴσου ὀδυνηράν, ότι ἀπομονώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴν γενικότητα, τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν χώρον τῶν κοινῶν, ὅπου ὑπάρχει «ἀσφάλεια». Ὁ πιστὸς μόνον δοκιμάζει τὴν ἀπόλυτον μόνωσιν, αὐτὸς μόνον αἰσθάνεται ότι είναι ἓνας ὀλομόναχος διαβάτης ἀπὸ τὸν κόσμον. Καὶ ὁ ἥρωας είναι κατ' οὐσίαν μόνος και παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ζωὴν, αὐτὸς θυσιάζει τὴν ζωὴν του, ἀλλὰ αὐτὸς θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν γενικότητα, τὴν ζωὴν και τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ του. Ἐνῶ ὁ πιστὸς, ὁ προσευχόμενος παραιτεῖται ἀπὸ τὸ γενικόν, ἀντικειμενικὸν και κοινόν, γὰ νὰ γίνῃ ὁ ἓνας, ὁ ὀλομόναχος, διότι μόνον ἔτσι ἀνοίγει τὸν δρόμον του πρὸς τὸν Θεόν, γιατί, ἂν δὲν είναι ὀλομόναχος, δὲν μπορεῖ νὰ φθάσῃ εἰς κοινωνίαν Θεοῦ. Καὶ δι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει μεσιτεία μεταξὺ ἀνθρώπου και Θεοῦ, δὲν παρεμβάλλεται τίποτε κατὰ τὴν προσευχὴν μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο. Ὅποιος συνειδητοποιεῖ ότι δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπον τίποτε δυσκολώτερον ἀπὸ τὸ νὰ ἀνεύρῃ τὸ εἶναί του, ἀπὸ τὸ νὰ συνέλθῃ μέσα του, αὐτὸς μόνον δὲν θὰ διστάσῃ νὰ εἴπῃ, νὰ ὁμολογήσῃ ότι τοῦτο ἀκριβῶς είναι τὸ ὕψιστον εἰς τὴν ζωὴν. Τὸ ὕψιστον είναι δηλαδὴ ἡ αὐτοσυνειδησία. Μόνον αὐτὴ τολμᾷ νὰ προσπεράσῃ τὸ πεπερασμένον, νὰ ἐντείνῃ εἰς τὸ ἔπακρον τὸ εἶναί της και νὰ ἀνοίξῃ τὰ φτερά τοῦ πνεύματός της γιὰ νὰ ὀμιλήσῃ μὲ τὸν Θεόν.

Ἡ πίστις και τὸ παρακολούθημά της, ἡ προσευχή είναι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀπόλυτη αὐτοσυνειδησία και ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀπόλυτη ἀφοσίωσις. Τὸ καταπληκτικὸν εἰς τὴν πίστιν είναι ἀκριβῶς τοῦτο: "Ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔδῳ, εἰς τὴν πίστιν, και εὗρίσκει και χάνει τὸν ἑαυτόν του. Τὸν εὗρίσκει ὡς αὐτοσυνειδησία και τὸν χάνει ὡς ἀφοσίωσις, ὡς προσφορὰ και ἐπιστροφή εἰς τὸν Θεόν, δηλαδὴ ὡς θυσία. Ἡ πίστις είναι ἀκριβῶς τοῦτο τὸ παράδοξον: νὰ είναι συγχρόνως ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸ ἀπόλυτον και κατὰ τὸ σχετικόν. Ὡς αὐτοσυνειδησία ζῆ μέσα του τὸ ἀπόλυτον και ὡς ἀφοσίωσις ζῆ τὸν ἑαυτόν του ὡς τὸ σχετικόν. Τὸ δὲ παράδοξον τοῦτο ἀποκορυφώνεται μὲ τὸ γεγονὸς ότι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πίστιν του και τὴν προσευχὴν γίνεται μονάς, είναι ὀλομόναχος. Ἐδῳ κανεὶς δὲν ἠμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ τὸν

ἄλλον. Συντροφιά εἰς τὴν σφαῖραν αὐτὴν τῆς ζωῆς δὲν ὑπάρχει. Γιατί; Διότι ἡ πίστις εἶναι ἀπόλυτη κοινωνία ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ. Αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἔχει ὁ φοβερός λόγος τοῦ Χριστοῦ, τὸν ὁποῖον παραδίδει ὁ Λουκᾶς : « Εἴ τις ἔρχεται πρὸς με καὶ οὐ μισεῖ τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἀδελφούς καὶ τὰς ἀδελφάς, ἔτι δὲ καὶ τὴν ψυχὴν ἑαυτοῦ (δηλαδὴ τὴν ζωὴν του) οὐ δύναται εἶναι μου μαθητής. Ὅστις οὐ βαστάζει τὸν σταυρὸν ἑαυτοῦ καὶ ἔρχεται ὀπίσω μου, οὐ δύναται εἶναι μου μαθητής » (Λουκᾶς 14, 26).

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν προσευχὴν ἀποκόβεται ἀπὸ τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα, εἶναι πράγματι ὀλομόναχος, ἀλλὰ ὄχι ἔρημος, διότι ἐπικοινωνεῖ, ἀνοίγει σχέσιν μὲ τὸν Θεόν. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι προσωπική. Κατ' οὐσίαν δὲν ἀνακοινώνεται καὶ εἶναι πάντοτε συγκεκριμένη, τὴν εὐρίσκομεν δὲ ὡς γεγονός εἰς ὅλας τὰς ὑψηλὰς θρησκείας καὶ προϋποθέτει πάντοτε αὐτοσυνειδησίαν καὶ ἀφοσίωσιν.

Εἶναι πλάνη νὰ νομίζῃ κανεὶς ὅτι, ὅσον μεγαλώνει ἡ αὐτοσυνειδησία, τόσον μειώνεται ἡ ἀφοσίωσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεόν. Καὶ ἡ πλάνη αὕτη εἶναι σήμερον πολὺ διαδεδομένη. Ὅμως ἡ πλάνη αὕτη διαλύεται, ἂν ριψώμεν ἓνα βλέμμα εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐνα μόνον παράδειγμα θὰ ἀναφέρω ἐδῶ, ἀλλὰ παράδειγμα κλασσικόν, τὸν Σωκράτη, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ πρότυπον τῆς λογικῆς αὐτοσυνειδησίας. Τὸ « Γνώθι σαυτὸν » εἶναι τὸ μέγα πρόβλημα καὶ συγγρόνως ὁ μόνος σκοπὸς τῆς ζωῆς κατὰ τὸν Σωκράτη. Ὁ Σωκράτης ἀνεκάλυψε τὴν Λογικὴν, εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς Λογικῆς. Τοῦτο μᾶς τὸ βεβαιώνουν καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ ἴδιος λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐδαπάνησε ὅλην τὴν ζωὴν διὰ νὰ ἀναδείξῃ τὴν λογικὴν, αὐτὸς ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς ὁ κατ' ἔξοχὴν λογικὸς καὶ διανοητικὸς, αὐτὸς προσεύχεται. Ὅταν ὁ Σωκράτης ἔχει τελειώσει τὸν διάλογόν του μὲ τὸν Φαῖδρον εἰς τὸν Ἰλισσόν, διάλογον τῆς ἀκμῆς τοῦ Πλάτωνος, καὶ πρόκειται νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν πόλιν αὐτὸς καὶ ὁ Φαῖδρος, λέγει ὁ Σωκράτης στὸν Φαῖδρον :

— Μὰ δὲν πρέπει νὰ προσευχηθῶμε σ' αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς θεοὺς προτοῦ φύγωμεν :

— Πῶς ὄχι, ἀπαντᾷ ὁ Φαῖδρος.

Καὶ τότε ὁ Σωκράτης προσεύχεται εἰς τὸν Πᾶνα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους θεοὺς.

Σωκράτης. — « Ἀγαπημένε μου Πᾶνα καὶ σεῖς οἱ ἄλλοι θεοὶ αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ τόπου, δόστε μου νὰ γίνω ὁμορφος μέσα μου. Καὶ ὅσα ἔχω ἔξωθέν μου νὰ εἶναι φιλιωμένα μὲ ὅσα ἔχω μέσα μου. Πλούσιος ὅμως νὰ μοῦ φαίνεται ὁ σοφός. Καὶ χρυσοῦ πλῆθος νὰ ἔχω ὅσο μήτε νὰ σηκώσῃ μήτε νὰ βαστάξῃ ἄλλος μπορεῖ παρὰ ὁ γνωστικὸς ».

Πέραν λοιπὸν ἀπὸ τὴν Σωκρατικὴν λογικὴν καὶ διαλεκτικὴν ὑπάρχει ὁ

χωρος τῆς πίστεως, ὑπάρχει τὸ Ἐπέκεινα, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων, ὅπου ἀπλώνεται ἡ πίστις. Τὸ ἓνα δὲν ἀποκλείει τὸ ἄλλο, δηλαδή ὁ λόγος δὲν ἀποκλείει τὴν πίστιν, οὔτε ἡ πίστις καταργεῖ τὴν λογικὴν. Ὁ ἄνθρωπος πτωχεύει ἀν καταργήσῃ, παραμελήσῃ τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο. Ἡ λογικὴ καὶ ἡ πίστις εἶναι δύο δημιουργικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ὅ,τι δὲν δύναται ἡ μία, τὸ κατορθώνει ἡ ἄλλη. Ἡ λογικὴ δὲν δύναται νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ τὸν Θεόν. Αὐτὸν ποὺ φανερῶνει μόνον ἡ πίστις. Ἄλλωστε ὁ ἀποδεδειγμένος Θεός, ὁ Θεὸς τῆς λογικῆς δὲν θὰ ἦταν Θεός. Θὰ ἦταν ἓνα περασμένον ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ, θὰ ἦταν ἀπλῶς ἓνα εἶδωλον.

Εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἡ σχέσις μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, τῆς λογικῆς καὶ τῆς πίστεως, ἔχει διαταραχθῆ. Πολλὰ εἶναι τὰ αἷτια αὐτῆς τῆς διαταραχῆς. Ἄλλὰ εἶναι πλάνη, καὶ μάλιστα μεγάλη, νὰ νομίζῃ κανεὶς ὅτι αἷτιον τῆς διαταραχῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ἐπιστήμη. Μόνον ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ ἡμιμάθεια εἶναι δυνατὸν νὰ θεωροῦν τὴν ἐπιστήμην ὡς αἷτιαν διαταραχῆς τῆς σχέσεως μεταξὺ λογικῆς καὶ πίστεως. Ἐνα ἀπὸ τὰ αἷτια τῆς διαταραχῆς τῶν σχέσεων μεταξὺ λογικῆς καὶ πίστεως, καὶ μάλιστα τὸ κυριώτερον, εἶναι ἡ πολιτικὴ, ἡ ὁποία ἐζήτησε νὰ καταλάβῃ τὸν χωρὸν τῆς πίστεως καὶ νὰ γίνῃ κοσμοθεωρία, νὰ κυριεύσῃ δηλαδή τὸ ἄδυτον τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ἐγκατασταθῆ καὶ ἐκεῖ ὡς μόνη κυρίαρχος. Ἔτσι ὅμως ἡ πολιτικὴ ἔγινε εἰς τὴν ἐποχὴν μας δογματικὴ βία, ἡ ὁποία ζητεῖ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου, νὰ δημεύσῃ τὸ ἄδυτον τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ θεοποιήσῃ τὸν ἑαυτὸν τῆς, δηλαδή τὴν δυνάμιν τῆς. Καὶ δὲν σταματᾷ ἐδῶ ἡ πολιτικὴ τοῦ αἰῶνός μας, ἀλλὰ ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα ζωῆς εἰς ἰδέας ἀντιθέτους πρὸς αὐτήν. Ἀφοῦ καταλάβει τὸν χωρὸν τῆς πίστεως, ἡ πολιτικὴ ἐκδιώκει ἐκεῖθεν τὴν πίστιν καὶ τὸν Θεόν. Ἄλλὰ οὔτε ἐκεῖ σταματᾷ προχωρεῖ πολὺ περαιτέρω, ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα ζωῆς εἰς ὅσους εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὸν δογματισμὸν τῆς. Ἔτσι ἐν ὀνόματι πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ φυλετικῶν θεωριῶν ἐξωντώθησαν εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς. Καὶ παραμένει ἀνοιχτὴ ἡ ἀπειλὴ νὰ ἐξοντωθοῦν ὅλοι ὅσοι δὲν πιστεύουν ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι κοσμοθεωρία, ὅσοι δὲν παραδίδουν τὸ ἄδυτον τῆς ψυχῆς των γιὰ νὰ τὸ καταπατήσῃ ἡ πολιτικὴ. Ἀπὸ τὸν δογματισμὸν αὐτὸν τῆς πολιτικῆς ἐγεννήθη ἀκριβῶς τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ σήμερον εἰς τὸν κόσμον. Ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ὡς κοσμοθεωρίαν, ἀπλώθηκε τόσον μῖσος ὅσον δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἄλλοτε ἐπὶ τῆς γῆς. Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι καὶ αἱ σταυροφορίαι φαίνονται ὡς ἀπλᾶ ἐπεισόδια συγκρινόμενα πρὸς τὸν σύγχρονον κατακλυσμὸν τοῦ μίσους.

Ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ὡς κοσμοθεωρίαν δὲν ἀπειλεῖται μόνον ἡ πίστις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστήμη, διὰ νὰ μὴ μνημονεύσω τὴν τέχνην, ἡ ὁποία εἰς πολλοὺς τόπους ἔχει ἤδη ὑποδουλωθῆ εἰς τὴν πολιτικὴν. Ἄν ἡ πολιτικὴ μετα-

βληθῆ εἰς κοσμοθεωρίαν καὶ μεταφυσικὴν, τότε ἡ ἐπιστήμη πράγματι κινδυνεύει. Κινδυνεύει νὰ γίνῃ ὑπόδουλος αὐτῆς τῆς κοσμοθεωρίας. Ἡδη ὁ κίνδυνος αὐτὸς διαγράφεται σαφῶς εἰς τὸν ὀρίζοντα, διότι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιστήμης διευθύνεται σήμερα ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, ὀργανώνεται κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς πολιτικῆς. Ὅ,τι ὅμως ἔχει μέχρι σήμερον δημιουργήσει ἡ ἐπιστήμη, τοῦτο ἐδημιουργήθη ἔξω τῆς πολιτικῆς. Ἡ πολιτικὴ ἄλλωστε πολὺ ἄργα ἀνεγνώρισε τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἀξίαν της. Καὶ ὅταν τὴν ἀνεγνώρισε, ἐξήτησε νὰ τὴν ὑποτάξῃ. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει σήμερα εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀπολυταρχίας τῆς πολιτικῆς.

Τὸ πνεῦμα ὅμως τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκβιασθῆ καὶ νὰ περιορισθῆ εἰς τὰ μέτρα τῆς πολιτικῆς, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς εἶναι περιορισμένος, δηλαδὴ νὰ ρυθμίσῃ τὰς ὑλικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Δὲν νοεῖται ἡ πολιτικὴ νὰ ὑπαγορεύῃ εἰς τὴν ἐπιστήμην τὸν σκοπὸν της. Οὔτε νοεῖται ἡ πολιτικὴ νὰ προσδιορίξῃ τὸν σκοπὸν τῆς τέχνης.

Εἶναι βέβαιον ὅτι τίποτε δὲν δοκιμάζεται, δὲν πάσχει, δὲν κρίνεται καὶ δὲν διακυβεύεται σήμερον τόσον ὅσον ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ὡς ἡ μόνη μετὰ τὸν Θεὸν ἀξία τῆς ζωῆς, ὁ ἄνθρωπος ὡς προσωπικότης καὶ ὡς πνεῦμα. Ὅσον βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι πάσχει, κρίνεται, δοκιμάζεται, θὰ ἔλεγα μάλιστα χειμάζεται, σήμερα ὁ ἄνθρωπος, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπον φαίνεται τόσον παραμορφωμένον ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς ἐποχῆς, ἄλλο τόσον βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ τέλος θὰ νικήσῃ, δηλαδὴ θὰ περιορίσῃ τὴν πολιτικὴν εἰς τὰ ὄριά της, θὰ διατηρήσῃ, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματός του, τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τέλος θὰ ἐπανεύρῃ τὸ αἰώνιον σημεῖον μέσα του, τὸ ὁποῖον τὸν συνδέει μὲ τὸν Θεόν. Ἡ δὲ νέα γενεά, ἡ ὁποία πάσχει σήμερον περισσότερο καὶ δοκιμάζεται σκληρότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰν, καλεῖται ἀκριβῶς νὰ ἀγωνισθῆ διὰ νὰ ἀναδείξῃ τὸν ἄνθρωπον, ὃχι ἀκρωτηριασμένον, ἀλλὰ πλήρη, δηλαδὴ μὲ ὄλας του τὰς δυνάμεις, τὴν λογικὴν, τὴν φαντασίαν, τὴν βούλησιν, τὸ συναίσθημα καὶ τὴν πίστιν.

ΛΙΖΑΣ ΦΡΑΓΚΙΑΔΗ (ΕΛΙΖΑΣ ΜΑΝΟΥ)

Ο Σ Τ Ρ Α Κ Α *

Μεταστροφή

Γράψαμε ένα δέλτα
γύρω απ' τὸ Νεῖλο
μέχρις ἐκεῖ
ποὺ τὰ δάχτυλα τ' οὐρανοῦ
ἀγγίζουν
τὰ δάχτυλα τῆς ἐρήμου·

μᾶς ἀνατρίχιασαν
τὰ πρόσωπα πουλιᾶ
στοὺς κήπους τῆς Ἰσραηλίας
κι ὁ τερατώδης ρωμαϊκὸς Νεῖλος
μὲ τ' ἀδηφάγα παιδιὰ του
στὶς αἰθούσες τοῦ Βατικανοῦ·

μὰ ξεντυθήκαμε τὸ φόβο τῆς Ἀφρικῆς
ἀγγίζοντας
ιερογλυφικὲς ἀντιλόπες
στοὺς πῆλινους τάφους
καὶ τὸ χαμόγελο
στὸ πρόσωπο τῆς ἐρωτευμένης βασίλισσας Τί

καὶ δεχτήκαμε
τὸ κλειδί τῆς ζωῆς
ἀπὸ τὰ λυμφατικὰ χέρια
τοῦ Ἐχνατῶν
μὲ τὴ θαμπωτικὴ
τὴν ἀπλησίαστη νεότητά.

---

* Τὰ δημοσιευόμενα ποιήματα ἀνήκουν εἰς τὴν συλλογὴν < Ὀστρακα > τῆς κ. Λίζας Φραγκιάδη (Ἐλίζας Μάνου), ἣτις ἐβραβεύθη μὲ Ἑπαινον εἰς τὸν Φιλαδέλφειον Παιητικὸν Διαγωνισμὸν τοῦ 1965 (βλ. Παρνασσός, 1965, τεύχ. 1, σελ. 158).

Ἄραβία

Ὁ ἄνεμος πὸν περπατοῦσε
στοὺς δρόμους τῆς παλιᾶς Δαμασκοῦ
μᾶς ἔφερε στήν ἀλλή
τοῦ μεγάλου τζαμιῦ μὲ τὶς πράσινες
βυζαντινὲς μνημεῖες
καὶ τὰ εἰκονοκλαστικὰ ψηφιδωτὰ
παλάτια

τὰ λησμονημένα
ἀπὸ τὶς μορφὲς πὸν εἶδα
σκυμμένες στὸ Κοράνιο
μὲ νυσταγμένα μάτια στὸ μισόφωτο
ν' ἀτενίζουν
σὰν μέσ' ἀπὸ χρωματιστὸ γυαλὶ
δαμασκηρὸ
τὰ κοπαρίσσια στὶς κασέλες,
τὰ τριαντάφυλλα καὶ τὶς δίχρωμες λεῖκες
πὸν προσκυνοῦν τὸν τάφο
τοῦ μεγάλου Σαλαντίν,
ἐνῶ τὸ λιγιστὸ φῶς
στὶς γυάλινες χρωματιστὲς χοῦφτες
φωτίζει τὸν ἴσιο δρόμο
μὲ τὰ κλειστὰ ἐπαναστατημένα σπῆτια
τῆς νέας Ἄραβίας
πὸν μισεῖ
καὶ γεννάει.

Ἐρμηνεία

Ἡ ἀπουσία τῆς καθέτου
κι ὁ θαυματοποιὸς
πὸν ἔβγαξε ἄσπρα ποντίκια
καὶ παράξενους ἤχους
στὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας

ἐκλωσαν τὸ νῆμα
ποὺ τυλίξαμε στὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ·
καὶ διψῶντας τὴν ἴδια δίψα
ἀντιληφθήκαμε τὴν ἐρμηνεῖα
τῆς γέννησης τῶν πυραμίδων
καὶ τῆς φοινικιάς,
στὴ χώρα τοῦ θριάμβου
τῆς οὐριζόντιας γραμμῆς

καὶ δεηθήκαμε
στὴν ἴδια τὴ θεὰ τῆς νόχτας
μὲ τὸ στοχαστικὰ γυμνὸ κορμὶ
γεμάτο ἀστέρια
σκυμμένο πάνω στὰ ἴδια τὰ χωράφια
τῆς νεολιθικῆς χώρας

ποὺ τὸ ἀτενίζου
θεωρίες φελλάχων
θεωρίες εἰδωλίων Φαραῶ
μέσ' ἀπὸ τὰ παράθυρα
τοῦ Αἰγυπτιακοῦ Μουσείου
στὸ Κάιρο.

Θέρος

Τὸ φῶς
ποὺ γράφει κύκλους γύρω
ἀπὸ τίς κόρες τῶν ματιῶν σου
φέρει κι ἀκουμπάει
πάνω σ' αὐτὲς τίς ἡδονικὲς πικροδάφνες

τραγοῦδια καὶ δαμάσκηνα
ποὺ κατεβαίνουν τὰ καλντερίμια
στὴ Σκόπελο
καὶ τὴ γυαλιστερὴ λεύκα
ποὺ σάλπιζε τὴν ἡμέρα
μέσ' ἀπ' τὰ κόκκινα
θριαμβικὰ παράθροά μας

καὶ τὰ τραγούδια τῶν τζιτζικιῶν
ποῦ σκεπάζαν τὰ βλέφαρά μας
τὸ μεσημέρι
ἀθροίζοντας ἤχους
στὶς πτυχὲς ἀπὸ τὰ φύλλα τῶν εὐκαλύπτων

μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀπομονωμένο θαῦμα
ποῦ εἶχε
τὸν ὀρίζοντά του κλεισμένο
ἀπὸ κυματιστοὺς τρούλους
καὶ πευκοβελόνες.

Δῶρο

Ὁ πηχτὸς ἄνεμος
πέρασε πάνω
ἀπ' τοὺς πῆλινους λόφους,
κύνκλωσε
τὰ πῶρινα συγγενιασμένα κάστρα τοῦ νοτιᾶ
ἔσμιξε
μὲ τίς ἀπελπισμένες χειρονομίες
τῶν γερανῶν
ποῦ σχίζον τὴ μελανὴ ἀτμόσφαιρα
κ' ὕστερα

ἄφησε νὰ γλυστρήσῃ
μέσα στὰ δάχτυλά μας
αὐτὸ τὸ ἀνέλπιστο, εἴθραστο
ἄστρακο εὐτυχίας
ποῦ κλείσαμε στὸ πιὸ
ἐρημητικὸ κότταρο
νὰ μὴ τ' ἀγγίξῃ κἀν
ἢ γρήγορη ἀνάσα τῆς χαρᾶς,

προτοῦ μπορέσουμε
νὰ τὸ κάνουμε μουσική.

Ρωμαϊκὸ

Παλιὰ Aquileia,
μὲ μάτια ποὺ μεγάλωσε
ἢ στέρησι τῆς θάλασσας
τώρα κατοικημένη
ἀπὸ σαῦρες
καὶ λευκὰ
φαρμακερὰ λουλούδια

εἶδομένη
κάτω ἀπ' τὸ φῶς τοῦ Ἴονιου,
μὲ πληγωμένα κομμάτια ψηφιδωτῶν
ποὺ βασάνιζαν τὰ γυμνά σου πέλματα
στὶς ρωμαϊκὰς θέρμες
κοντὰ στὸ ἀδριατικὸ τέλμα

ἐκεῖ
ποὺ χαιρόσουν τὸ φῶς,
μὲ κλειστὰ μάτια

σὰ νὰ ἔκανες ἔρωτα
ἢ σὰ ν' ἄκουγες
μουσική.

1925

Ἐπιχειροῦμε ἀκόμη
νὰ ἐξοστρακίσουμε
τοὺς χώρους ποὺ μᾶς δυναστεύουν·

νεκρὰ σπίτια,
δράκαρα ἓνα στείρο
ἀποστεωμένο σαλόνι
μὲ βαλσαμωμένες καρέκλες,
καὶ μικρὰς ὄρθιες βιβλιοθήκες
στοὺς παράλογους ἀτέρμονες διαδρόμους
μὲ ἀσφουκιῶντα

κι άσφουκτικά
κατάλοιπα τοῦ « Συλλόγου
πρός διάδοσιν
ώφελίμων βιβλίων »,

πὸν παρακολουθοῦν
τὴν άέναα παιζομένη
τραγωδία κλειστοῦ χώρου
στὰ κυκλικὰ θέατρα
τῶν οδῶν
Ἄρχελάου
Καλλιμάχου
Ἑλληνίκοῦ.

Στιγμή

Ἦρθες μαζί
μὲ τὴν καρτὴ τοῦ πένκου τὴν άνάσα,
κύλησες
ἀπ' τοὺς βράχους τοῦ μεσημεριοῦ
καὶ στὰ ὤριμα χέρια σου
παίροντας
τὰ κλειδιά τῆς νοσταλγίας μας,
τὸν ὀβολὸ ἀπίθωσες
στὸ κοιλί τῶν ἤχων

καὶ ἀναβρόσαν
ξέφτι' ἀπὸ κουβέντες,
λέξεις ἀπὸ τ' άγίνωτο
τραγοῦδι τῆς ἐπιστροφῆς
στὴ δική μας τὴ θάλασσα,
καὶ μορφές
τόσες μορφές,
πὸν θρυμματίστηκαν στοὺς ἀποχωρισμοὺς

στὴν άρμυρὴ Ραβέννα
ἐκείνου
τοῦ μοναχικοῦ μεσημεριοῦ...

Παράλληλοι

Βάδιζαν παράλληλα
μέ τ' ἀστέρι τῆς Ἀφροδίτης
νὰ γυαλίξῃ
στὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ·

δυσὸ προτομές
ποδὲ ἐγκατέλειψαν
τὴν πλατεῖα τοῦ Νοέμβρη
μέ μόνο δυσὸ χέρια ζεστά
νὰ βυθομετροῦν
τὴ γνῶσι τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου·

κι ἀκούστηκε
ἡ κραυγὴ τῆς μοναξιάς
νὰ πολλαπλασιάζεται
κάτω ἀπ' αὐτοὺς
τοὺς ἡσκιούς τῶν βουνῶν,
ἐπάνω στὴν κοιλάδα μέ τις ἐλιές
ποδὲ τὰ λιτὰ κλωνάρια τους
λιγνέειαν ὀλοένα
κάτω ἀπὸ τ' ἀμείλικτο
χειμωνιάτικο φεγγαρόφωτο.

Ausonia

Νομίσαμε πὸς ἦταν
ὁ σωστός δρόμος
ποδὲ περνοῦσε
μέσ' ἀπὸ ποτάμια μεγάλα
μέ θριαμβευτικὰ γεφύρια
καὶ πλάι
σὲ κλειστὰ πρόσωπα
στὶς αἴθουσες τοῦ Βατικανοῦ
καὶ σ' ἄλλεπάλληλα ἐπίπεδα
ἀπὸ περιστέρια καὶ βράχια

καὶ σταγόνες νεροῦ
ἀπὸ πηγῆς φυλακισμένες
μέσα σὲ κόκκινους ψηλοὺς τοίχους,
ὁ πιὸ σύντομος
ἀπ' ἄσους
θὰ ὠδηγοῦσαν τὴν ἀφή μας
στοῦ ἀχάραγο δέρμα τῆς Ρώμης
δμως
τὴν ἀγγιζάμε μόνο
ψάχνοντας γιὰ τὸν ἔτρουσκικὸ τάφο
μὲ τὸ — σχεδὸν — ἑλληνικὸ κεφάλι
τοῦ παιδιοῦ τῆς Ἑτροουρίας
στοὺς κόκκινους φλωρεντινοὺς λόφους
ἐκεῖνο τὸ ζεστὸ
ἀπόγευμα τοῦ Ἰουνίου.

Παῦλος

Γευτήκαμε τὴν ἐποχὴ
τοῦ χαλκοῦ
τῆς χριστιανωσύνης
κατεβαίνοντας
βαθύτερα, ὄλο βαθύτερα
στὶς κατακόμβες τοῦ Ἁγίου Καλλίστου
μὲ τὸ ἐλάχιστο ἀρκοσόλιο
τῆς Φλώρας, ἔντεκα χρονῶν,
ποὺ ἀναπαύεται ἀκόμη
ἐν εἰρήνῃ
καὶ τὸν φραγκισκανὸ μοναχὸ
μὲ τὸ καστανὸ ράσο
νὰ φαῖν τὰ ὄγκρα γράμματα
μὲ δάχτυλα
διπρασμένα καὶ λάγνα
στὶς σήραγγες δπου
λόγχοι σὲ σχῆμα φαριοῦ

φωτίζουν
τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν,
τὸ σχίσμα τῆς μνήμης
τοῦ Παύλου.

Ἐντιδιαστολή

Σκέφτηκες ποτὲ
πὼς τὸ μόνο παλαιῶν ἀντικείμενο
σὲ τοῦτο τὸ δωδεκαφθογγικὸ δωμάτιο
εἶν' ὁ ἔρωτας,
κ' ἡ προέκτασι τῆς καρδιᾶς μου
στὸ κορμὶ σου
τὸ ἀλατισμένο ἀπὸ κουκίδες
ἄμμο βυζαντινῆ,
καὶ τὰ μάτια σου
μὲ τὸ ἀδριατικὸ πράσινο στὶς κόρες
τὸ σκέφτηκες ἄραγε
σήμερα
ποῦ τ' ἀκροδάχτυλά μας,
περιμένονυε τῆ βροχῆ,
σήμερα ποῦ ξεπαρθευόστηκε
στὶς παλάμες μας
ἡ χαρὰ τοῦ ταξιδιοῦ;

Ἄμυνα

Ἄλλη τῆ νύχτα ὁ ἄνεμος
στὰ παραθυροφύλλα
ἄλλη τῆ νύχτα
τὸν ἀκούγαμε
καὶ στραγγαλιζαμε — γιὰ νὰ σωθοῦν
στὰ δάχτυλά μας

τὰ κόπελλα
ὅπου συνάχτηκαν οἱ σταγόνες
τῶν ὠριμῶν ἡμερῶν·
τὸν ἀκούγαμε
μὲ κλειστὰ μάτια
καὶ δέρμα ν' ἀφουγκράζεται
καὶ νὰ γρηγορῇ.

Φθορὰ

Ἔχτισες ἓνα σπίτι μεγάλο
γιὰ τὰ παιδιὰ
ποὺ δὲ γεννήθηκαν
μὰ ἔμεινε μόνος νὰ τὸ κατοικῇ
ἀπ' τῆ βουβῆ ψυχῆ σου
ἓνας ἀχνὸς στὸ τζάμι
ὅπου περιέμενε τὸ πρόσωπό σου·
καὶ στήν προσπάθεια
νὰ γαντζωθῆς
πάνω σὲ πράγματα
ἢ καὶ σ' ἀνθρώπους
ἀγγισες μόνο λέξεις
σὲ γραμμικὴ γραφὴ Α,
ποὺ ἐπνίξαν τοὺς τοίχους
ὡς ψηλὰ
στὰ ξυλοδεμένα ταβάνια.

Πρόσταγμα

Ὁ ἥλιος
κ' ἓνα πουλι
παράλληλα μὲ τὸ κατάρτι
τοῦ карабиού μας,

πὸ ἔχει τὸ στῆθος βαμμένο
μὲ χρῶμα φοινικικὸ
χαράζουν τὴν πορεία

καθὼς
περιπλέομε τοὺς κίτρινους βράχους
τῆς Κύπρου
ἀναζητῶντας
χάλκινα αἰχμηρὰ ἀγγεῖα
στὶς ρωγμὲς ἀπ' τοὺς ἀμμόβραχους
μὲ τίς περιστερές τῆς Ἀφροδίτης·

ἀναζητῶντας τοὺς Φοίνικες
μέχρι τῆ Βέβλο
ἐκεῖ πὸν συναντιῶνται οἱ προβολές
τῶν θαλασσιῶν δρόμων·

ἀλλὰ ὁ ἕπαρχος
μὲ τὰ γαλανὰ μάτια κ' ἐκεῖνο
τὸ κόκκινο σημάδι στὸ μέρος τῆς καρδιᾶς
συνεχῶς ἀγωνιᾷ
μέσα στὸν τηλεβόα :
πλήρωμα εἰς τάξιν ἀπάρσεως
πλήρωμα εἰς τάξιν ἀπάρσεως...

Ραβέννα

Κρατῶ στήν παλάμη
δυσὸ πράσινες ψηφίδες
πὸν ἱστοροῦσαν
ἀλλοτινὲς συγκινήσεις·

μὰ πίστι
πὸν ταξίδεψε μέσ' ἀπὸ τῆ σταχτιά,
τῆ λαμπερή,
τὴν ἄχρωμη δαλματική,
θάλασσα
καὶ στάλαξε κονκίδα μὲ τὴν κονκίδα
στὴν ἀμμώδη ἀκτὴ

τοῦ πέτρινον Καίσαρα
τῆ γεμάτη καλάμια καὶ φύκια
δίπλ' ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Ρουβίκωνα·
τίς κρατῶ,
μὰ τῆ συγκίνησι δὲ γίνεται
νὰ συγκεντρώσω.

Τέμπερα

Μιά κίνησι ἀκόμα
νὰ χαράξουμε
σ' ἓνα θαλασσινὸ σταυρὸ
δ,τι στάλαξε
στὸ κοίλο τοῦ χεριοῦ
ἀπὸ μιὰ θλιμμένη Μονεμβάσια
κάτω ἀπ' τὸν ἄσπρο οὐρανὸ
ἐκείνης
τῆς καλοκαιριάτικης θύελλας,
καὶ τ' ἄρωμα τὸ θηλυκὸ
ἀπ' τὰ πλατάνια, στὸ λιμάνι
τῆς Σκοπέλου
κι ἀκόμα
ἀμετάλλαχτο καὶ τελευταῖο
τὸ ὑδάτινο τὸ φῶς
ποῦ χύνεται ἀπὸ τῶν караβιῶν τὸ κοιμητήρι
προτοῦ πνιγῆ
μέσα στὴν ἄκαρπη θάλασσα τοῦ Σεπτέμβρη.

Μέτοικοι

Φτάσαμε χτές
κάτω ἀπὸ μιὰν ἤσυχη βροχῆ
σὲ ἀποβάθρες ποῦ κανένας
δὲ μᾶς περιμένει

μέ νοτισμένα σπίτια
ὑπομονετικά
ἀνθρώπων φιλισταίων,
αὐτῶν
ποδὲ φοροῦν στοὺ νοῦ τους
τὴν ἀνάμνησι
ἀπὸ τ' ἀρχαῖκὸ χαμόγελο
ποδ εἶδαμε νὰ λάμπη
στον ἥλιο τοῦ ἀπογεύματος
καὶ μ' ἄρθρες κινήσεις
κωπηλατοῦν
μέσα στὴ νεκρὴ θάλασσα τῆς Βενετίας
πασχίζοντας νὰ φτάσουν
στὴν ἀντίπερα ὄχθη αὐτοῦ τοῦ Σεπτέμβρη
ἄνθρωποι τῆς σιωπηλῆς
ἢ τῆς κραυγαλέας
παρακμῆς.

Ἴθυφαλλικὸ

Μᾶς ἀγκάλιασε ἀπόψε
ὁ χλιαρὸς νοτιᾶς
μέσα
στὰ περιβόλια τῆς Κρήτης
γόνιμος
ἀνοιξιάτικος ἄνεμος
ζεστός
ὄλος σπόρους
σταλμένος ἀπ' τοὺς θριαμβικοὺς φαλλοὺς
ποδ διακορεύουν
τὸ Δῆλιο στερέωμα,
γιὰ τοῦτο τὸ παλάτι
τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν
τῆς γυμνόστερνης,
καὶ γιὰ τὴ χαμηλὴ
θαλασσιῶν Ἀσίην

δπον θὰ παλιδρομήση
σμίγοντας μέσ' τὰ δάχτυλά του
τίς ἄκρες τοῦ κύκλου
ποῦ γράφουν τὰ πῆλινα εἰδώλια
στὶς κορυφές
τῶν Αἰγαίων κυμάτων.

Μνήμη

Δὲν ξέρω γιατί
σήμερα
δλοένα
συγχέονται
οἱ ὑάκινθοι
σ' ἓνα δαλματικό μοναστήρι
μὲ τὰ σιωπηλὰ κόκκινα
τῆς Βενετίας
ἢ τῆς Κνωσσού,
τὰ πράσινα τῆς Ραβέννας
καὶ τῆ σιγῆ
τοῦ βαρβαρικοῦ Μανσωλείου,

μέσα σ' αὐτὴ τῆ στιλπνότητα
τῶν ἤχων ἀπὸ κοπάδια
ποῦ ἢ κίνησί τους
λευκαίνει
τῆ βοιωτικῆ ἀτμόσφαιρα
στὸν κόλπο
τῶν Ἀλκυονίδων

δπον μετράμε,
ξαπλωμένοι στὸ στῆθος μας,
τὰ χρώματα
τῆς θάλασσας τοῦ καθαροῦ.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἡ ἀριστοτέλειος ἔκφρασις, ὅτι *κοὶ ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι φύσει ὀρέγονται*¹ δηλοῖ τὴν ἔμφυτον τοῦ ἀνθρώπου ὁρμὴν πρὸς τὸ εἰδέναι, τὴν γινῶσιν θὰ ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ τις, ὅτι ἡ γινῶσις ἀποτελεῖ τὴν τροφήν τοῦ πνεύματος, ἢ ὡς ὁ Ἄγγλος ἐμπειρικός φιλόσοφος John Locke (1632 - 1704) λίαν χαρακτηριστικῶς ἀναγράφει: ἡ γινῶσις πρὸς τὸ πνεῦμα ἔχει τοιοῦτον λόγον οἶον ἀκριβῶς τὸ φῶς πρὸς τὸν ὀφθαλμόν, διότι τόσον ἡ γινῶσις, ὅσον καὶ τὸ φῶς εἰκονίζουσι τὸ ἀντικείμενον τῶν ἀνωτέρω.

Ἡ φιλοσοφία ἐκφράζει τὸν πόθον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὴν γινῶσιν καθόλου, ἢ μᾶλλον εἶναι ἡ συναναστροφὴ τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτήν, ἣτις ἀπηχεῖ τὴν, ἐν ἄλλαις λέξεσι, φιλίαν πρὸς τὴν σοφίαν, διότι *παρ' ἡμέας περὶ σέο λόγος ἀπύκται πολλὸς καὶ σοφίης εἵνεκεν τῆς σῆς καὶ πλάνης, ὡς φιλοσοφῶν γῆν πολλὴν θεωρήης εἵνεκεν ἐπελήλυθας*².

Ἡ φιλοσοφία ἐπομένως εἶναι ἴδιον παντὸς ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο ἀνθρώπος καὶ φιλοσοφία ἀποβαίνουσιν ἔννοια συναφεῖς, διότι ὄντως κατὰ Πλάτωνα *σημαίνει τοῦτο τὸ ὄνομα ὁ ἄνθρωπος ὅτι τὰ μὲν ἄλλα θηρία ὧν ὀρεῖ οὐδὲν ἐπισκοπεῖ οὐδὲ ἀναλογίζεται οὐδὲ ἀναθρεῖ, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἅμα ἐώρακε — τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ ὄπωπε — καὶ ἀναθρεῖ καὶ λογίζεται τοῦτο ὁ ὄπωπεν. ἐντεῦθεν δὲ δὴ μόνον τῶν θηρίων ὀρθῶς ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπος ὀνομάσθη, ἀναθρῶν δ' ὄπωπεν*³.

Ἐνταῦθα θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναγράψῃ τις, ὅτι ἡ ἀριστοτέλειος ἔκφρασις *«τοῦ εἰδέναι φύσει»* ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Πλάτωνα, εἶναι δηλαδή ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ἀνωτέρω ἔκφρασις ἡ *«ἐξίς θεωρητική»*⁴, ἡ ἀνωτέρω *«ἐξίς»* φανεροὶ τὴν προσπάθειαν τοῦ πνεύματος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γινῶσιν τῆς ἀληθείας, τουτέστι τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἢ ἐννοια τῆς ἀληθείας διὰ τὴν φιλοσοφίαν ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ «τέλος» τοῦ

1. Ἀριστ. Μεταφ. Α, 1, 980 b.

2. Ἡροδ. Α, 30. Πρβ. καὶ Die I s, Die Fragmente d. Vorsokr. 12 B', 35, Θεουκυδ. Β, 40, ὡς καὶ Διογ. Λαέρτιον 4, 8.

3. Πλάτ. Κρατ. 399 C.

4. Πλάτ. Ὀροι 414 B.

πνεύματος, ἤτοι τὸν σκοπὸν αὐτοῦ¹, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπιστήμην, ἢ ὅποια ἐπιζητεῖ τὴν ὄπως δῆποτε, προϊόντος τοῦ χρόνου, κατάκτησιν αὐτῆς· ἢ ἔννοια τῆς ἀληθείας εὐρίσκει τὴν πραγματικὴν αὐτῆς ἔκφρασιν εἰς τὸ κατὰ Πλάτωνα ἔτυμον αὐτῆς, ὡς «*θεία οὐσα ἄλη*»²· ἢ τοιαύτη λοιπὸν περιπλάνησις περὶ τὸ θεῖον, ἤτοι ἡ ἐπιθυμία πρὸς τὸ θεῖον δηλοῖ ἀκριβῶς τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος, τοῦ ὄντως ὄντος, ἐν μιᾷ λέξει τὸ «*ὄν ἢ ὄν*», τὴν ἰδέαν·

Ἡ κτῆσις ἐπομένως τῆς ἰδέας ἀποτελεῖ τὸ προσφιλὲς ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν· ἀλλ' ἡ κτῆσις ἐνταῦθα δηλοῖ τὴν ὁδὸν πρὸς τὰ ἄνω μόνον καὶ οὐδὲν πλεόν· ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν εἶναι τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τοῦ πνεύματος (Das Ding an sich) εἶναι ἀκριβῶς τὸ αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ὁ πρακτικὸς Λόγος ὡς πίστις. Ὁ θεωρητικὸς ὅμως Λόγος (ἤτοι αἱ μορφαὶ τοῦ λογικοῦ παράγοντος = τόπος καὶ χρόνος + μορφαὶ ἐποπτείας καὶ αἱ 12 κατηγορίαι), ὅστις μελετᾷ τὰ φαινόμενα τῆς πείρας, ἤτοι τὴν ὕλην τῶν αἰσθήσεων βαδίζει ἐπὶ συγκεκριμένου πεδίου, τουτέστι τοῦ πεδίου τῶν φαινομένων, διότι πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου εἶναι δυνατόν νὰ δράσωσι μόνον ἐπὶ φαινομένων· τὰ φαινόμενα, αἵτινα δύνανται νὰ κτηθῶσιν ὑπὸ τοῦ πνεύματος, ἀποτελοῦσι τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης· ὁ κόσμος τῶν ἐκτύπων παρέχει βεβαίως τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας ἐν μέρει, ἡ ἐπιστήμη δηλονότι ἀνευρίσκει τοὺς νόμους καὶ τὴν σχέσιν τῶν φαινομένων, ἡ φιλοσοφία ὅμως προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν «*οὐσίαν*» τῶν φαινομένων, ἤτοι τὴν ἰδέαν αὐτῶν· ὁ κόσμος τῶν ἀρχετύπων παρέχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας ἐν ὅλῳ· ἐπὶ παραδείγματός ἡ ψυχολογικὴ ἐπιστήμη μελετᾷ καὶ περιγράφει τοὺς νόμους τῶν διαφόρων ψυχολογικῶν φαινομένων, ἡ φιλοσοφία ἐρευνᾷ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς· ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη ἐξετάζει τὴν περὶ θεοῦ διδασκαλίαν, ἡ φιλοσοφία τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφὲς καθίσταται, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ συνέχεια τῆς ἐπιστήμης, εἶναι δηλαδή τὸ «*τί ἔστιν*» τοῦ Πλάτωνος, ἐν ἄλλοις λόγοις ἢ συνδέουσα τὰ ἔκτυπα μετὰ τῶν ἀρχετύπων, τὰ φαινόμενα μετὰ τῶν ἰδεῶν. Ἡ φιλοσοφία ὡς γνῶσις ἀποτελεῖ τὸ κεντρικόν ἐλατήριον τῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν παντελεῖ γνῶσιν τοῦ πράγματος.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐνόρασις τοῦ πράγματος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν εὐρεσιν τῆς ἀληθείας, ἐνῶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι καθαρῶς «*ἐμπειρία*», ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἐπιτευγμάτων αὐτῆς. Ἡ φιλοσοφία εἶναι, θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπη τις, ἡ μεταφυσικὴ τῆς ἐπιστήμης, διότι ἡ μὲν ἐπιστήμη ἀπλῶς ἐρμηνεύει περίξ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἡ δὲ φιλοσοφία διεισδύει ἐν

1. Περὶ. K. Jaspers, Introduction à la philosophie, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ J. Hersch 1951, σ. 8, 16.

2. Πλάτ. Κρατ. 421 Β.

τῷ ἀντικειμένῳ αὐτῆς. Ἐπὶ παραδείγματος ἡ αἰσθητικὴ ὡς ἐπιστήμη δηλοῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συμπερασμάτων τῆς ἐμπειρίας τοὺς περὶ τοῦ καλοῦ νόμους, ἐνῶ ἡ αἰσθητικὴ ὡς φιλοσοφία παρέχει τὴν οὐσίαν τοῦ καλοῦ ἀξιολογικῶς. Ἐν προκειμένῳ δύναται νὰ εἰκάσῃ τις, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὴν πρῶτην ἐκδήλωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γνῶσιν «μάλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη»¹, ἢ ὡς ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε ὅτι «οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ μείζονων διαπορήσαντες»², ἐνῶ συγχρόνως ἀποτελεῖ καὶ τὴν οὐσιαστικὴν, τρόπον τινά, γνῶσιν τοῦ πράγματος, ἥτις ὀλοκληροῖ τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τοῦ ἀνωτέρω· ἐν κατακλείδι ἡ φιλοσοφικὴ γνῶσις ἀρχεται ἐκ τοῦ σημείου ἐκείνου, εἰς ὃ ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις τελειοῦται. Ὁρθῶς λοιπὸν ἡ φιλοσοφία πάλαι καὶ νῦν ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὡς «θεία φιλοσοφία, ἧς μείζον ἀγαθὸν οὐτ' ἦλθεν οὔτε ἦξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν»³.

---

1. Πλάτ. Θεαίτ. 155 D.

2. Ἀριστ. Μεταφ. Α, 2, 982 b.

3. Πλάτ. Τίμ. 47 D, Φαίδρ 239 B.

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ Ν. Σ. ΚΑΛΟΥΤΣΗ

Ὁ Ν. Σ. Καλούτσης εἶναι γνωστὸς ἀπὸ λίγα δημοσιεύματα, ἱστορικοῦ περιχομένου, στὴν « Πανδώρα » τοῦ 1856-1857 καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν δωρεάν σημαντικῶν ἐγγράφων εἰς τὴν Ἐθνολογικὴν Ἑταιρίαν, ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ πάππου του Ἑμμανουὴλ Καλούτση (1755-1833), ὑποπροξένου τῆς Μεγάλης Βρετανίας στὰ Κύθηρα, ἀφορώντων εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1802-1806 καταβληθείσας προσπάθειάς πρὸς διάσωσιν τῶν Ἑλγινείων μωρμάρων περὶ τῶν ὁποίων ὁ Γουλιέλμος Ἀμιλτων, ἰδιαίτερος γραμματεὺς τοῦ Λόρδου Ἑλγίνου εἰς τὸ τέλος τῆς εὐχαριστηρίου ἐπιστολῆς του γράφει ἐπὶ λέξει: « ...ἂν δὲν ἀπεδώσατε ζωὴν εἰς τὰ μάρμαρα, συντελέσατε ὅμως, ὅπως ἀναζήσωσιν ἀπὸ τῆς ἀπειλῆς αὐτὰ βεβαίως ἀπωλείας καὶ παντελοῦς καταστροφῆς ».

Ὁ Νικόλαος ἢ Σοφοκλῆς Καλούτσης ἦτο τὸ ἕκτο καὶ προτελευταῖο παιδί τοῦ Ἰωάννου Καλούτση καὶ τῆς συζύγου του Ρόζας Κλάδου. Διετέλεσε κατ' ἐπανάληψιν βουλευτὴς τῆς Ἰονίου βουλῆς, ἔπαρχος Κυθῆρων καὶ γεροϋσιαστὴς εἰς τὸ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν τμήμα, κ' εἶχεν ἀναδειχθῆ εὐεργέτης τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου.

Γεννήθηκε εἰς τὰ Κύθηρα τὸ 1825. Ἐλαβε παρὰ τοῦ ἀναδόχου του τὰ δύο ὡς ἄνω ὀνόματα καὶ παρέμεινε μέχρι εἴκοσι χρόνων εἰς τὰ Κύθηρα, ὅπου κ' ἐφοίτησεν εἰς τὸ ἐκεῖ Λύκειον, μὲ διδασκάλους τὸν ἱερέα Κύριλλο Κεντρωτῆ, τὸν Ἰωάννην Οἰκονομίδην ἐκ Χίου καὶ τὸν Ἰταλὸ πρόσφυγα Φλαμῖνο. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατέρα του ὡς βουλευτοῦ τῆς Ἡ' Ἰονίου Βουλῆς τὸ 1845, ἔφυγε μαζί του στὴν Κέρκυρα, ὅπου καὶ ἐφοίτησε στὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, ἀκροασθεὶς τῶν Ὅριόλη καὶ Α. Bowen. Εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 1850 ἐνεγράφη φοιτητὴς τῆς νομικῆς, παρηκολούθει δὲ συγχρόνως καὶ τὰς παραδόσεις τῆς φιλοσοφικῆς. Τότε τοῦ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ δωρῆσῃ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον συλλογὴν ἀπὸ βιβλία καὶ χειρόγραφα, ποὺ εἶχαν περιέλθει εἰς τὸν πατέρα του ἀπὸ τὸν θεῖόν του ἱερέα Νεόφυτον Καλούτσην, ἄνδρα πεπαιδευμένον, μαθητεύσαντα τὸ 1670 εἰς τὸ γυμνάσιον Βουκουρεστίου. Συνῆψε σχέσεις μετὰ τῶν Γ. Τερτσέτη, Ἀνδρ. Μεταξᾶ, Κ. Ἀσωπίου, Ἀ. Ραγκαβῆ, Ἡρ. Μητσοπούλου, Γ. Σταύρου, Κ. Διομήδους κ.ἄ. Κατὰ καιροὺς ἐξέμαθε τὴν Ἰταλικὴν, Ἀγγλικὴν καὶ Γερμανικὴν. Τὰς σπουδὰς του ἐπεράτωσε στὴ Σιένα τὴν

1 'Ιουλίου 1853. 'Ενυμφεύθη τὴν Παυλίαν κόρην τοῦ Ν. Λεβούνη τὸ 1860, ἀπ' τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ἕνα υἱόν, πὺ ἀπέθανεν εἰς τὰ ἑπτὰ του χρόνια καὶ μίαν κόρην, πὺ ὑπανδρεύθη τὸν ἱατρὸν Θ. Λογοθέτην.

Εἰς τὰ χέρια τοῦ ἔγγονοῦ του κ. Σπύρου Λογοθέτη περιεσώθη τὸ « Ἡμερολόγιό » του, σχήματος τετραδίου, ἐκ σελίδων πυκνογραφημένων 334, διαστάσεων 0,14 × 0,09. Σ' αὐτὸ ἐξιστορεῖ τὰ ταξίδια του, γιὰ τὰ ὁποῖα αἰσθάνονταν ἀληθινὴ δίψα, τόσον περιπετειώδη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, καθὼς καὶ γεγονότα τῆς ζωῆς του. Σὰν ἔργο εἶναι φανερό, πὼς δὲν τὸ προώριζε γιὰ τὴν δημοσιότητα. Τὸ ἔγραψε σὲ αὐστηρὸ προσωπικὸ τόνον γιὰ ν' ἀναπολῆ τὰ τόσα ὥραϊα πὺ εἶδε στὰ ταξίδια του καὶ γιὰ ν' ἀποβῆ ἕνα εὐχάριστο ἐντύπωμα τῆς οἰκογενείας του. 'Εν τούτοις στὸ ἡμερολόγιό ὑπάρχουν οἱ ἐνδιαφέρουσες συνεντεύξεις του μὲ μερικὲς προσωπικότητες τῶν γραμμάτων, μία λεπτομερὴς ἐξιστόρησις, ἐν εἶδει ὁδηγοῦ, ὅλων τῶν μνημείων τῶν πόλεων, πὺ περιώδευσε καὶ τοῦ πλοῦτου τῶν μουσείων τους, θυμίζει δὲ τοὺς ταξιδιώτας τοῦ 18ου αἰῶνος, ἴσως καὶ τοὺς πῖο παλιούς, πρὶν δηλαδὴ τὸ εἶδος τῶν ἐντυπώσεων φθάσῃ εἰς τὸ λογοτεχνικὸ ὕψος, ὅπου τὸ ὠδήγησεν ὁ Σατωμπριὰν καὶ οἱ κατόπιν ἀσχοληθέντες. 'Αναφέρει τέλος ἀρκετὰ ἀξιοπεριέργα συμβάντα, ὅπως τὴν ἀνύψωσιν ἀεροναυτικῆς συσκευῆς, τὰ ταξίδια μὲ τὸ τραῖνο, τὰ τῆς γραφῆς τῶν κοφαλάλων κλπ. καὶ σημειώνει ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως κάθε ἔργον τέχνης ἢ χειρόγραφον πὺ εἶδε καὶ σχετίζεται μὲ τὸ Βυζάντιο ἢ τὴν ἀρχαία καὶ σύγχρονη Ἑλλάδα. 'Επισκέφθη τέσσαρας φορὰς τὴν Ἰταλίαν, τὴν Βιέννην, τὸ Λονδίνον, τὸ Παρίσι καὶ ἀκόμα τὴν Κωνσταντινούπολι, Σμύρνην καὶ Κρήτην. 'Απέθανε δὲ εἰς τὰς 29 Σεπτεμβρίου 1896.

Τὸ 'Ἡμερολόγιον ἀρχίζει μὲ τὸ ταξίδι στὴν Κέρκυρα, πὺ διήρκεσε ἀπὸ τὶς 11 ἕως 17 Φεβρουαρίου 1845, μὲ προσεγγίσεις εἰς τὰ ἐνδιάμεσα νησιά, ἀπ' ὅπου καὶ παρέλαβε τοὺς ἐκλεγέντας ἀντιπροσώπους των διὰ τὴν Ἡ' Βουλῆν. Ἐὰν ἀπεβιβάσθησαν στὴν Κέρκυραν ὁ πατέρας του ἐκλήθη εἰς τὰ ἀνάκτορα, ὅπου ὁ Σείτων τοῦ ὑπεσχέθη, ὅτι θὰ ἐφρόντιζε διὰ τὴν ἐκλογὴν του ὡς γεροϋσιαστοῦ, ἢ ὁποῖα καὶ ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὴν ψηφοφορίαν τῆς Βουλῆς.

Τὸ 1847 ὁ Καλούτσος ἐπῆγε εἰς τὴν Λευκάδα διὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν ἀδελφὸν του. Καὶ ἐδῶ ἄς παραθέσωμεν, δίδοντες δεῖγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἐκθέτει τὰ γεγονότα του, τὴν ἀκόλουθον περιγραφὴν:

«...Περιῆλθον τὴν Λευκάδα παριστώσαν μελαγχολικωτάτην θέαν, καθόσον αἱ οἰκίαι εἰσὶν ξόλινα καὶ χαμηλαί, τὰ πέριξ μόνον αὐτῆς εὐχαριστῶσιν τὸν περιηγητὴν καλυπτόμενα ὑπὸ κήπων καὶ περιβολῶν τετρανοτάτων ποτιζομένων δι' ἀφθόνων ὑδάτων. Πεδιάς ἐκτεταμένη κατὰφυτος ὑπὸ ἐλαιῶν ἀποκαθιστᾷ πυκνὸν δάσος. Ταῦτα ἀναπληροῦσι τὸ ἄσχημον καὶ ἄχαρι τῆς πόλεως.

...² Ανέτειλεν και ὁ ἥλιος τῆς 25 Μαρτίου, ἡμέρας χαρμοσύνου εἰς πάντα Ἑλληνα. Ἔτυχε νὰ εἶναι ἠγκυροβολημένον εἰς τὰ παράλια τῆς νήσου τὸ ἑλληνικὸν πολεμικὸν κορβέτον «Λουδοβίκος». Ὁ Κορ Μιχαὴλ Σικελιανός, ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἄγγελος και ἄλλοι πολῖται μᾶς παρεκίνησαν ἵνα πορευθῶμεν πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ πλοίου. Κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἐπιβιβασθέντες εἰς μονόξυλον ἰστιοφόρον διέβημεν λίμνην, ἐξ ἐνὸς μέρους ἦσαν τὰ παράλια τῆς νήσου, ἐξ ἄλλου τὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας, ἐπαρχία Ἀκαρνανίας· αἱ δύο ὄχθαι πλησιάζουσι τοσοῦτον ὥστε οἱ κάτοικοι ἐκατέρων τῶν μερῶν συνομιλοῦσι συχνὰ και περὶ τῶν ὑποθέσεών των, τοῦτο δὲ συνέβαινε εἰς διαφόρους θέσεις καθ' ἣν ὦραν διεβαίνομεν τὸν πορθμὸν φθάσαντες εἰς θέσιν φρουρίου Ἀγ. Κων/νου καλούμενον, παρετήρησα τὰ ἐρείπια γεφύρας, ἥτις τὸ πάλαι ἦννε τὴν νήσον μετὰ τῆς στερεᾶς. Ἐφαίνοντο μακρόθεν ἐπὶ τῆς στερεᾶς διάφορα χωρία Περατιὰ, Πλαγιὰ καλούμενα, μεγίστη ἔκτασις γῆς καλιεργημένης ἀνηκούσης εἰς τὸν ὑποστράτηγον Θ. Γρίβα, ἐν μέσῳ δὲ ὑφούται ὄχτρος πόργος τοῦ ἰδίου. Τὸ φρούριον «Ἀλέξανδρος» κεῖται ἐπὶ τῆς νήσου εἰς γλῶσσαν γῆς προεξεχούσης εἰς τὴν θάλασσαν, ἀντικρὺ δὲ εἰς τὴν στερεὰν ἕτερον φρούριον «Παλαιοχαλιὰ» ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ - Πασᾶ τῆς Ἡπείρου ἰδρυθέν, πλὴν τῶρα ἀφωπλισμένον και ἔρημον. Μετὰ μίαν ὦραν ἐφθάσαμεν ὅπου ἦν τὸ προσορμιζόμενον κορβέτον και ἀνέβημεν ἐπ' αὐτοῦ. Ἐπισκεφθέντες ἐπιμελῶς τὸ πλοῖον, ἐθαυμάζομεν τὴν τάξιν και καθαριότητα τὴν ἐπικρατούσαν πανταχόθεν. Ὡς ἐπληροφορήθημεν, ἐναυπηγήθη εἰς τὸν Ναύσταθμον τοῦ Πόρου ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ νιῶ τοῦ ἀθανάτου Τομπάζη, σπουδάσαντος ἐν Ἀγγλίᾳ. Εἶναι περικεκαλυμμένον ἔξωθεν μὲ χαλκόν, ἔχει 26 τηλεβόλα. Εἰς τὴν πρῶραν φαίνεται ἀρκετὰ εὐρύχωρον ὀπιστάσιον. Διατελεῖ διεθυντῆς ὁ περιώνυμος Ἀλέξανδρος Ραφαὴλ ἐξ Ὑδρας, ὁ τοσοῦτον συμπαράξας ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἀγῶνι, μετὰ τῶν πλοίων και χρημάτων αὐτοῦ, εἶναι ἡλικίας 50 περίπου ἐτῶν. Οἱ πλείστοι τῶν ἀξιωματικῶν ἦσαν νιοὶ ἐνδόξων τῆς Ἑλλάδος ἀνδρῶν, τουτέστιν τοῦ Κανάρη, Μπαλάσκα, Πιπίνου, Σαχτούρη, ὁ ἀνεψιὸς τῆς περιβοήτου Βοβολίνας και ἄλλοι...».

² Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ μετὰ τοῦ Ἄνδρ. Μουστοξύδη, εἰς τὴν Κέρκυραν φρικὰ, συνέντευξις του :

«Τὴν 14 Μαΐου (1848) ἔλαβον μακρὰν συνέντευξιν μετὰ τοῦ Ἰππότου Ἄνδρᾳ Μουστοξύδου, ἀνδρὸς λίαν γνωστοῦ διὰ τὰ φῶτα και τὴν σοφίαν αὐτοῦ. Ἔδειξα εἰς αὐτὸν χειρόγραφον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἐπισκόπου Κυθήρων Μαργουνίου, ἵνα μοι εἶπῃ ποῖα ἐξ αὐτῶν εἰσὶν ἀνέκδοτοι εἰσέτι· ἔλαβον ἐκ τούτου αἰτίαν νὰ ὀμιλήσῃ ἐν ἐκτάσει περὶ τοῦ σοφοῦ ἐπισκόπου ἐκείνου, ὅστις περὶ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἀπῆρξεν εἰς τῶν κορυφαίων περὶ τὴν Ἑλληνικὴν συγγραφὴν και ποιητῆς οὐχὶ εὐκαταφρόνητος καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀνακρεοντείων αὐτοῦ θεολογικῶν ὕμνων. Μὲ εἶπε νὰ τὸν δώσω ἴν' ἀναγνώσῃ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου προστάτου Κυθήρων, ἣν αὐτὸς

νομίζει ποίημα τοῦ Μαργωννίου. Μὲ ἀνέφερεν περὶ ἐπιγραφῆς σταλείσης εἰς τὸν ἀρμοστήν Νοῦγεντ ἀπὸ Κυθήρων ἔχουσαν οὕτω : « Ἐνθάδε κεῖται Μάρκος Κόμης », ἦν κρίνει Βυζαντινῆς ἐποχῆς, περὶ ἄλλης ἐπιγραφῆς ἐν Ἀθήναις εὐρεθείσης, περὶ Κυθήρων, ὅτι ἔδιδον καλὰς τροφὰς (τιθήνας), αἰτίας μετέβαινον εἰς πλείστα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἄλλα πολλὰ εἶπε περὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῶν Κυθήρων καὶ τῆς νέας. Ἀναχωρῶν μ' ἔδωκε ν' ἀναγνώσω τὴν ὑπὸ τοῦ Κυθηρίου Γεωργίου Παυλίνῃ συγγραφείσαν Ἱστορίαν τῆς κατὰ τὸ 1803 Ἰονίου Δημοκρατίας».

Τὴν 7 Ἀπριλίον 1849 κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὰ Κύθηρα μέσῳ Πειραιῶς, τοῦ δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ κάμη τὴν ἀκόλουθον ἐπίσης περιγραφὴ τῶν Πατρῶν : «...Τὸ ἔσπερας ἐρρίψαμεν τὴν ἄγκυραν εἰς τὸν λιμένα τῆς πόλεως Πατρῶν. Ἦτο ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἣν προσηρχόμην εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Ἀπεβιβάσθην εἰς τὴν πόλιν, ἣτις κεῖται εἰς πεδιάδα περὶ τοὺς πρόποδας λόφου, στεφανουμένου ἀπὸ ἐρειπίων φρουρίου πιθανὸν μεσαιωνικοῦ. Ὡραῖται οἰκοδομαὶ ὑφούνται ἀπὸ χρόνου εἰς χρόνον, εὐθεῖαι δὲ καὶ κανονικαὶ ὁδοὶ διασχίζουσι πᾶσαν τὴν πόλιν, ἣτις θέλει καταστῆ μία τῶν ὠραιότερων τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου νεωστὶ ἀνακαινοθεῖται εἶναι καλῆς κατασκευῆς, ἔσωθεν κοσμεῖται μὲ καλῶς ἐξωγραφισμένας εἰκόνας...».

Ἐπικοινωνῶν ἀκολούθως μὲ τὰς Ἀθήνας, καὶ ἀπ' ἐκεῖ πραγματοποιήσας ἐκδρομὴν εἰς Σῦρον, Τήνον, περιγράφει κατὰ πρόωτον μὲν τὰ τῆς προσορμίσσεως των εἰς τὸν Μαλέα, λόγῳ θαλασσοταραχῆς, ὡς ἑξῆς :

«Τὴν 4 Σεπτεμβρίου (1851) ὥραν 1 μ. μεσονύκτιον ἐπεβιβάσθημεν τοῦ πλοίου Ν. Μπαβέα διευθυνόμενοι εἰς Ἀθήνας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν πνέων νότιος ἄνεμος ἐβοήθει τὸν πλοῦν μας, ἐπὶ τὴν 4ην ὥραν τῆς αὐγῆς, ἀλλ' αἴφνης πνεύσας βόρειος μᾶς ἐμπόδισεν ν' ἀπεράσωμεν τὸ ἐπάρατον καὶ κινδυνῶδες ἀκρωτήριον Μαλέα. Ὑποχρεώθημεν περὶ μεσημβρίαν νὰ προσορμισθῶμεν εἰς τοὺς πρόποδας αὐτοῦ τοῦ μικροῦ μυχοῦ. Ἡ θέσις αὕτη τῶν παραλλίων τῆς Λακωνίας Ἁγίου Ἡλίας καλεῖται ἔκ τινος ναοῦ ἐπὶ λόφον ἐξεληθὼν εἰς τὴν γῆν ἐπεσκέφθη τὸ μικρὸν ἐκεῖνο οἰκοδόμημα Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ θόλον ἐν τῷ μέσῳ ὀκτάγωνον, ὁμοιάζοντα τὸν τοῦ ἐν Δαφνίῳ μοναστηρίου. Ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τῆς μεσαίας θύρας φαίνεται μαρμάρινος πλάξ ἐνθετος χωμένη, ἐν ἣ γεγλυμμένον στέμμα, ὑπ' αὐτὸ δὲ ἑλλ. ἐπιγραφὴ ἀλλοιωμένη ὑπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Περὶ τὸ μεσονύκτιον τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀποπειραθέντες τὴν διάπλευσιν τοῦ ἀκρωτηρίου δὲν ἠδυνήθημεν ἕνεκα τοῦ σφοδροῦ βορέως ἀλλ' ἠναγκάσθημεν πάλιν νὰ προσορμισθῶμεν εἰς ἕτερον θέσιν πλησίον τῆς ἄκρας, κρημνώδη καὶ δύσβατον Ἁγ. Σαράντα, ὅπου ἐξήλθομεν ἔρποντες εἰς τοὺς βράχους, ἀπελπισμένοι νὰ διαβῶμεν τὸ ἐπάρατον ἀκρωτήριον, ἐκεῖ δὲ κεκρυμμένοι εἰς σπήλαια ἐμείναμεν τὴν 8ην καὶ 9ην Σεπτεμβρίου, ἀτενίζοντες τὰ βλέμματά μας εἰς τὴν ἀντικρὺ πατρίδα καταρῶμενοι τὴν ὥραν ὅπου ἀναχωρήσαμεν. Κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονὴν μου ἐπεσκέφθη τὸ ἀναχωρητήριον τοῦ Καλο-

γήρου εκείνου, τὸν ὁποῖον ὁ Lamartine, ὁ Chateaubriand καὶ ἄλλοι ἀναφέρουσιν εἰς τὰς περιηγήσεις των. Εἶναι δὲ μικρὸν σπήλαιον κείμενον εἰς θέσιν δύσβατον, μὴ ἔχον ἐντὸς ἄλλο εἰμὴ πενιχρὰν κλίνην. Τὸν καλόγηρον ὁμως δὲν εἶδομεν, καθότι ἄλλοι μὲν ἔλεγον ὅτι ἀπέθανεν, ἄλλοι δὲ ὅτι κρύπτεται ἀπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων. Πλησίον τοῦ σπηλαίου ὑπάρχει ἐκκλησίδιον ὅπου κάμνει τὰς προσευχὰς του.

» Ἄνωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους κατ' ἀνατολὰς ἴσταιται ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγ. Σαράντα σχεδὸν κατερειπωμένη, πιθανὸν δὲ ἐγείρετο ἐπὶ ἀρχαίον Ἱεροῦ, καθότι ἀπαντῶνται ἴχνη ἀρχαιοτήτων. Εἶδον τεμάχια κίωνων ἐκ μαρμάρου λευκοῦ, δύο κιονόκρανα ἰωνικοῦ ρυθμοῦ καὶ ἄλλα λείψανα. Ἡ ἐκκλησία εἶναι βοζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ θόλον ἐν μέσῳ, ἐντὸς δὲ φαίνονται τοιχογραφίαι ἀγίων, τῶν ὁποίων οἱ ὀφθαλμοὶ εἰσὶν κατεστραμμένοι ὑπὸ τῆς λύσεως τῶν Τούρκων πρὶν τῆς ἐπαναστάσεως. Τὴν δὲ 8ην περὶ ὥραν 5 π.μ. ἀποπειραθέντες ἐκ νέου τὴν διάβασιν τοῦ Μαλέα, ἠναγκάσθημεν νὰ ὀπισθοπορήσωμεν ὑπὸ τοῦ πεισματώδους βορείου ἀνέμου καὶ προσορμισθῶμεν εἰς ἐτέραν θέσιν τῶν παραλίων τῆς Λακωνίας, ἤρχισαν δὲ νὰ ἐλλείπωσιν αἱ ζωοτροφίαι τὰς ὁποίας ἐκρατούσαμεν...».

* Ἀκολούθως δίδει τὴν ἐξῆς περιγραφὴν τῆς Σύρου: «... Ἡ ἐξωτερικὴ ἀποψις εἶναι ὠραία καθότι σχηματίζει κῶνον, τοῦ ὁποίου τὰ κατώτερα μέρη κατοικοῦνται ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων, τὰ δὲ ἀνώτερα ὑπὸ τῶν δυτικῶν, διαχωριζομένων οὕτω ἑλικῶς καὶ ἠθικῶς. Τὰ πρὸς τὴν προκυμαίαν μέρη εἶναι ὀπισθοκῶν καλῶς διατεθειμένα μὲ ὠραίας οἰκοδομὰς καὶ ὁδοὺς εὐθείας, πλὴν τὸ ἐσωτερικὸν ἀθλιέστατον μὲ στενὰς καὶ ὑπαρὰς ὁδοὺς. Οἰκοδομοῦνται ναοὶ μεγαλοπρεπεῖς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ ὠραῖον σχέδιον ὡς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πλατεῖα τετράγωνος ὑπάρχει εἰς τὸ μέσον τῆς πόλεως...» καὶ τέλος μὲ τὴν περιγραφὴν μιᾶς ὁδοιπορείας 50 μιλίων, πού ἐχρησιάσθησαν γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ πεδίου τοῦ Μαραθῶνα, τελειώνει τὰς ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἐντυπώσεις του.

* Ἔπονται αἱ «Ἀναμνήσεις ταξιδίου μου εἰς Ἱταλίαν κατ' Ἀθγούστον 1852», πού ἀποτελοῦν τὸ κύριον μέρος τοῦ ἡμερολογίου του. Ἐδῶ κάμνει λεπτομερεῖς περιγραφὰς τῶν πόλεων καὶ διαδρομῶν του, περαστικὸς ὁμως κατὰ πρῶτον ἀπ' τὴν Ζάκυνθον ἐκθέτει τὰ τῆς φιλοξενίας του ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Ρώση:

«... Ἐπήγαμεν εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ φίλου Κ. Δημ. Ρώση, ὅπου εὐρίσκειτο εἰς τὴν ἐξοχὴν. Εὗρομεν τὴν νύφη του, θυγατέρα τοῦ κ. Ράινερ, τραγουδοῦσαν καὶ κρούουσαν τὸ κλειδοκῦμβουλον. Ἐν τοσοῦτῳ καὶ ὁ σύζυγος αὐτῆς Γεωργ. Ρώσης, ὅστις ἐξῆλθεν εἰς ζήτησίν μας καὶ μᾶς προσεκάλεσεν νὰ δειπνήσωμεν εἰς τὴν οἰκίαν του. Περὶ τὴν 5 μ.μ. μᾶς ἔφερε διὰ τῆς ἀμάξης του εἰς τὴν οἰκίαν τῆς Κ. Σωσάνης Ρώση, εἰς θέσιν «Ἀκρωτήριον». Εὗρομεν αὐτὴν σχεδὸν ἀγνώριστον, πάσχουσαν ἀπὸ ἐξόστου τῆς σπονδυλικῆς στήλης, ἕως ἦλθεν καὶ ὁ Κ. Γεώργ. Ρώμας μετὰ τῆς συζύγου του Λουίζας πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς

ἀσθενοῦσης. Τὸ ἑσπέρας ἐπιστρέψαντας εἰς τὴν πόλιν ἐπήγαμεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Κ. Νεράντζη, ὅπου ἐκρατεῖτο συναναστροφὴ ἐκ πολλῶν δεσποίνων, δεσποσύνων καὶ κυριῶν. Παρευρίσκειτο καὶ ὁ περίφημος αὐτοσχέδιος ποιητῆς (*Poeta estemporaneo*) Regaldí, ὅστις μᾶς διεσχέδασε δι' ἀστείων ποιήσεων. Ἡ δεσποσύνη Σωσάνη Νεράντζη ἐπαίανισε καὶ ἐτραγοῦδισε μέχρι τῆς II, ἀπεσφόρημεν ἐπομένως εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Κ. Ρώση, ὅπου ἐκοιμήθημεν».

Τὸ μεσημέρι τῆς 5 Αὐγούστου ἔφθασεν εἰς Βενετίαν. Ἀπὸ τὴν ἐκτενεσιτάτην περιγραφὴν, ποὺ καταλαμβάνει τὰς σελίδας 73·117 καὶ 155·184 ἀκοσπῶμεν τὰς ἑξῆς ἐνδιαφερούσας περιχοπὰς :

«...Ἐπήγαμε πρὸς ἀπάντησιν τοῦ Κου Λουδ. Στράνη τραπεζίτου εἰς Βενετίαν, τοῦ ὁποῦ ἐκρατούσαμεν παρὰ τῆς ἀδελφῆς του Κυρίας Σωσάνης Ρώση ἐπιστολὰς καὶ πρᾶγμα. Οὗτος μᾶς ὑπεδέχθη μὲ μεγίστην εὐγένειαν, προσφερόμενος εἰς ὅ,τι ἤθελε μᾶς ἀναγκαιοῖ. Ἐπήγαμεν ἐπομένως εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ συγγενοῦς μας Κ. Ἰωσήφ Καλοῦτση, δικηγόρου εἰς Βενετίαν...»

«Βενετικὸν Ἀθήναιον (*Ateneo Venetico*)... συνεκροτεῖτο διάσκεψις τῶν λογίων τῆς Βενετίας, ἀπόντος τοῦ Προέδρου, προτίτατο τῆς συνεδριάσεως ὁ Ἰωσήφ Καλοῦτσης δικηγόρος... ἐκεῖ ἐγνώρισα καὶ τὸν ἐκ Κεφαλληνίας Αἰμίλιον Τυπάλδον, γνωστὸν εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον ἑπαρουσιάσθη εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ συγγενοῦς μου Ἰωσήφ...».

«...15 Αὐγούστου, ἑορτὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων,... ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κομψὸν, στερεὸν καὶ πλουσιώτατον οἰκοδόμημα τοῦ ἀρχιτέκτονος Ζανοβίνου τῷ 1552. Ἡ πρόσοψις διηρημένη εἰς τρεῖς τάξεις μετὰ δωρικῆς θυρῶς πλουσιῶς κεκοσμημένης. Ὡραῖα τινὰ ψηφιδωτὰ κοσμοῦσι τὸ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ. Εἰκὼν ἀργυρὰ ἐπίχρυσος τῆς Θεοτόκου μετὰ πολυτίμων λίθων. Ἐχει πολλὰ ἀργυρὰ σκεῆθ, θήκας χρυσαῖς καὶ λιθοκολλήτους πρὸς διατήρησιν ἁγίων λειψάνων, μέγα ἀργυροῦν πολυέλαιον, ὅστις ἀφιερῶθη ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου, βαθυπλότου τραπεζίτου. Γύρωθεν τοῦ ναοῦ διπλαῖαι σειραὶ στασιδίων μὲ ξυλονογικὰ ἀνάγλυφα. Ἡ ἑορτὴ ἐτελέσθη μετὰ πομπῆς, ἱερουργοῦντος τοῦ ἐπισκόπου τῆς Δαλματίας (Βενέδικτος Κραλίδης ἐκ Μακεδονίας, 1765 - 1860). Σειρὰ στρατιωτῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Αὐστρίας, ἴσταντο ἐν στολῇ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν. Ἐπίσης μέρος τῆς στρατιωτικῆς μουσικῆς ἐπαίανιζε. Ἐγινε περίεξ τῆς ἀδλῆς λιτανείας τῆς εἰκόνης. Ὁ ναὸς διοικεῖται ὑπὸ ἐπιτροπῆς, διαχειριζομένης τὰς προσόδους καὶ διατηροῦσης νοσοκομείου διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ σχολὴν Ἑλληνικὴν».

Μετὰ τὴν Βενετίαν ἀκολουθεῖ ἡ «Περιοδεία τῆς Λομβαρδίας». Κ' ἐδῶ περιγράφει τὸ Τρεβίζο, τὴν Βικεντίαν, τὴν Βερόνην, τὸ φρούριον Πεσκιέρα, τὴν λίμνην Γάρδα, τὴ Βρέγια καὶ τὸ Μιλάνον. Εἰς αὐτὸ δίνει λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς ἐπισκοπῆς Duomo, ἑσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ, τῶν ναῶν Ἁγίου Καρόλου καὶ Ἁγίου Ἀμβροσίου, τῶν δημοσίων περιβολίων : «...Τὴν 9 Σε-

πτεμβρίου εἶδομεν τὸν Ζακύνθιον Παῦλον Καρέρην καὶ τὸν Ἄγγλον Φρειδερίκον Στίβενς σπουδάζοντας ἐκεῖ τὴν Μουσικὴν. Μεγίστην χαρὰν ἠσθάνθημεν εὐρόντες δύο γνωρίμους, οἵτινες ἠδύναντο νὰ μᾶς δώσωσι κάθε ὁδηγίαν. Ἐκ τούτου εἴμεθα πάντοτε ἀχώριστοι, ἐπισκεπτόμενοι συνάμα διαφόρους θέσεις τῆς πόλεως καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ παλατιοῦ τοῦ Ἀντιβασιλέως, τῆς ἀψίδος τῆς Εἰρήνης, τοῦ φρουρίου, τοῦ Ἀμφιθεάτρου, τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου, τοῦ παλατιοῦ Βορέρα, τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ θεάτρου τῆς Σκάλας κ.ἄ. ἀξιοθεάτων. Περιοδεύει τὴν Μόντζα ἀκόμα, κ' ἐπιστρέφει εἰς τὴν Βενετία, ἀπ' ὅπου, μέσῳ Τεργέστης, γυρίζει εἰς τὴν Κῦθηρα.

Τὸ 1853 ξαναφεύγει πρὸς «Ἀποπεράτωσιν τῶν νομικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Τοσκάνην». Τοῦ δίνεται ἔτσι ἡ εὐκαιρία νὰ περιγράψῃ τὴν Ἀγκώνα, τὴν Βονωνίαν, τὴν Πίζαν, τὴν Φλωρεντίαν, εἰς τὴν ὁποία κ' ἐπισκέφθηκε τὴν galleria del Palazzo Vecchio, «ἱερὸν τέμενος παντὸς Ἑλλήνος», τὸ παλάτιον τοῦ πρίγκιπος Κορσίνη, τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου, τὸν ναὸν τοῦ Ἐσταυρωμένου, τὴν ἐξέδραν τοῦ Γαλιλαίου κ.ἄ. μνημεῖα τῆς, τὴν Σιέννην, ὅπου, δώσας τὰς κεκανονισμένας ἐξετάσεις, ἀνεκρύχθη διδάκτωρ τοῦ δικαίου, τὴν 1 Ἰουλίου, καὶ τὸ Τουρίνο.

Αἱ ἐπόμεναι περικοπαὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν περιοδείαν αὐτὴν :

«*Διατρίβων ἐν Σιένη ἐσχέτισθην μετὰ τοῦ Aurelio Gotti, Φλωρεντινοῦ σπουδαστοῦ, λαβόντος μετ' ἐμοῦ τὸ δίπλωμα εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, σπουδασάντος τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, ἔχοντος μέγιστον ζῆλον εἰς τὰς φιλολογικὰς μελέτας. Συνδιελεγόμεν πολλὰκις μετ' αὐτοῦ. Ἦσχαλεῖτο εἰς τὴν ἔκδοσιν μεταφράσεως τῆς τοῦ Βιργιλίου Αἰνειάδος ἰταλιστὶ τοῦ IF' αἰῶνος, ἐπὶ χειρογράφου σωζομένου εἰς τὴν δημοσίαν τῆς Σιένης. Ἐδημοσίευσεν προσθήκην τινὰ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Giusti συλλογὴν Τοσκανικῶν παροιμιῶν, δωρήσας μοι ἀντίτυπον. Προκειμένου λόγου περὶ νεωτέρας Ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἀνέφερον ἔργα οὐχὶ εὐκαταφρόνητα Σολωμοῦ, Βαλαωρίτη, Ζαλοκώστα καὶ ἄλλων, πρὸς παλαιότεραν δὲ ἀπόδειξιν τοῦ ὅψους τῆς ποιησεώς μας μετέφρασα ἰταλιστὶ καὶ εἰς τὸ πεζὸν τεμάχια τοῦ εἰς τὸν θάνατον τοῦ λόρδου Βάϊρον Ὕμνον τοῦ Δ. Σολωμοῦ. Πολλὰκις ὁμοῦ ἀσχολούμεθα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰακώβου Λεοπάρδη καὶ μὲ παρεκίνει νὰ ἐπιχειρήσω μετάφρασιν ἐξ αὐτῶν, καθὼ ζηλωτοῦ καὶ λάτρου τῆς ἀρχαίας ἑλλην. φιλολογίας. Μὲ ἐσύστησεν εἰς τὸν K. Milanesi, βιβλιοθηκᾶριον τῆς Δημ. Βιβλιοθήκης τῆς Σιένης : ἀνὴρ εὐρείας μαθήσεως ἐκτιμώμενος ὑπὸ τῶν Γερμανῶν φιλολόγων, νῦν ἀσχολούμενος εἰς τὴν δημοσίευσιν συγγράμματος περὶ τῶν ἐν Σιένη προόδων τῆς καλλιτεχνίας.*

«*Διανομὴ εἰς Γενούην 9/21 Ἰανουαρίου 1855. Ἐν τῇ βουλῇ τῆς Σαρδηνίας ὁ βουλευτὴς Ἄγγ. Βροφέριος δικηγόρος, διαπερηθὴς ἤγτωρ, ἐξέφρασεν φιλελληνικὰ αἰσθήματα. Ἀναγνώσας εἰς τὰς ἐφημερίδας τὴν ἀγόρευσιν, ἔγραψα πρὸς αὐτὸν εὐχαριστήριον ἐπιστολήν, ἣτις καὶ ἐδημοσιεῖθῃ ἐν ταῖς ἐφημε-*

ρίσι *La Magna* ἐν Γενούῃ καὶ *Voce de la liberta* τοῦ Τουρίνου. Μὲ τὸν βουλευτὴν *A. Proppesio*, ὅστις φιλοφρόνως μὲ ὑπεδέχθη, ἐπεσκέφθη τὸ βουλευτήριον Τουρίνου τὴν 5 Μαΐου καὶ τὴν βασιλικὴν βιβλιοθήκην, συστήσας με εἰς τὸν βιβλιοθηκάριον *κ. Promiss* Ἰππότην. Τὴν 9 Μαΐου ἐπεσκέφθη τὸν διάσημον ἑλληνιστὴν *Peiron*, φίλον τοῦ Μουστοξόδη καὶ Φώσκολου, ὡς ὁ ἴδιος μοὶ ἀνέφερεν. Ἦσχολεῖτο τότε εἰς τὴν Ἰταλιστὴ μετάφρασιν τοῦ Θουκυδίδου. Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου σφίζεται ἀνέκδοτος χειρόγραφος ἐπιστολὴ τοῦ Μάρκου Ἐδγενικοῦ Ἐφέσου πρὸς τὸν Σχολάριον, ἣν ἀντέγραφα...».

Τὸ «*Ταξίδιον εἰς Ἀγγλίαν*», ποῦ ἐπραγματοποίησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1856, κρατεῖ ἴσως τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον μέρος τοῦ «*Ἡμερολογίου*». Εἰς τὸ Λονδίνο ἐπεσκέφθη τοὺς Γουλιέλμο Ἀμιλτων, Μαρτίνου Ἀἰκὴ καὶ τὴν Αἰδίην *John Eastop*, ἄλλοτε σύζυγο τοῦ ταγματάρχου Λόγκλην, τοποτηρητοῦ Κυθήρων (1830), παλιοὺς φίλους τῆς οἰκογενείας του. Ἴδου πῶς περιγράφονται αἱ σχετικαὶ συναντήσεις των :

«...Τὴν 11 Αὐγούστου ἐπορεύθη εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παλαιοῦ φίλου τοῦ οἴκου μου *Γ. Ἀμιλτων* τοῦ ἐνεχείρησα τὰς ἐπιστολάς τοῦ πατρός μου. Σεβάσμιος γέρον ἐκάθειτο πρὸ τοῦ γραφείου του καὶ εἶχε πῦρ εἰς τὴν θερμάστραν ἐν πληρεὶ μηνὶ Αὐγούστῳ, πρὸς ἀραίωσιν τῆς ἀτμώδους ἀτμοσφαιρας τοῦ δωματίου. Μὲ ὑπεδέχθη φιλοφρόνως μὲν, διὰ μᾶλλον ψυχροῦ Ἀγγλικοῦ τρόπου. Ἐπὶ πολλὰς ὥρας συνδιελέχθη ποτὲ μὲν Ἀγγλιστὶ καὶ ποτὲ Ἰταλιστὶ. Μοὶ ἔδειξεν τὸ νεωστὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Ἀἰκὴ σῆγγραμμα Νομισματικῆς καὶ διαφόρους ἀρχαιότητας, τὰς εἰκόνας τοῦ πάππου του καὶ πατρός του, διάφορα ἔργα γλυπτικῆς νεωτέρων χρόνων. Κατόπιν μετ' αὐτοῦ ἐφ' ἀμάξης ἐπεσκέφθη τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον, εἰσελθόντες εἰς λαμπρὰν αἴθουσαν, ὅπου συνητήσαμεν τὸν Ἰταλὸν *Antonio Panizzi*, ἐπὶ πολλὰ ἔτη βιβλιοθηκάριον εἰς ὃν μὲ ἐσύστησεν. Εἰς ἑτέρας αἰθούσας τηροῦν τὰ μάρμαρα τοῦ Παρθενῶνος, τὰς μετόπας τῶν Παναθηναίων, τὰ ἀγάλματα τοῦ ἀετώματος, τὰ μάρμαρα τῆς Φιγαλίας κ.ἄ. ἄπειρα ἀρχαῖα λείψανα τῆς ἑλλ. τέχνης.

...Καὶ δευτέραν φορὰν ἐπορεύθη εἰς τὸν οἶκον τοῦ Ἀμιλτων, εἰς ὃν ἐδώρησα διάφορα ἀρχαῖα νομίσματα ἑλληνικά, ἐν βέλος καὶ μίαν πόρπην. Ἡ ὀμίλια μας περιεστράφη εἰς ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα. Μοὶ ἔδειξε λαμπρὰν συλλογὴν ἀρχαίων νομισμάτων, δύο ὀβελίσκους ἐκ χαλκοῦ τοὺς ὁποίους ὁ Λέων ΙΑ' Πάπας ἐδώρησατο αὐτῷ, πρὸς ἀνταμοιβὴν τῆς μετὰ τοῦ Κανόβα συννεργασίας του πρὸς ἀπόδοσιν ἐκ Παρισίων εἰς Ἰταλίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος ἀρπαγέντων καλλιτεχνημάτων καὶ εἰκόνων. Μοὶ ἔδειξε προτομὴν τοῦ Οὐδελιγκτώνο, ἔργον τοῦ γλύπτου *Piztucci* ἐπὶ τεμαχίῳ μαρμάρου τοῦ Παρθενῶνος, μοὶ προσέφερε δὲ τρία ἐκ τῶν βιβλίων του».

«...Τὴν 18ην μετέβην διὰ τοῦ σιδηροδρόμου εἰς τὴν κωμόπολιν *Junbidge-Wells* πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ συνταγματάρχου *Leak*, γνωστοῦ διὰ τὰ ἀξιόλογα

αὐτοῦ συγγράμματα περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν. Μὲ ὑπεδέχθη μετὰ τῆς κυρίας του καὶ μὲ ἐκάλεσε νὰ συμφάγωμε. Μοὶ ἀνέφερον ὅτι ἡσχολεῖτο εἰς ἐπιδιόρθωσιν σελίδος γεωγραφικοῦ συγγράμματος, ὅπερ πρόκειται νὰ δημοσιεύσῃ, ὡς πρὸς τὴν θέσιν δύο ἀρχαίων πόλεων τῶν Κυθήρων, ὑποστηρίζων ὅσα ἄλλοτε ἐξέθεσεν εἰς τὴν *Royal Society of Litterature* (vol. IV, p. 260 - 280) καὶ εἰς τὸ ἕτερον ἔργον του *Travels in Norten Greece* (vol. III), πειρώμενον νὰ συμβιβάσῃ τὸ χωρίον τοῦ Ξενοφῶντος μὲ τὸ τοῦ Πανσανίου. Μοὶ ἔδειξε συλλογὴν ἀρχαίων ἑλλ. νομισμάτων διὰ φωτογραφίας. Τὴν 6 Σεπτεμβρίου τὸν ἐπεσκέφθη ἐκ νέου. Τῷ προσέφερον δύο φυλλάδια τῆς Πανδώρας (8/1856) περιέχοντα τὰ ὑπ' ἐμοῦ περὶ τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου Βασιλάκη δημοσιευθέντα καὶ ἀρχαιολογικά τινα τῆς Θήρας. Καλέσας με εἰς πρόγευμα, συνδιελέχθημεν Ἀγγλιστὶ περὶ διαφόρων φιλολογικῶν ζητημάτων. Ἡ κυρία του μοὶ ἐδῶρθη τὴν φωτογραφίαν του, παρακαλέσασά με νὰ τῆς ἀφήσω τὴν ἰδικήν μου, ἐφ' ἑμάτης πορευθέντες εἰς τὸ φωτογραφεῖον κατόπιν προχωρήσαντες ἐφθάσαμεν εἰς λόφον, ὅπου βράχοι κατάφυτοι. Περὶ τὴν ἐσπέραν ἐπανελθόντες εἰς τὴν οἰκίαν, μοὶ ἔδειξε τὸ σῆγγραμά του, ὅπερ ἀφιεροῖ εἰς τὴν κυρίαν του, ἐγγράμματον ἐπίσης καὶ συνεγραζομένην εἰς διάφορα πονήματα».

«...Τὴν 11 Σεπτεμβρίου ἐπεσκέφθη τὴν *Sastor* εἰς τὴν ἐν Λονδίῳ οἰκίαν της... Ἐφθάσαμεν εἰς *Aylesburg*, ἀπέχον τοῦ Λονδίνου 43 μίλια, δι' ἑμάτης ἀνήλθον εἰς ἑπαυλὶν *Lilie*, ἀνήκουσαν τὸ πρῶτον εἰς τὸν Λόρδον *Nugent* πρῶτην ἀρμωστὴν τῆς Ἑπτανήσου ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν, νῦν δὲ κατεχομένην ὑπὸ τῆς γυναικαδέλφης του συζύγου τοῦ *doctor Connall*, στρατιωτικοῦ ἰατροῦ, χρηματίσαντος εἰς τὴν Ἑπτανήσον. Ἐκεῖ ἐφιλοξενεῖτο τότε ἡ κυρία *Sastor* πρῶτην *Longley* μετὰ τοῦ υἱοῦ της, τὸν ὅποιον τὸ πρῶτον ἐγνώρισα. Ὁ *Dr Connall* μὲ προσεκάλεσεν εἰς πρόγευμα καὶ ἐπίαμεν οἶνον *verdea* *Zakynthion*, πρὸ δεκαπενταετίας σταλέντα πρὸς τὸν *Nugent* ὑπὸ τοῦ φίλου του *Γεωργ. Ρῶση*. Ἡ οἰκία αὕτη καὶ σήμερον ἔτι τηρεῖται μετὰ τῶν ἐπίπλων, εἰς ἣν κατὰστασιν καὶ ζῶντος τοῦ Λόρδου. Τηροῦνται πολλὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὄπλα, περικεφαλαῖαι, ἀνάγλυφα, ἀγγεῖα πῆλινα πολλά, ἐν οἷς καὶ τινα ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου πρὸς τὸν Λόρδον ἀρμωστὴν δωρηθέντα. Δύο πιστόλια δῶρον τοῦ ποιητοῦ *Διον. Σολωμοῦ* πρὸς τὸν Λόρδον Βαῖρον. Λαμπρὸς εὐθαλῆς κῆπος μὲ φυτὰ ἐξ Ἑλλάδος κομισθέντα καὶ ἀναδενδράδων σταφίδος *Κορινθιακῆς*, συνκόδενδρα καὶ ἄλλα καρποφόρα. Ὁ Λόρδος *Νούγεντ* εἶχεν ἀποκτήσει κτήματα εἰς *Δαφνίον* (Ἀττικῆς), ἅτινα ἐκληροδότησεν εἰς τὴν γυναικαδέλφην του *Mr Connall*».

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν γάμων τοῦ ἀδελφοῦ του *Λαυρεντίου*, ἰατροῦ τῆς ἐν Χάλκῃ Ἑμπορικῆς Σχολῆς, κατὰ Μάιον τοῦ 1857, ἐπεσκέφθη τὴν *Κωνσταντινούπολιν*: «...Εἶδον τὸν Σουλτάνον Ἀβδοῦλ Μεζήτ ἐπὶ καταχρῆσου ἀκατίου, ὑπὸ 24 κωπηλατῶν φερόμενον εἰς τὴν παραλίαν ἐκεῖ ἀποβάντα εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἐπὶ λευκοῦ ἵππου ἀναβάντα καὶ προχωρήσαντα μέχρι τοῦ τεμένους,

ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ λαμπροῦ ἐπιτελείου του. — Εἰς τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα εἶδον ἐπὶ ἀμαξῶν τὰ χαρέμια τοῦ Σουλτάνου, τὰς ὀδαλίσκας, προμηθευομένας διάφορα χειροτεχνήματα...».

Τέλος κατὰ Μάϊον τοῦ 1865, ἀνεχώρησε πρὸς ψυχαγωγίαν τῆς συζύγου του καὶ πάλι διὰ τὴν Ἰταλίαν (Πρίντιζι, Βαρλέτα, Ἀγκώνα, Φλωρεντία, Βενετία, Τεργέστη), ἀλλὰ καὶ τὸ ταξίδι αὐτὸ δὲν ἦτο τὸ τελευταῖον εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὸ ἐξωτερικόν.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1890 μετέβη εἰς Σμύρνην : «...Αἱ καλλοναὶ τῆς πόλεως ταύτης μὲ κατεγοήτευσαν ἢ λαμπρὰ προκυμαία. Πλείστας περιποιήσεις ἀπέλαμβανον παρὰ τῶν ἐκεῖ παρεπιδημούντων Κυθηραίων. Ἐφιλοξενήθησαν ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Μισθόν, ἐπισκεφθεὶς τὴν ἑπαυλὴν του Κεὰτ - Χανά. Ἐπεσκέφθη τὸ Καρὰ - Γιακά, τὸν Μπουρονόβα, ὅπου περιῆλθον τὰ λαμπρὰ περιβόλια πλείστων εὐρωπαϊῶν ἐκεῖ κατοικούντων διὰ τοῦ σιδηροδρόμου μετέβην εἰς Γιουσουλούκι, ὅτε κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Πάσχα ἐτελεῖτο πανήγυρις τῶν Ἀρμενίων. Ἐκεῖθεν περὶ ἐξεδράμομεν μέχρι τῆς Νέας Ἐφέσου...».

Τὰς σελίδας 310·324 τοῦ ἔργου του καταλαμβάνει ἡ διαμονὴ του εἰς τὸ Λουτράκι, τὴν ὁποίαν ἐξιστορεῖ λεπτομερικῶς καὶ διανθίζει μὲ ἀρκετὰ εὐτράπελα ἐπεισόδια. Γενικῶς ἡ παρατηρητικότης του εἶναι ἐφάμιλλος πρὸς τὸν ζῆλόν του διὰ τὰ ταξίδια. Τὸ χειρόγραφόν του δὲν ἔχει ὑποστῆ τὸν κατάλληλον βάσανον, ἀλλ' αἱ ἐντυπώσεις εἶναι τόσο πληθωρικαί, πὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ὑπομονητικὸ αὐτὸ ἡμερολόγιον ἀποτελεῖ ἓνα θαυμάσιον ὀδοιπορικόν, ἓνα βιβλίον πὺ καθρεπτίζει ἓνα μέρος τοῦ κόσμου καὶ φυσικὰ μίαν ἐποχὴν¹.

---

1. Τὰ κείμενα δημοσιευόμενα ὡς ἔχουν εἰς τὸ « Ἡμερολόγιον ». Σιωπηρῶς ἐλάμαμεν ὀλίγας διορθώσεις εἰς τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν στίξιν.

ΤΑ «ΣΥΜΒΟΛΙΚΑ ΦΥΤΑ» ΚΑΙ «ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΩΝ»*

*Από την Ιστορία είναι γνωστό, πώς ήταν η ήθικη κατάσταση των ανθρώπων, πριν εμφανισθῆ ὁ Χριστός. Ὁλος ὁ κόσμος ἐστέναζε κάτω ἀπὸ ἀφάνταστη σήμερα δυστυχία, ἀφοῦ τὰ 70% ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων ἦσαν δοῦλοι. Κ' ἡ ἀνθρωπότητα ἐβάδιζε στὸν ὄλεθρο καὶ στὴν καταστροφή. Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ τὴ συγκρατήσῃ, νὰ τὴ σώσῃ; Ποιὰ δύναμι θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀναγεννήσῃ ἠθικὰ; Καμιά θρησκεία δὲ στάθηκε δυνατὴ νὰ καλυτερέψῃ τὴν κατάστασι.

Μὲ λαχτάρα ὄλοι οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης περίμεναν τὴν ἡμέρα, ποῦ ἓνας Μεσσίας θὰ καλυτέρευε τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ Αἰγύπτιοι, σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις των, ἐπερίμεναν ἡ θεὰ Ἴσις νὰ γεννήσῃ τὸν Ὄρο, ποῦ ἔμελλε νὰ συντρίψῃ τὴν κεφαλὴ τοῦ Τυφώνα καὶ νὰ σώσῃ τὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὴν δυστυχία. Οἱ Ἰνδοί, μὲ τὰ ἱερὰ βιβλία των γονατιστοὶ σιτοῦς ναοῦς των, παρακαλοῦσαν τὸ θεὸ νὰ εμφανισθῆ μὲ μορφὴ ἀνθρώπου, νὰ τοὺς φωτίσῃ καὶ νὰ τοὺς χαρίσῃ εὐτυχισμένη ζωὴ. Οἱ Χαλδαῖοι καὶ οἱ Πέρσες ζωηρότερα ἀκόμη ἐπίστευαν, ὅτι θάρθῃ ὁ θεὸς Μίθρας, γιὰ νὰ τοὺς σώσῃ ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα. Ὁ διάσημος φιλόσοφος Κομφούκιος ἐδίδασκε τοὺς Κινέζους, ὅτι θὰ κατέβαινε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἓνας ἀγιώτατος ἀνθρώπος, ποῦ θ' ἀπολύτρωνε τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ τὴ δυστυχία.

Καὶ οἱ Ἕλληνες, συγγραφεῖς, ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι, ποῦ προσπαθοῦσαν νὰ ἐξηγήσουν τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου στὴ γῆ, ἔλεγαν, ὅτι ἔπρεπε νάρθῃ ἓνας θεὸς μὲ μορφὴν ἀνθρώπου, γιὰ νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα. Μυστικοπαθεῖς ἀρχαῖες Σίβυλλες καὶ μαντεῖα μίλησαν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο.

---

* Ἡ ὁμιλία αὐτὴ ἔγινε στὴν αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας στὶς 20 Δεκεμβρίου τοῦ 1960 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ποιητὴ Στέλιο Σπεράντσα. Στὸ 1961 ἐδόθη πάλι ἀπὸ τὸν ἴδιον στὶς 20 Δεκεμβρίου στὴν αἴθουσα τῆς Ἐστίας Νέας Σμύρνης. Ἡ ἴδια αὐτὴ ὁμιλία ἐπανελήφθη ἀπὸ τὴν σύζυγον τοῦ ἀειμνήστου Στέλιου Σπεράντσα στὴν αἴθουσα τοῦ Παρνασσοῦ στὶς 21 Δεκεμβρίου 1964.

Ὁ Σωκράτης ἐδίδασκε τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ δυστυχοῦν, ἂν ὁ θεὸς δὲν στείλῃ ἕναν ἐλευθερωτὴ. Εἶπαν θεολόγοι, ὅτι καὶ ὁ ἀρχαιότερος τοῦ Ὀμήρου Ὀρφείας προεῖπε τὸν ἐρχομὸ τοῦ Σωτήρος μὲ τὸν περίφημο στίχο :

Υἱὲ Διὸς μέγαλοιο, πάτερ Διὸς αἰγιόχοιο.

Οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ καὶ φιλόσοφοι τῆς Ρώμης, ἐξηγῶντας τὶς παλαιᾶς παραδόσεις τῆς ἀνθρωπότητος, ἔλεγαν ὅτι ἔμελλε νὰ ἔρθῃ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, δυνατὸς μονάρχης, βασιλιάς ἰσχυρότατος, πὺν θὰ κυριαρχοῦσε σ' ὅλο τὸν κόσμον. Ὁ ποιητὴς Βιργίλιος στὰ Βουκολικά του, σύμφωνα μὲ μιὰν ἀρχαία παράδοσι, ἀνέφερε ὅτι ἔμελλε ν' ἀναφανῆ ἀπὸ τὴν Ἰουδαία ἕνας δυνατὸς ἄνθρωπος, σὰν βασιλιάς τῆς Οἰκουμένης.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐλπίδες καὶ οἱ πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων λαῶν λίγο - λίγο εἶχαν ζωηρότατα τονίσει τὴν πίστι γιὰ μιὰ γενικὴ τοῦ κόσμου μεταβολή. Κ' ἦρθε τέλος τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου καὶ γεννήθηκε στὴ Βηθλεὲμ ὁ ἀναμενόμενος ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς Μεσσίας, ὁ Χριστός.

Σήμερα ὅλοι γνωρίζομε πόση σημασία ἔχει γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἡ γιορτὴ τῶν Χριστουγέννων, ὄχι μόνο γιὰτὶ εἶναι ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες γιορτὲς τῆς Χριστιανωσύνης, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ συσχετίζεται μὲ τοὺς ἱερώτερους συναισθηματικούς μας κραδασμούς καὶ μὲ τὶς πιὸ ἀγαπημένες ἀναμνήσεις μας. Σ' αὐτὴ τὴ γιορτὴ, τὴ βαθύτατα ποιητικὴ, ὄχι μόνο τὰ παιδιά, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς οἱ μεγάλοι συμμετέχομε, γιὰτὶ μᾶς ὑψώνει τὸ πνεῦμα πάνω ἀπὸ τὶς μικρότητες τοῦ κόσμου τούτου καὶ γιὰτὶ μᾶς χαρίζει μιὰ ποικιλία στὴ μονοτονία τῆς ζωῆς κ' ἕνα ξεκούρασμα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ βιοπάλη.

Ἡ γιορτὴ τῶν Χριστουγέννων δὲν ἦταν καθιερωμένη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια. Κατὰ τὸν 3^ο μ.Χ. αἰῶνα ὁ Ὀριγένης τονίζει, ὅτι ἡ Ἁγία Γραφὴ μόνον ἀσεβῶν γενέθλια ἀναφέρει καὶ μάλιστα γενέθλια τοῦ Φαραῶ καὶ τοῦ Ἡρώδη τοῦ Τετράρχη. Ὅπως ὅποτε ὅμως ἀπ' αὐτὸν τὸν αἰῶνα ἀρχισαν νὰ γιορτάζωνται τὰ Χριστούγεννα μαζὶ μὲ τὰ Θεοφάνεια στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Παλαιστίνη. Στὴ Δύσι καθιερώθηκαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} αἰῶνα κὶ ἀπὸ κεῖ ἡ γιορτὴ διεδόθη καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ πρῶτα στὴν Κωνσταντινούπολι στὰ 378 μ.Χ.

Μεγάλες συζητήσεις ἐγίναν γιὰ νὰ καθορισθῇ ποῖα μέρα καὶ ποῖο μῆνα γεννήθηκε ὁ Χριστός. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὑπελόγησε τὴν 17^η Νοεμβρίου. Ὁ Ἐπιφάνειος τὸ Γεννάρη, ἄλλοι τὸ Μάρτη ἢ τὸν Ἀπρίλη ἢ τὸ Μάη κτλ. Ὁ Σήξτος Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανὸς πρῶτος κ' ὕστερα ὁ Ἰππόλυτος ὠρισαν ἡμέρα γενεθλίων τὴν 25^η Δεκεμβρίου, χωρὶς ὅμως νὰ σκεφθοῦν καὶ γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς. Τὸν 6^{ον} αἰῶνα μ.Χ. ὁ καλόγηρος Διονύσιος ὁ μικρὸς, ὕστερα ἀπὸ ὑπολογισμούς, εἶπεν ὅτι ὁ Θεάνθρωπος γεννήθηκε τὸ 754 μετὰ

τὴν κτίσι τῆς Ρώμης. Νεώτερες ὁμως ἔρευνες ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ Χριστὸς γεννήθηκε 5 ἔτη νωρίτερα, δηλαδὴ τὸ 749 μετὰ τὴν κτίσι τῆς Ρώμης.

Πρέπει νὰ λεχθῆ ἄκόμα, ὅτι τὰ Χριστούγεννα ὠρίσθησαν στὶς 25 Δεκεμβρίου γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: Ἡ 25ῃ Μαρτίου, κατὰ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο, ὑπολογιζόταν ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς καὶ ὡς ἡ ἡμέρα τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας, πὺν οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ τὴ θεωροῦσαν καὶ σὰν πρώτη ἡμέρα τῆς δημιουργίας καὶ μαζὶ σὰν ἡμέρα τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ κόσμου μετὰ τὸν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου. Ἐπρεπε λοιπόν, ἀφοῦ ἡ ἐγκυμοσύνη διαρκεῖ 9 μῆνες, ἡ γέννηση τοῦ Σωτῆρος νὰ ὀρισθῆ 9 μῆνες μετὰ τὴν ἡμέρα του Εὐαγγελισμοῦ, δηλαδὴ στὶς 25 Δεκεμβρίου.

Ἡ ἡμέρα τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ θεωρήθηκε, ὅπως εἶπαμε, ἡ γενέθλιος τῆς ἀναγέννησης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἡ ἡμέρα τῆς μεγαλύτερης χαρᾶς τῆς ψυχῆς. Εἶναι ἀληθινὰ τὸ μέγιστο γεγονός τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, πὺν ἀνοιξε νέους ἠθικοὺς δρίζοντες στὸν ἄνθρωπο καὶ ἐγκαινίασε νέες ἀντιλήψεις τῆς ζωῆς. Ἀνύψωσε τὸν ἄνθρωπο, κατήργησε τὴ δουλεία καὶ ἔρριξε τὸν σπόρο τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητος, τῆς ἀδελφότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, τῶν βάσεων αὐτῶν κάθε πραγματικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ γιορτὴ τῶν Χριστουγέννων θὰ μᾶς φέρῃ πάντοτε στὸ νοῦ τὸν κλαυθμηρισμὸ ἐνὸς Θεοῦ βρέφους καὶ τὸν ἀντίλαλο τῶν ἀγγελικῶν ἀσμάτων τῆς Βηθλεέμ, πὺν στάθηκε τὸ κήρυγμα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης. Θὰ μᾶς θυμίξῃ, ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦρθε στὸν κόσμον, γιὰ νὰ μᾶς ὑποσχεθῆ μόνο τὴ μελλοντικὴ οὐράνια βασιλεία, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δώσῃ στὸν ἄνθρωπο, πὺν ὑποφέρει μέσα σὲ τόσες ἀθλιότητες, μιὰ σταθερὴ καὶ ψηλὴ βάσι, πὺν ἀπάνω της θὰ ἐξελιχθῆ, γιὰ νὰ μωρῆσῃ νὰ βροῖ τὴν ἀληθινὴ του εὐδαιμονία. Ὁ μεγάλος Γερμανὸς ποιητῆς Schiller λέγει κάπου:

*Οἱ Θεοὶ ἔπεσαν ἀπὸ τὸν οὐράνιο θρόνον,
κατάπεσαν οἱ θαυμάσιες στῆλες,
καὶ γεννήθηκε ὁ Γυῖός τῆς Παρθένου,
γιὰ νὰ γιατρέψῃ τὰ δεινὰ τοῦ κόσμου.*

Μὲ μεγαλοπρέπεια γιορτάζονταν τὰ Χριστούγεννα, ὅπως καὶ τὰ Θεοφάνεια, στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Ὅταν κατὰ τὰ Χριστούγεννα οἱ αὐτοκράτορες ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ Παλάτι γιὰ νὰ πᾶνε στὴν Ἁγία Σοφία, ὁ λαὸς τοὺς ἐπευφημοῦσε μ' εὐλάβεια παρατεταγμένους στοὺς δρόμους, στολισμένους με δάφνη, μυρτιές καὶ δενδρολίβανο καὶ στρωμένους με χαλιὰ καὶ ἀρωματισμένα πριονίδιο. Οἱ γιορτῆς συνεχίζονταν στὸ Ἱερὸ Παλάτι, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας δεχόταν τίς εὐχῆς καὶ τὰ συγχαρητήρια τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐπισήμων, στοὺς ὁποίους ἔδινε καὶ δῶρα. Ἐγίνονταν καὶ συνεστιάσεις καὶ ἔπαιρναν μέρος σ' αὐτῆς ἀντιπρῶσωποι ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων τοῦ λαοῦ.

Μὲ ξεχωριστὴ κατάνυξι γιορτάζονταν καὶ γιορτάζονται ἄκόμα τὰ Χρι-

στούγεννα στη Βηθλεέμ, όπου η σπηλιά, πάνω στην οποία η Ἁγία Ἐλένη ἔχτισε περίφημο ναό, που ο Μέγας Κωνσταντῖνος τὸν διακόσμησε καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς ἔπειτα, τὸν 6^{ον} αἰῶνα, τὸν ἀνοικοδόμησε.

Μὲ τὸν ἑορτασμὸ τῶν Χριστουγέννων ἔχουν συνδεθῆ διάφορα ἔθιμα, μὰ καὶ δεισιδαιμονίες, πού ἔχουν τὴν προέλευσί τους ἀπὸ παλαιῆς εἰδωλολατρικῆς γιορτῆς, ἐκεῖνες πρὸ πάντων, πού ἡ τέλεσί των συνέπιπτε μὲ τίς ἡμέρες τῶν Χριστιανικῶν ἑορτῶν. Ἀπὸ κεῖ προῆλθαν οἱ σημερινῆς κωμικῆς μεταμφιέσεις, τὰ κάλαντα, ἡ δοξασία τῶν καλλικαντζάρων καὶ τῶν δαιμονικῶν, ἡ ἀνταλλαγὴ δώρων κλπ. Στὴ Δύσι καὶ στὸ Βορρᾶ, ἀλλὰ καὶ σὲ μᾶς τελευταῖα, ἐπεκράτησε καὶ τὸ ἔθιμο τοῦ Δένδρου τῶν Χριστουγέννων.

Τὰ Χριστούγεννα ἤσκησαν μεγάλη ἐπίδρασι καὶ στὴν Τέχνη. Ἡ ζωγραφικὴ, ἡ γλυπτικὴ, ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ποίησι ἔδωκαν ἀριστουργήματα μὲ θέματα τὴν ἀναπαράστασι τῆς Θεῆς Γέννησης. Περίφημα εἶναι τὰ ζωγραφικὰ ἔργα τοῦ Duccio, τοῦ Τζιόττο, τοῦ Περουτζίνο, τοῦ Ραφαήλ, τοῦ Κορρέτζιο, τοῦ Χολμπάιν, τοῦ Τιτζιάνο, τοῦ Ροῦμπενς, τοῦ Ρέμπραντ, τῶν δικῶν μας Πανσελήνου καὶ Γκρέκο καὶ ἄλλων.

Ἐνα νεανικὸ ἔργο τοῦ Γκρέκο, μὲ τεχνικὴ ἐλαφρῶς ἐμπρεσσιονιστικὴ, « Ἡ προσκύνησι τῶν Μάγων », βρίσκεται ἐδῶ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Στὸν Ὅσιο Λουκά τῆς Φωκίδος ἡ « Γέννησι » εἶναι ἓνα ἐκφραστικὸ κομμάτι ἀπὸ ἐξαίσιον ψηφιδωτό. Στὸ μοναστήρι τοῦ Δαφνίου, στὸ ψηφιδωτὸ τῆς « Γέννησης », ἡ Παναγία παρίσταται μὲ ἰδιαιτέρως ἐξιδανικευμένη μορφή. Βυζαντινῆς τοιχογραφίης τῆς Κρητικῆς Σχολῆς ἔδωκαν μεγαλόπνοα ἔργα γιὰ τὴ « Γέννησι », πού κοσμοῦν τὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων καὶ τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρά.

Ὅσο γιὰ τὴν ποίησι, πολλοί, ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα ἰδίως κ' ἐδῶ, ἔγραψαν λαμπρὰ ποιήματα. Περίφημος εἶναι ὁ Ὕμνος τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ποιητῆ τοῦ Βυζαντίου, πού πῆρε τὸ ὄνομα « Πίνδαρος τῆς ρυθμικῆς ποιήσεως ». Ὁ ὕμνος του ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 στροφές, πού ἡ πρώτη ἀπ' αὐτῆς ψάλλεται στὴν ἐκκλησία ὡς κοντάκιον τῆς γιορτῆς καὶ ἀρχίζει μὲ τὸ « Ἡ παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκει... ». Ἀξιόλογος εἶναι καὶ ὁ κανόνας τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ, πού ἀρχίζει « Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε, Χριστὸς ἐξ οὐρανοῦ, ἀπαντήσατε... ». Ἐπίσης ὁ λαμβινὸς κανόνας Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Ἀθάνατους λόγους στὴ Γέννησι ἔγραψαν καὶ οἱ μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἀλλὰ καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία ἀσχολήθηκε μὲ τὸ σωτήριο γεγονός. Γνωστὰ εἶναι τὰ χριστουγεννιάτικα διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, γνωστὰ καὶ τὰ ποιήματα πολλῶν ποιητῶν μας, τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Δροσίνη, τοῦ Σικελιανοῦ καὶ ἄλλων.

Ὅσο γιὰ τὸ δέντρο τῶν Χριστουγέννων, πρέπει νὰ ποῦμε, πὼς σὰν ἔθιμο χάνεται μέσα στὸ θαμπὸ φῶς ὠραίων θρούλων, πὺ δὲν ἀποτελοῦν τὸ προνόμιο ἐνὸς μόνο τόπου, ἀλλὰ ἔχουν γενικευθῆ σὲ πολλές καὶ μὲ πολὺ διαφορετικὸ πολιτισμὸ χῶρες. Φαίνεται ὅτι τὸ στολισμένο καὶ φωτισμένο δέντρο εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξέλιξης, πὺ ἔχει ἀρχίσει σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια. Πρωτοεμφανίστηκε σὰν ἓνα ἱερὸ στοιχεῖο λατρείας στὴν ἐποχὴ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ σήμερα ἔχει καταλήξει στὸ μοντέρνο σαλόνι σὰν ἓνα χαριτωμένο στολίδι τοῦ σπιτιοῦ.

Δέντρα καὶ δάση ἱερὰ ὑπῆρχαν σ' ὅλες σχεδὸν τὶς θρησκείες. Ὁ ἄνθρωπος στὶς κατώτερες βαθμίδες τοῦ πολιτισμοῦ του, ἐπίστευε, πὼς στὸν κόσμον πὺ τὸν περιβάλλει, ὅπου εἶναι ὁ κόσμος τῶν φυτῶν, κατοικοῦν δαιμονικὲς δυνάμεις καὶ ψυχὲς τῶν προγόνων του. Ἐβλεπε στὸν ὄργανικὸν κόσμον τὸ φαινόμενο τῆς γέννησης καὶ τῆς φθορᾶς, ἔνωθε ὅτι οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς του ἦσαν ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸν φυσικὸν κόσμον κ' αἰσθάνθηκε ἰδιαίτερον σεβασμὸν σ' ὠρισμένα δέντρα καὶ φυτὰ, τὰ θεώρησε ἱερὰ τῶν θεῶν ἢ τὰ χρησιμοποίησε γιὰ μαντικούς, μαγικούς, θεραπευτικούς καὶ ἄλλους σκοποὺς.

Ἡ μυστηριώδικη αὔξει τῶν φυτῶν, πὺ πρασινίζουν καὶ ἀνθίζουν τὴν ἀνοιξί, θεωρήθηκε σὰν ἔκφρασι μιᾶς ἐσωτερικῆς δυνάμης, τῆς ψυχῆς τοῦ φυτοῦ. Γι' αὐτὸ σὲ πολλές χῶρες οἱ ξυλοκόποι παίρνουν μέτρα προφυλακτικά, ὅταν πρόκειται νὰ κόψουν μερικὰ δέντρα. Ζητοῦν συγγνώμη, πέφτουν πρόμυτα στὸ ἔδαφος καὶ παρακαλοῦν νὰ μὴν τοὺς βλάψῃ ἢ ψυχῆ τοῦ δέντρου, πὺ θὰ κόψουν. Φυτὰ καὶ δέντρα μποροῦν ν' ἀποβοῦν ἁγιασμένα, γιὰτὶ συμβολίζουν μιὰ θεότητα. Ἄς θυμηθοῦμε λ.χ. τὴν λατρεῖαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιὰ τὰ ἱερὰ δάση, πὺ τὰ κατοικοῦν Δρυάδες, Ἀμαδρυάδες καὶ ἄλλες Νύμφες. Ὑπάρχουν μῦθοι σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ μεταμορφώθηκε σὲ δέντρο, ἐξακολούθησε σὰν δέντρο τὴν ζωὴν του. Ὁ Ὅσιρις τῶν Αἰγυπτίων μεταμορφώθηκε σὲ ρεῖκι καὶ ἡ νύμφη Δάφνη, πὺ τὴν ἐρωτεύθηκε ὁ Ἀπόλλων, μεταμορφώθηκε σὲ δμῶνυμο φυτό. Κάθε φορὰ, πὺ ἓνας λαὸς ἐλάτρευε ἓνα φυτό, τοῦ ἀπέδιδε ὠρισμένες δυνάμεις. Καὶ αὐτὰ τὰ φυτὰ δὲν ἐσυμβόλιζαν μόνον ἀρετές. Γιὰτὶ καὶ πνεύματα κακόβουλα καὶ δαίμονες ὀλέθριοι μποροῦσαν νὰ μεταμορφωθοῦν σὲ φυτὰ καὶ νὰ δράσουν ἀνάλογα στὰ χέρια τῆς Κίρκης καὶ τῆς Μήδειας. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ σήμερα πιστεύει σὲ φυτὰ εὐλογημένα, ὅπως εἶναι ἡ ἐλιά, τὸ πλατάνι, ἡ μυρτιά, τὸ δεντρολίβανο, ἡ βάτος, ὁ βασιλικός, κλπ., καὶ σὲ φυτὰ καταραμένα, ὅπως εἶναι ἡ λοιδοριά, ἡ συκιά κλπ. (Γιὰ μαντικὲς ἐνέργειες κατὰ τὴν πρωτοχρονιά χρησιμοποιοῦν στὴ Θράκη κλαδιὰ σουρβιάς, ὄχι ἡμερης, ἢ κρανειαῖς, στὴν Κύπρον κλαδιὰ ἐλιάς, στὴν Κυνουρίαν κλήματα κτλ.).

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα ἰδιαίτερος τὸ συμβολισμὸ τῶν φυτῶν, πὺ συνδέονται μὲ τὴν γιορτὴ τῶν Χριστουγέννων.

Πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ ὁμολογήσωμε, ὅτι οἱ ἱστορικὲς πηγὲς εἶναι τόσο ἔλλιπεις, πὺν εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐξακριβώσωμε στοὺς διαφόρους λαοὺς, ἂν ἡ γιορτὴ τῆς Γέννησης ἀντικατέστησε κάποια ἀπὸ τὶς εἰδωλολατρικὲς γιορτὲς τῶν ἢ ἂν ἡ γιορτὴ τοῦ νέου χρόνου συνέπεσε σιγὰ - σιγὰ μὲ τὰ Χριστούγεννα τῶν Χριστιανῶν. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ τὰ φυτὰ πὺν χρησιμοποιοῦνται τὰ Χριστούγεννα, θὰ συμπεράνωμε, πὺς πολλὰ σύμβολα προέρχονται ἀπὸ παραδόσεις συνδεδεμένες μὲ τὴ γιορτὴ τοῦ νέου ἔτους καὶ πὺς οἱ Χριστιανοὶ ἀπλῶς τὰ παραδέχτηκαν. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξι τῶν πραγμάτων διευκολύνθη καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ χριστιανικὸ ἔτος ὡς στὸν 17^{ον} αἰῶνα ἄρχιζε στὶς 25 τοῦ Δεκεμβρίου, κ' ἐπομένως συνέπιπτε χρονολογικὰ μὲ τὰ Χριστούγεννα.

Ὁ πάπας Γρηγόριος δ' Α' (590-604) συνιστοῦσε στοὺς ἱεραποστόλους του νὰ μὴν καταστρέφουν τοὺς εἰδωλολατρικοὺς ναοὺς τῶν Ἀγγλοσαξόνων, ἀλλὰ νὰ στήνουν ἐκεῖ βωμοὺς, γιὰτὶ ἔτσι θὰ προσήρχοντο εὐκολώτερα οἱ κατηχούμενοι στὸ μέρος τῆς δικῆς τῶν λατρείας. Κι ὠριζεν ἀκόμα νὰ δίνουν κατὰ τὰ κηρύγματα μιὰ κατεύθυνσι χριστιανικὴ στὶς εἰδωλολατρικὲς ἱεροτελεστίας. Πρέπει νὰ πῶμε ἀκόμα πὺς ἡ Ἐκκλησία στὶς ἀρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ φάνηκε πολλὲς φορὲς πολὺ ἀνεκτικὴ ἀπέναντι στὶς συνήθειες τῆς εἰδωλολατρείας.

Μὲ τὸ νὰ συμπύπτη ἡ γιορτὴ τῆς Γέννησης μὲ τὴ ρωμαϊκὴ γιορτὴ τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου, ὃ Ἰησοῦς παρωμοιάσθη με τὸν Ἥλιο. Ἡ παρωμοίωση αὐτὴ, πὺν ἔγινε ἀσπαστὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, βρῆκε τὴ συμβολικὴ τῆς ἔκφρασι στὶς ἀκτίνες τοῦ ἱεροῦ ἀρτοφορίου. Περισσότερο ὅμως ὃ συμβολισμὸς τῶν Χριστουγέννων φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὶς ρωμαϊκὲς Καλένδες, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν κλαδιὰ δάφνης, ἐλιάς, βελανιδιάς καὶ μυρτιάς. Τὰ δαφνόκλαδα, σύμβολα εὐτυχίας, πὺν τὰ στόλιζαν καὶ μὲ καρπούς, τὰ πρόσφεραν ὡς δῶρα γιὰ τὸ καλὸ. Ἀπὸ τὴ συνήθεια αὐτὴ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους καὶ τὰ πρωτοχρονιάτικα δῶρα μας. Ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας Λύδος (τὸν 6^{ον} αἰῶνα) μᾶς λέγει, ὅτι τὰ δῶρα, πὺν ἀντήλλασαν τὰ Χριστούγεννα, τὰ στόλιζαν μὲ φύλλα δάφνης. Στὶς ρωμαϊκὲς Καλένδες, ὅταν δὲν ὑπῆρχε δάφνη, τὴν ἀνεπλήρωναν μὲ πρινάρι ἢ μὲ πυξάρι ἢ μὲ κισσὸ ἢ μὲ δεντρολίβανο ἢ μὲ βελανιδιὰ ἢ μὲ ἔλατο. Τὸ οὐσιῶδες ἦταν τὰ φυτὰ αὐτὰ νὰ διαθέτουν πράσινο χρῶμα Δεκεμβριο μῆνα καὶ νὰ πιστεύεται ὅτι φέρουν καὶ εὐτυχία. Ἡ δάφνη, ὅπως ἦταν πιστευτὸ, εἶχε μαγικὲς ἀρετὲς κ' ἐπροστάτευε ἀπὸ τὶς ἀρρώστειες καὶ τὸν κεραννὸ. Τὴν πῆραν καὶ οἱ Χριστιανοί. Ἀκόμα καὶ σήμερα τὴ δάφνη τὴ χρησιμοποιοῦν οἱ πληθυσμοὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἀδριατικῆς ἀκτῆς σὰν διακοσμητικὸ φυτὸ τῶν Χριστουγέννων.

Ἐνα ἄλλο φυτὸ, πὺν συμβολίζει τὴ γονιμότητα ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια καὶ πὺν τὸ δέχθησαν καὶ οἱ Χριστιανοί, εἶναι ἡ ἐλιά. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κλαδιὰ ἐλιάς τὰ στόλιζαν μὲ ταινίες, μὲ σαρκώδεις καρπούς, μὲ γλυκύσματα καὶ μὲ μικροὺς ἀμφορεῖς, πὺν εἶχαν μέσα λάδι ἢ κρασί, καὶ τὰ φύτευαν

Έξω από τη θύρα τους την πρώτη του έτους, για να μείνουν εκεί όλο το χρόνο. Στην επίσημη γιορτή του νέου χρόνου, μιὰ πομπή πήγαινε στον ναό του 'Απόλλωνα κ' ένα παιδί βιάδιζε εμπρός κρατώντας κλαδί έλιās, που έπρεπε να τὸ καταθέσει στὸ ναό. Καὶ οἱ 'Εβραῖοι θεωροῦσαν τὴν έλιὰ ἱερὸ σύμβολο τῆς εἰρήνης κι ἀπὸ έλιόλαδο τροφοδοτοῦσαν τὰ καντήλια τοῦ ναοῦ. 'Ο έφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Πέτρου στὴ Ρώμη Βενέδικτος διηγείται, ὅτι στὰ 1142 τὴν πρωτοχρονιὰ μοίραζαν δῶρα κι ὠργάνωναν πομπές παιδιῶν, που κρατοῦσαν κλαδιά έλιās. Στὴν ἐποχὴ τῆς 'Αναγεννήσεως, ἡ συμβολικὴ χρῆσι τῶν κλάδων τῆς έλιās κατὰ τὰ Χριστούγεννα κρατοῦσε ἀκόμα, ἂν κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς Γεννήσεως τοῦ Botticelli μὲ τοὺς ἀγγέλους του που κρατοῦν κλαδιά έλιās.

Μαζὶ μὲ τὴ δάφνη καὶ τὴν έλιὰ, στίς ἐκδηλώσεις τῆς πρωτοχρονιάς τῶν Ρωμαίων χρησιμοποιήθηκε, ὅπως εἶπαμε, καὶ ἡ βελανιδιά, που ἦταν ἀφιερωμένη στὸν Δία, τὸν Θεὸ τοῦ κερανοῦ. 'Η συσχέτισι τῆς βελανιδιάς μὲ τὸν Θεὸ τοῦ κερανοῦ ἀνευρίσκεται καὶ στοὺς γερμανικοὺς λαοὺς. Οἱ Χριστιανοὶ ὁμως στίς γιορτές τῶν Χριστουγέννων τὴν ἀπέκλεισαν, γιατί τὸ δέντρο αὐτὸ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ἔχει πράσινα φύλλα, που τὸ χρῶμα αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ σύμβολο τῆς γονιμότητος καὶ τῆς υγείας. Μοναχὰ οἱ Βούλγαροι εἶχαν τὴ συνήθεια νὰ κόβουν μιὰ βελανιδιά στὰ Χριστούγεννα καὶ νὰ φέρνουν στὰ σπίτια τους ἀπὸ ἕνα κλαδί στολισμένο μὲ ἀναμμένα κεριά. 'Απὸ τὰ πιὸ ἀρχαῖα συμβολικὰ φυτὰ τῆς Εὐρώπης εἶναι καὶ ὁ ἱξὸς (τὸ γκὺ). 'Ο δικὸς μας Θεόφραστος τὸ ὀνομάζει θαναμασιώτατο καὶ παράδοξο φυτὸ. 'Η φύσι τοῦ στέρησε τίς ρίζες, κι αὐτό, γιὰ νὰ ζήσει, παρασιτεῖ, δηλαδὴ καταφεύγει στὴ βοήθεια ἄλλων φυτῶν, τὰ ὁποῖα πολλὲς φορὲς ἀπομυζῶντας τ' ἀποξηραίνει. Οἱ ἱερεῖς τῶν Κελτῶν καὶ τῶν Γαλατῶν ἔκοβαν τὸ γκὺ μὲ χρυσὸ δρεπάνι καὶ τὸ μοίραζαν στοὺς πιστοὺς, γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν σὰν φάρμακο γιὰ ὅλες τίς ἀρρώστιας. Στὸ γερμανικὸ θρύλο, τὸ μαγικὸ ραβδί, μὲ τὸ ὁποῖον ἡ βασίλισσα τῆς 'Ισλανδίας Βρουχίλδη βυθίζει ὅλη τὴν πλάσι στὸν αἰώνιον ὕπνο, εἶναι ἀπὸ ἱξό.

Κατὰ τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν, ὁ ψυχοπομπὸς 'Ερμῆς, συνοδεύοντας τοὺς νεκροὺς στὸ βασίλειο τῶν σκιῶν, ἀνοίγε τίς θύρες τοῦ "Αδη μ' ἕνα ραβδί ἀπὸ ἱξό, στολισμένο. 'Ο ἱξὸς ἄλλως τε εἶναι ὁ πρόδρομος ὅλων τῶν μαγικῶν ραβδιῶν, ἀκόμα κ' ἐκείνου, που κρατοῦν οἱ ραβδοσκόποι, ὅταν προσπαθοῦν ν' ἀνακαλύψουν μιὰ ὑπόγεια πηγὴ νεροῦ. 'Οπως εἶναι γνωστὸ, στὴν 'Αγγλία συνηθίζουν νὰ στολίζουν τὰ σπίτια τους μὲ κλωνάρια ἱξοῦ καὶ νὰ κρεμοῦν ἀπ' αὐτὰ στίς θύρες καὶ στὰ πολύφωτα. 'Ο νέος που θὰ τύχη νὰ συναντηθῆ κάτω ἀπὸ ἕναν τέτοιο ἱξὸ μὲ μιὰ νέα, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὴν φιλήσῃ.

'Αλλὰ φυτὰ, ὁ σμίλαξ (ἀρκουδόβατος), τὸ πυξάρι, τὸ πρινάρι, σύμβολα που στὴν ἀρχὴ ἦσαν γιὰ νὰ τιμοῦν τὴ μνήμη τῶν νεκρῶν, ἐχρησιμοποιή-

θηκαν και ὡς φυλαχτὰ ἐναντίον τῶν πονηρῶν πνευμάτων και τῶν μαγισσῶν. Ἡ συνήθεια ν' ἀνταλλάσσουν τὴν πρωτοχρονιά κλαδιὰ ἀπὸ πυξάρι, στολισμένα μὲ μῆλα, και νὰ διακοσμοῦν μὲ πυξάρι και τὰ σπίτια τὰ Χριστοῦγεννα, ὑπῆρχε ἀκόμα στὴ Βαυαρία ὡς τὸν 16^{ον} αἰῶνα. Στὴν Ἑλβετία χρησιμοποιοῦσαν τὸ πρινάρι. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία παραδέχτηκε τὸ πρινάρι τῶν εἰδωλολατρῶν, μὲ τὴν δικαιολογητικὴ διακήρυξι, ὅτι ὁ ἀκάνθινος στέφανος τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἀπὸ πρινάρι.

Ἡ συνήθεια, πού παρατηρεῖται σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ν' ἀπλώνουν τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων στὸ τραπέζι ἢ στὸ δάπεδο ἄχυρα ἢ σανό, ἔχει τὴν ἀρχὴ της πιθανὸν ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴ ἐποχὴ. Μὰ ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία τὴ συνήθεια αὐτὴ τὴ συνεσχέτισε μὲ τὴ φάτινη τῆς Βηθλεέμ, πού ἦταν γεμάτη ἀπὸ σανό. Σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ σκανδιναυικὴ παράδοσι, τὸ βράδυ τῶν Χριστουγέννων τὰ κατοικίδια ζῶα πρέπει νὰ λαβαίνουν διπλὴ τροφὴ ἀπὸ σανό, γιατί αὐτὴ τὴ βραδιά μποροῦν νὰ μιλοῦν και νὰ παραπονεθοῦν στὴν Παναγία, ἀν δὲν ἰκανοποιηθοῦν μὲ ἀρκετὴ τροφὴ.

Ἡ χρῆσι μερικῶν συμβολικῶν φυτῶν γιὰ τὰ Χριστοῦγεννα, ὅπως εἶναι ἡ φοινικιά και ἡ μυρτιά, φαίνεται ὅτι προῆλθε ἀπὸ Ἰουδαϊκοὺς τύπους και γιορτές, πού γιορτάζονταν κατὰ σύμπτωσι τὴν ἴδια μέρα μὲ τὴ μέρα τῶν Χριστουγέννων τῶν Χριστιανῶν.

Ἐπέθεσαν μερικοί, ὅτι τὸ δέντρο τῶν Χριστουγέννων συμβολίζει τὸ Δέντρο τοῦ Παραδείσου, τὸ Δέντρο τῆς Γνώσεως. Κατὰ τὰ ἀρχαῖα χρονικά, τὴ νύχτα πού γεννήθηκε ὁ Χριστὸς κ' ἔσωσε τὴν ἀνθρωπότητα, τὸ Δέντρο ἐκεῖνο τοῦ Παραδείσου ξαναβλάστησε και ξανάδωκε μῆλα. Τέτοια δέντρα εἰκονίζονται σὲ πολλοὺς πίνακες, πού παριστάνουν τὴ Θεῖα Γέννησι. Ὁ Χριστὸς πολλὲς φορὲς παριστάνεται τριγυρισμένος ἀπὸ μηλιές ἢ ἀπὸ μῆλα. Στὸν περίφημο πίνακα τοῦ Jan Van Eyck, πού παριστᾷ τὴν Παναγία μὲ τὸ Χριστό, σ' ἕνα παράθυρο φαίνονται τοποθετημένα δυὸ μῆλα. Ὁ καθορισμὸς τοῦ Δέντρου τοῦ Παραδείσου μὲ μηλιά εἶναι γερμανικῆς και κελτικῆς ἀρχῆς. Καὶ τὸ μῆλο εἶναι παλαιὸ σύμβολο ἰνδογερμανικὸ τῆς γονιμότητος. Ἀγγλικὲς παραδόσεις ἀναφέρουν ἐπίσης, ὅτι σὲ δημοτικὰ γῆπεδα συνήθιζαν νὰ φυτεύουν μηλιές, σὰν σύμβολα γονιμότητος και ἀφθονίας. Κατὰ τὸν Ἅγιο Ἰερώνυμο, οἱ Ἰουδαῖοι ὡς Δέντρο τοῦ Παραδείσου θεωροῦσαν, ὄχι τὴ μηλιά, ἀλλὰ τὴν πορτοκαλιά. Μὰ και οἱ Ἄγγλοι, ὅπως ἀναφέρουν τὰ χρονικά, τὰ Χριστοῦγεννα στόλιζαν τοὺς ναοὺς μὲ κλαδιὰ πορτοκαλλιάς.

Στὴν ἀρχαιότητα, τὸ πεῦκο και τὸ ἔλατο ἦσαν σύμβολα τοῦ μικρασιατικοῦ θεοῦ τῆς βλάστησης και τῶν μυστηρίων Ἄττη. Στὰ ἐρεῖπια τῆς βίλλας τῆς Λιβίας, τῆς γυναίκας τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου, ὑπάρχει μιὰ τοιχογραφία, πού παριστάνει ἕνα ἔλατο. Στὴ ρίζα τοῦ ἔλατου εἶναι ἕνα περιστέρι, πού τὸ θεωροῦν σύμβολο τῆς Ἀφροδίτης. Στὸ πίσω πλάνο τῆς τοιχογραφίας διακρίνονται πολλὰ καρποφόρα δέντρα, προφανῶς μηλιές. Ἡ

εικόνα αυτή λοιπόν παρουσιάζει ένωμένα τρία μυθολογικά στοιχεία, τὸ ἔλατο, τὴ μηλιά καὶ τὸ περιστέρι, καὶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς, ὅτι πρόκειται γιὰ τοπίο κοινό. Σ' αὐτὸ εἶναι ἴσως καὶ ἡ πιὸ ἀρχαία παράστασι τοῦ ἔλατου σὰν ἱεροῦ δέντρου.

Στὴ Γερμανία τὸ ἔλατο ἦταν ἀντικείμενον λατρείας ἀπὸ πολὺ παλιὰ χρόνια. Στὴ Σουηδία ὑπῆρχε κατὰ τὸν Μεσαίωνα συνήθεια νὰ φυτεύουν τὰ Χριστούγεννα ἔξω ἀπὸ τὶς αὐλὰς ἔλατα ἢ πεῦκα. Τὸ πεῦκο γιὰ τοὺς Σουηδοὺς ἐσυμβόλιζε καὶ τὴ φωτιά, ὅπως καὶ τὸν ἥλιο.

Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι τὸ Δέντρο τῶν Χριστουγέννων προῆλθε ἀπὸ τὸ δέντρο, πὺν παρουσίαζαν ἐπὶ σκηνῆς ἡθοποιοὶ κατὰ τὴν παράστασι τῶν μεσαιωνικῶν θρησκευτικῶν Μυστηρίων καὶ πὺν τὸ εἶχαν φορτωμένο μὲ μῆλα. Τὸ Χριστουγεννιάτικο Δέντρο ἔχει τὴν προέλευσί του ἀπὸ ἔθιμο καθαρῶς λαϊκόν, πὺν τὸ πολέμησε ζωηρὰ ἡ Ἐκκλησία. Καὶ πέρασε πολὺς καιρὸς, γιὰ νὰ τὸ δεχτῆ καὶ ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν προοδευτικὴ ἐπικράτησι ἐθίμων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν.

Φαίνεται, ὅτι στὶς ἀρχὰς τοῦ 16^{ου} αἰῶνα ἡ χρῆσι τοῦ ἔλατου σὰν πρασινάδας γιὰ τὴ χριστουγεννιάτικη γιορτὴ θὰ εἶχε γενικευθῆ τόσο, ὥστε νὰ ληφθοῦν προστατευτικὰ μέτρα γιὰ τὴ σωτηρία του. Ὁ Σεβαστιανὸς Μπράντ τοῦ Στρασβούργου σ' ἓνα βιβλίον του, πὺν χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1494, λέγει : « Ὅποιος δὲν ἔχει τίποτε καινούργιο τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων, ὅποιος δὲν θὰ τραγουδήσῃ τὴν Πρωτοχρονιά καὶ ὅποιος δὲν ἔχει στὸ σπιτί του πρᾶσινα κλωνάρια ἔλατου, δὲν ὑπάρχει ἐλπίς νὰ βγάλῃ τὴ χρονιά του ».

Ὁ ἐπίσκοπος Ἀντιώνιος τῆς Βερτσέλλης στὰ 925 εἶχε καταδικάσει τὸ ἔθιμο τῶν λαμπάδων στὰ χριστουγεννιάτικα τραπέζια. Ὡς τόσο ἡ χρῆσι συμβολικῶν φώτων στὴ γιορτὴ τῆς πρωτοχρονιάς εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀρχαία. Ἡ συνήθεια ὅμως νὰ στολίζουν τὸ Δέντρο τῶν Χριστουγέννων μὲ κεριά εἶναι πολὺ μεταγενέστερη.

Στὰ 1830 ἦταν ἀκόμα ἄγνωστο τὸ Χριστουγεννιάτικο Δέντρο στὴν ἀνατολικὴ Πρωσσία. Ἀλλὰ καὶ στοὺς κατοίκους τῶν μικρῶν πόλεων καὶ τῶν χωριῶν τῆς Βαυαρίας ἦταν ἄγνωστη ἡ χρῆσι του ὡς στὰ 1855. Στὴ Γερμανία τὸ χριστουγεννιάτικο Δέντρο ἔγινε πραγματικὰ πιὰ λαϊκὸ ἔθιμο μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα 50 χρόνια τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Τὸ τοποθετοῦν στὸ μεγαλύτερο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ, γιὰ νὰ τὸ χαρῆ ὅλη ἡ οἰκογένεια καὶ ὅσοι φιλοξενοῦνται ἀπ' αὐτή. (Ἐς λεχθῆ ἀκόμα, ὅτι σὲ μερικὰ μέρη τῆς Γερμανίας ὑπάρχει καὶ τὸ ἔθιμο, στὶς 6 Ἰανουαρίου, μαζὶ μὲ τὰ Θεοφάνια, νὰ γιορτάζεται καὶ ἡ γιορτὴ τῶν τριῶν Μάγων. Νέοι κυκλοφοροῦν στὰ χωριά καὶ στὶς πόλεις καὶ ψάλλουν κατάλληλα ᾄσματα, κρατῶντας ἓνα συμβολικὸ φωτεινὸ ἀστέρι).

Ἀπὸ τὴ Γερμανία τὸ Χριστουγεννιάτικο Δέντρο μεταδόθηκε σ' ὅλο τὸν κόσμον καὶ ἔδωκε παντοῦ μιὰ μοναδικὴ γραφικότητα στὴν ὠραιότατη χρι-

στιανική γιορτή. Κατά τὸ γάμο τῆς βασίλισσας Βικτωρίας μετὸν πρίγκιπα Ἀλβέρτο στὰ 1840, τὸ Χριστουγεννιάτικο δέντρο μπῆκε καὶ στὴν ἀγγλικὴ αὐλὴ καὶ ἀπὸ κεῖ τὴν πῆρε ὅλος ὁ ἀγγλικὸς λαός. Γιὰ τοὺς Ἄγγλους καὶ τὸ κούτσουρο ἀκόμη πού καίνε τὰ Χριστούγεννα στὰ τζάκια τους, συμβολίζει τὸ τέλος τῆς διχόνοιας καὶ τοῦ σκότους.

Ἐίπαμε, πὼς τὸ Δέντρο τῶν Χριστουγέννων συνδέεται μετὰ ὠραίους θρύλους, πού δὲν ἀποτελοῦν προνόμιο ἑνὸς μόνο τόπου.

Ἐνας τέτοιος θρύλος προέρχεται ἀπὸ τὴ Γερμανία. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ζοῦσε κάπου μιὰ φτωχὴ κόρη. Ὁ πατέρας της, βασανισμένος καὶ ἀνῆμπορος ξυλοκόπος, μετὰ δυσκολία κέρδιζε τὸ ψωμί τους. Μὰ λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα, ὁ ξυλοκόπος πέθανε καὶ ἡ μικρούλα ἔχασε τὸ μόνο της προστάτη. Τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων, ἡ μικρὴ ὄρφανὴ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ φτωχὸ της καλύβι, γιὰ νὰ μὴ βλέπη καὶ νὰ μὴν ἀκούη τίς χαρούμενες προετοιμασίαι τῆς Χριστιανωσύνης, καὶ τράβηξε ἴσια στὸ γειτονικὸ δάσος. Ἐκεῖ πού περπατοῦσε ἡ κόρη μελαγχολικὴ γιὰ τὴ σκληρὴ της μοῖρα, ξαφνικὰ τὰ μάτια της θάμπωσαν ἀπὸ μιὰ μεγάλη παραξενὴ λάμψη. Ὅλο τὸ δάσος φεγγοβολοῦσε ἀπὸ μυριάδες φῶτα. Κ' εἶδε τότε προστά της ἕνα τεράστιο ἔλατο, πού ξεχώριζε ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ τριγύρω δέντρα τοῦ δάσους. Ἄπειρα κερὰκια λαμπερὰ στόλιζαν τὰ κλαδιὰ του καὶ χιλιάδες παιγνίδια, γλυκύσματα καὶ χρυσοῦμενοι καρποὶ κρέμονταν ἀπὸ κεῖνα τὰ κλαδιὰ. Χάμον, κοντὰ στὴ ρίζα τοῦ δέντρου, ἦσαν ἀπλωμένα ζεστὰ φορεματάκια. Ἡ φτωχούλα, μπροστὰ στὸ θαῦμα αὐτό, ἔπεσε γονατιστὴ καὶ ἀπὸ τὰ χεῖλη της, πού ἔτρεμαν, βγῆκε μιὰ προσευχὴ στὴν Παναγία καὶ στὸ Θεῖο Βρέφος. Ἀπὸ τότε τὸ ἔλατο θεωρεῖται τὸ δέντρο τοῦ Χριστοῦ, πού σκορπίζει τὰ δῶρα του σὲ μικροὺς καὶ σὲ φτωχοὺς.

Ἐνας ἄλλος θρύλος, πού γενικεύθηκε στὴν Ἰρλανδία, ἀναφέρει, ὅτι κάποιος ἅγιος ἄνθρωπος ξεκίνησε ἀπὸ τὰ βρεττανικὰ νησιὰ καὶ πέρασε ἀντίπερα, στὶς γαλλικὲς ἀκτές, γιὰ νὰ κηρύξη τὸ θεῖο λόγο καὶ νὰ μεταδώσῃ τὰ φῶτα τῆς σοφίας του καὶ σ' ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐκεῖ ὅμως τὸν δέχτηκαν τόσο ἐχθρικά, πού ἀναγκάσθηκε νὰ φύγῃ στὸ ἐσωτερικόν. Διέσχισε λοιπὸν ὅλη τὴ Γαλλία καὶ ἔφθασε στὴν Ἑλβετία. Ἐκεῖ συνάντησε μιὰ μισοἀγρία φυλὴ, πού εἶχε γιὰ θεοὺς τὰ ἔλατα. Ἡ φυλὴ αὐτὴ τὰ στόλιζε καὶ κρεμοῦσε στὰ κλαδιὰ τους τοὺς ἄπιστους, πού δὲν ἠθέλαν νὰ παραδεχτοῦν τὰ ἔλατα σὰν θεοὺς. Ὁ γέρος Ἰρλανδός, ἅγιος ἄνθρωπος ὅπως ἦταν, ξαφνιάστηκε ἀπὸ τίς εἰδωλολατρικὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις καὶ βάλθηκε νὰ τίς σταματήσῃ. Ἐμεινε πολὺν καιρὸ κοντὰ σ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, ἀνοιξε τὰ μάτια τῆς ψυχῆς των καὶ τοὺς ἐκήρυξε τὴν ἀλήθεια. Τοὺς ἔπεισε νὰ σταματήσουν τίς θυσίας τῶν ἀπίστων καὶ νὰ στολίζουν τὰ ἔλατα μετὰ ὠραία φῶτα καὶ μετὰ δῶρα. Ἔτσι, λένε, γεννήθηκαν τὰ πρῶτα Χριστουγεννιάτικα Δέντρα.

Ένας άλλος θρῦλος, πού γεννήθηκε στην Ίουδαία, ἀναφέρει, ὅτι ένας ἀγνός βοσκός ἤθελε νὰ πάη νὰ προσκυνήσῃ τὸ Θεό, ὠδηγημένος ἀπὸ κάποιο λαμπερὸ ἀστέρι. Προχώρησε λοιπὸν ὡς σ' ἓνα σημεῖο, ὕστερα ὁμῶς ἔπασε σ' ἓνα φαράγγι κ' ἔχασε τὸ ἄστρο πού τὸν ὠδηγοῦσε. Περιπλανήθηκε μέρες καὶ νύχτες στὸ βουνό, ὥσπου στὸ τέλος ξαναβρῆκε τὸ ἀστέρι στὴν κορυφὴ ἑνὸς ὄμορφου δέντρου. Ὁ θρῦλος δὲν ἀναφέρει τί εἶδους δέντρο ἦταν ἐκεῖνο. Τὸ μόνο πού προσθέτει, εἶναι ὅτι, καθὼς ὁ βοσκὸς τὸ πλησίασε κάπως, εἶδε στὰ κλαδιά του ν' ἀνάβουν πλήθος ἄλλα ἀστέρια, χαρούμενα φῶτα πανηγυρικά, πού διώχνανε τὸ σκοτάδι τῆς κρύας χειμωνιάτικης νύχτας καὶ δημιουργοῦσαν μιὰ ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα γύρω. Κι ὅταν πλησίασε ἀκόμα περισσότερο στὸ δέντρο, εἶδε μέσα στὰ κλαδιά του μιὰ μικρὴ κατάφωτη κούνια καὶ μέσα τὸν Ἰησοῦ βρέφος.

Σύμφωνα μὲ μιὰν ἄλλη παράδοσι, δυὸ κουρασμένοι ὁδοιπόροι εἶχαν φτάσει σ' ἓνα γερμανικὸ δάσος, ὅπου δίπλα σὲ μιὰ πελώρια γέρικη βελανιδιὰ οἱ πιστοὶ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ θεοῦ Τὸρ εἶχαν ἀναμμένη μιὰ μεγάλη φωτιά ἑτοιμὴ γιὰ νὰ θυσιάσουν κάποιο δικό τους ἄνθρωπο. Μετὰ τῆς θυσίας, θάπνιναν τὸ αἷμα του καὶ θάτρωγαν κρέας ἀλόγου, γιὰ νὰ γίνουν δυνατοὶ στὸν πόλεμο.

Ὁ ένας ὁδοιπόρος κρατοῦσε ραβδί μ' ἓνα σταυρὸ στὴν ἄκρη του. Εἶπαν πὼς ἔχουν κι αὐτοὶ γερμανικὸ αἷμα κι ὅτι ἀπὸ τῆ μακρινῆ χώρα, πού ἤρχονταν, ἔφερναν τοὺς χαιρετισμούς της κ' ἓνα μήνυμα ἀπὸ τὸν Πατέρα πού ὑπηρετοῦσαν.

— Καλῶς ἤρθατε, τοὺς εἶπε ὁ ἱερέας τῶν εἰδωλολατρῶν. Καθῆστε μαζί μας νὰ ζεσταθῆτε στὴ φωτιά. Ἐμεῖς ἔχομε νὰ κάνουμε κάτι, πού πρέπει νὰ τελειώσῃ, πρὶν τὸ φεγγάρι διαβῆ τῆ μέση τοῦρανοῦ. Ἀπόψε εἶναι ἡ νύχτα τοῦ Τόρ, τοῦ μεγάλου μας θεοῦ τοῦ πολέμου. Κι αὐτὴ ἡ ἱερὴ βελανιδιὰ του εἶναι ὠρτισμένη μὲ τὸ λαὸ μας, γιατί ὁ λαὸς μας ἔχει παραμελήσει τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ μας. Γι' αὐτὸ ἔχει μαραθῆ καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἐχθροὶ μας μᾶς νίκησαν στὴ μάχη. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ σπαρτά μας καταστράφηκαν καὶ τὰ χωριά μας τὰ θερίζει ὁ θάνατος. Ὁ Τόρ ἀπόψε ζηταίει κάτι πολῦτιμο, γιὰ νὰ ἐξιλεωθῆ.

Αὐτὰ εἶπε ὁ ἱερέας. Καὶ ἀφήνοντας τοὺς ὁδοιπόρους, προχώρησε σὲ μιὰ ομάδα παιδιῶν, πού ἔφαλλαν καὶ διάλεξε ἀπ' αὐτὰ τὸν μεγαλύτερο γιὸ τοῦ βασιλιᾶ Γκούνταρ, πού ἦταν πολὺ ἀγαπημένος ἀπὸ τὸ λαό. Τὸ παιδί ἀκολούθησε τὸν ἱερέα, πρόθυμο νὰ θυσιασθῆ στὸν Τόρ. Ὁ ἱερέας τῶβαλε νὰ γονατίσῃ στὸν πέτρινο βωμὸ καὶ τοῦδσε τὰ μάτια μ' ἓνα ἄσπρο πανί. Ἐπειτα σήκωσε ἓνα σφυρὶ ἀπὸ μαύρη πέτρα, γιὰ νὰ τὸ καταφέρῃ στὸ ξανθόμαλλο κεφάλι τοῦ παιδιοῦ.

— Ὅχι, ὄχι! οὐφρῆσε τότε τρέχοντας ἡ μητέρα τοῦ παιδιοῦ. Πάρτε καλύτερα ἐμένα γιὰ θυσία... Ἀφῆστε τὸ παιδί μου!

Κι ὤρμησε νὰ γλυτώσῃ τὸ παιδί της. Μὰ τὴν ἴδια στιγμή, ὁ ὄδοιπόρος μὲ τὸ σταυρὸ ἔκανε μιὰ γρήγορη κίνησι μὲ τὸ ραβδί του καὶ τὸ σφυρὶ λόξεψε. Ὁ λαὸς δὲν ἤξερε, ἂν ἔπρεπε νὰ θυμώσῃ μὲ τὸ φέροισιμο τοῦ ὄδοιπόρου ἢ νὰ χαρῆ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ βασιλόπουλου.

— Ἀκοῦστε, παιδιά τοῦ δάσους, φώναξε τότε ὁ ὄδοιπόρος. Οὔτε μιὰ σταγόνα αἵματος δὲν θὰ χυθῆ πιά γιὰ θυσία στοὺς ἄγριους θεοὺς σας. Κι αὐτὴ ἡ βελανιδιά πρέπει νὰ λείψῃ ἀπὸ δῶ γιὰ πάντα. Γιατὶ σὰν ἀπόψε γεννήθῃκε ὁ Χριστός, ὁ γυιὸς τοῦ Πατέρα ὅλων μας, ὁ σωτήρας τοῦ κόσμου. Ὁ σκοτεινὸς Τὸρ ἔχει πεθάνει πιά. Γιὰ κοιτάξετε, ἀδερφοί μου. Αὐτὸς ὁ Θεὸς θὰ μπορέσῃ τώρα νὰ προστατέψῃ αὐτὴ τὴ βελανιδιά :

Καὶ μὲ τὸν ἄλλο ὄδοιπὸρο προχώρησαν πρὸς τὴ βελανιδιά.

— Ἐκδικήσον, Τὸρ, ἐφώναξε ἔντρομος ὁ ἱερέας.

Οἱ ὄδοιπόροι μὲ τσεκούρια ἄρχισαν νὰ χτυποῦν τὸ δέντρο. Ἐνας ἀνεμοστρόβιλος τότε τάρπαξε καὶ τὸ πέταξε μακριά, κάνοντάς το τέσσερα κομμάτια. Ὁ ἱερέας ἔκλινε τὴν κεφαλὴ ἀπελπισμένος.

— Μ' αὐτὴ τὴ ξυλεία, εἶπαν οἱ ὄδοιπόροι, θὰ φτειάσετε ἐδῶ, σ' αὐτὸ τὸ μέρος ἕνα ναὸ γιὰ τὸν ἀληθινὸ Θεό. Κ' ἐκεῖνο ἐκεῖ τὸ ζωντανὸ ἔλατο, ποὺ δὲν ἔχει βαφῆ μὲ αἷμα θάνατι τὸ σύμβολο τῆς νέας σας θρησκείας. Πάρετέ το καὶ στήσετέ το στὸ σπίτι τοῦ βασιλιᾶ σας καὶ γιορτάσετε γύρω ἀπ' αὐτὸ μὲ γέλια καὶ τραγούδια. Γιατὶ αὐτὸ θὰ εἶναι στὸ ἐξῆς « Τὸ δέντρο τοῦ Θεοῦ Βρέφους ».

Τὸ ἔλατο, τὸ κατ' ἐξοχὴν αὐτὸ σύμβολο τῶν χριστουγεννιάτικων ἐορτασμῶν, συνεχίζει τὴν κατακτητικὴ του πορεία, ξεπερνῶντας τὰ σύνορα τῶν διαφόρων κρατῶν, καὶ ἀπλώνεται σὲ χώρες, ὅπου ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια ἦταν ἐλάχιστα γνωστό. Γίνεται παράδοσι, ποὺ ἀποκτᾷ ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον ὄλο καὶ περισσότερους θιασῶτες. Καὶ κοντὰ στοὺς ὄνειροπαρμένους μικροὺς, ποὺ τὸ λατρεύουν καὶ τὸ καμαρώνουν, τὸ χαίρονται καὶ τὸ ζοῦν ἐντονώτατα καὶ οἱ μεγάλοι.

Πιστεύω, πὼς δὲν θ' ἀργήσῃ νάρθῃ ὁ καιρὸς, ποὺ τὸ ἔλατο, τὸ ἐξαισιο αὐτὸ ἐορταστικὸ στολίδι καὶ σύμβολο, θὰ συνδεθῆ παντοῦ μὲ τὴ Γέννησι τοῦ Θεοανθρώπου.

Ἀχώριστο συμπλήρωμα τοῦ Δέντρου τῶν Χριστουγέννων θὰ εἶναι καὶ ὁ Ἅγιος Βασίλης, ποὺ φέρνει τὰ δῶρα σὲ μικροὺς καὶ σὲ μεγάλους. Θρυλικὸ σύμβολο καὶ αὐτός, σταλμένος ἀπὸ κάποια καλόβουλη καὶ παντοδύναμη μοῖρα, θὰ εἶναι πάντα ὁ μεγάλος φίλος τῶν παιδιῶν, ποὺ, συνεπαρμένα ἀπὸ τὰ ἐκθαμβωτικὰ παραμύθια τῆς γαλιᾶς καὶ τοῦ παπποῦ, θὰ ὄνειρεύονται εὐτυχισμένα τὸν ἐρχομὸ του καὶ θὰ περιμένουν μὲ λαχτάρια τὴ γιορταστικὴ του ἀπλοχεριά.

Τὸ μόνον λυπηρὸ θὰ εἶναι, ὅτι ὁ Ἅγιος Βασίλης, ἐρχόμενος μὲ τὰ δῶρα

του, θὰ βρῆ — τοῦλάχιστον στήν Ἀθήνα — πολὺ λίγες καμινάδες γιὰ νὰ κατεβῆ στὸ τζάκι τοῦ σπιτιοῦ, τὴν ὥρην πού τὰ περισσότερα σπίτια θερμαίνονται μὲ καλοριφέρ ἢ μὲ θεομάστρες.

Καὶ γιὰ νὰ τελειώσωμε, σὰς ἀναφέρω, ὅτι σ' ἓνα πάρκο τῆς Ἰντιάνας τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς εἶναι στημένο ἓνα πέτρινο ἄγαλμα τοῦ Ἁγίου Βασίλειου, ὕψους $6\frac{1}{2}$ μέτρων καὶ βάρους 40 τόννων. Τὰ παιδιὰ τοῦ τόπου τοῦ κάνουν δῶρα τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων, ἀντὶ νὰ τοὺς κἀνῃ ἑκεῖνος. Τοῦ προσφέρουν, δηλαδὴ, συνήθως διάφορα φαγώσιμα, μὲ τὰ ὁποῖα καλοτρῶνε τὰ πουλάκια τοῦ πάρκου τῆ γιορτάσιμη αὐτὴν ἡμέρα τοῦ Χριστοῦ.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ ΣΤΕΡΓΕΜΗ

Καθηγητὸς Φιλολογίας

Η ΠΑΡΑΠΟΙΗΣΙ ΤΗΣ ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ ΤΟΥ ΕΦΤΑΛΙΩΤΗ

« Δύναμη καὶ χάρις, γλώσσα καὶ τέχνη, πού εἶναι τὰ τέσσερα στολίδια τὰ ποιητικά, ποιὸς δὲν τὰ βλέπει ἑνωμένα στοῦ Ἀργύρη μας ὄχι μόνο τὰ πεζά, μὰ καὶ τοὺς στίχους, τοῦ Ἀργύρη τοῦ Ἐφταλιώτη »¹. Αὐτὸ τὸν ἐπιγραμματικὸ χαρακτηρισμὸ γιὰ τὸ σύνολο τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ Ἐφταλιώτη ἔδωσε ὁ Γ. Ψυχάρης. Κι ὅσο κι ἂν εἶναι ἡ κρίσις του συναισθηματικὰ ἐπηρεασμένη γιὰ τὸν γλυκόλαλο Λέσβιο ποιητῆ, ἀναγνωρίζομε σ' αὐτὴν μιὰν ἀλήθεια πού ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ ξενιτεμένου Ἐφταλιώτη, τὸ ἔργο πού εἶναι σύμβολο τῆς ζωῆς ὄλων τῶν πρωτοπόρων δημοτικιστῶν, τὴν Ὀδύσεια.

Τὸ ἔργο πρῶτα-πρῶτα εἶναι ἡ καλύτερη ἔκφρασις τῆς βιοτικῆς κατάστασις καὶ ψυχικῆς σύστασις τοῦ μεταφραστῆ του· ἂν ἦταν πρωτότυπο, θὰ λέγαμε ὅτι ὁ Ἐφταλιώτης θέλησε νὰ κἀν ποιητικὸ λόγος τῆ ζωῆς του. Ἀλλὰ φυσικὰ θέλησε καὶ νὰ δώσῃ στὴν προᾶξι ἓνα δεῖγμα ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ γλωσσικοῦ του πιστεύω. Πρωτότυπος στὸ ἐπίτευγμά του αὐτὸ δὲν εἶναι· ἔτσι ἡ μετάφρασις τῆς Ἰλιάδας τοῦ Πάλλη πού βγήκε τὸ 1904 ὑπῆρξε γιὰ πολλοὺς ἡ συγκριτικὴ βάσις τῆς ἐργασίας τοῦ Ἐφταλιώτη· γιὰ μᾶς θὰ θεωρηθῆ πολὺ περισσότερο, ἀπὸ ὅσο θεωρήθηκε, καὶ σὰν τὸ σπουδαιότερο κίνητρο καὶ ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ ποιητῆ μας.

Ὁ Α. Πολίτης² βρῖσκει κατώτερη τὴν Ὀδύσεια ἀπὸ τὴν μετάφρασις τῆς Ἰλιάδας· τὸ ζωηρὸ ὕφος τοῦ Πάλλη, πού εἶναι τὸ μεγαλύτερό του πρῶτόρημα, δὲν τὸ συναντᾷ στὴν Ὀδύσεια· καὶ λέει πὼς κάποια ἐπιτυχημένα σύνθετα, ὅπως τὸ « ἀναφρουδόπλωρη », δὲν τὰ συναντᾷ κανεὶς στὴν μετάφρασις τοῦ Ἐφταλιώτη. Μπορεῖ ὅμως νὰ μὴν τὰ συναντᾷ στὴν ἔκδοσις πού ἔγινε καὶ νὰ τὰ συναντᾷ στὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου· καὶ πραγματικὰ αὐτὸ συμβαίνει. Καὶ μπορεῖ τὸ ὕφος τοῦ Πάλλη νὰ εἶναι ὁρμητικὸ καὶ σύμφωνο μὲ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἔργου· ἀλλὰ ὁ ἀπλὸς καὶ ἡρεμὸς Ἐφταλιώτης, ὅσο κι ἂν

1. Γ. Ψυχάρης, Ρόδα καὶ Μῆλα, Ἀθήνα· Paris 1903, τόμ. Β', σ. 223.

2. Α. Πολίτης, Ἀργύρης Ἐφταλιώτης, Ν. Ἐστία, Νοέμβριος 1949, σ. 1453.

γίνεται σὲ μερικὰ σημεῖα πεζολογικός, ἔχει στιγμὲς ποὺ ἐκδηλώνει ἀναμφισβήτητη λυρική διάθεση καὶ ἐξαιρετικὴ περιγραφικὴ ἱκανότητα.

Σωστὰ βλέπει ὁ Φ. Πολίτης¹, ὅταν λέγει ὅτι ἡ « Ὀδύσεια » τοῦ Ἑφταλιώτη ἔχει ἄν προϋπόθεσι τῆς τῆν « Ἰλιάδα » τοῦ Πάλλη, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ πιστά. Ὅσο γιὰ τὴν ἀποψι τῆς Κ. Μαμώνη², ὅτι ὁ Ἑφταλιώτης δὲν ἔχει τὴν μανίαν τοῦ Πάλλη ποὺ παραμορφώνει τὰ Ὀμηρικὰ ὀνόματα, θὰ τὴν συζητήσωμε.

Ὁ ποιητής, ὅπως εἶναι γνωστό, πέθανε τὸ 1923 στὴν Ἀντίπολη τῆς Γαλλίας, χωρὶς νὰ προλάβῃ νὰ ἀποτελειώσῃ τὸ ἔργο καὶ πρὸ παντὸς χωρὶς νὰ τοῦ δώσῃ τὴν μορφή, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἤθελε νὰ τὸ ἐκδώσῃ· δὲν πρόλαβε δηλ. νὰ τοῦ ρίξῃ τὴν τελευταία ματιά. Στηριγμένος στὸ γεγονός αὐτό, ὁ ἐπιμελητής τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1932 ἀνέλαβε νὰ συναρτήσῃ τὴν ὀνοματολογία προσώπων καὶ πραγμάτων καὶ συντονίσῃ τὴν ἔκφρασι τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ ἔργου. Ἔτσι ὁ Ν. Ποριώτης ἐγίνε συνεργάτης τοῦ Ἑφταλιώτη, χωρὶς ὁ τελευταῖος νὰ ἔκφρασῃ παρόμοια ἐπιθυμία στὴν διαθήκη του. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς παρεμβάσεώς του θὰ τὰ δοῦμε ἀμέσως πρὸ κάτω.

Προφορικῶς ἔδωσε τὴν διαβεβαίωσι ὁ κ. Γ. Βαλέτας, ὅτι, ὅταν ὁ Ν. Ποριώτης ἀνέλαβε τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως, εἶχε πολλὰς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐγίνε ἡ μετάφρασι. Καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις του αὐτὲς ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὴν μετάφρασι τῶν τελευταίων τριῶν ραψωδιῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι σὲ δακτυλικὸ ἐξάμετρο, ἐνῶ ὁ Ἑφταλιώτης χρησιμοποίησε τὸν ἰαμβικὸ δεκαπεντασύλλαβο. Θὰ ἀναφέρωμε ἐνδεικτικὰ μερικὰς ἀπὸ τὶς τροποποιήσεις ποὺ ἐπέφερε στὸ κείμενο.

Τὸ ρῆμα *γυρῶ* ὁ Ἑφταλιώτης παντοῦ, ἀλλὰ καὶ σύνθετο, τὸ γράφει *γερῶ* (Β 151, Γ 159). Ὁ Ποριώτης τὸ γράφει *γυρῶ*, ἴσως γιὰ νὰ τὸ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὸ *γερῶ* = *γερᾶσκω*. Μιὰ ἄλλη φθογγολογικὴ ἀπλούστευσι τοῦ χειρογράφου δὲν ὑπάρχει στὴν ἐκδοσι· ἐνῶ δηλ. τὸ ὑποτακτικὸ φωνῆεν τῶν διφθόγγων *αν, ευ* ὁ Ἑφταλιώτης, κατὰ τὸ Ψυχαρικὸ σύστημα, τὸ μετατρέπει σὲ *φ*, ὁ Ποριώτης τὸ διατηρεῖ. Π.χ. *Κάφκωνες* (Γ 365), *ἀνέλαβα* (τοῦ χειρογράφου) — *ἀνέπανα* (Ε 389), *σαῖττέφτρα - σαῖττέτρα* (Ζ 102), *ζέβει - ζεύει* (Ζ 253) κ.λ.π. Στὴν κράσι τοῦ *ου* μὲ τὸ *ε* ὁ Ἑφταλιώτης δίνει *ω*, ἐνῶ ὁ Ποριώτης ἀφήνει χωριστὰ τὶς λέξεις: *πῶβαλε* (Δ 262), *πῶπραξε* (Δ 242), *πῶτανε* (Δ 270) — *ποὺ ἔβαλε, ποὺ ἔπραξε, ποὺ εἶτανε*. Στὴν ἐκδοσι ἐπίσης δὲν διατηρεῖται τὸ γένος ἡ ἢ κατὰ τὴν μερικῶν ὀνομάτων. Τὸ *φαγεῖ* (παραγωγή ἀπὸ τὸ ἀπαρέμφοτο) ὁ ἐκδότης τὸ ἔχει *φαγί*

1. Φ. Πολίτης, Ἡ Ὀδύσεια τοῦ Ἑφταλιώτη, ἔφημ. < Πρωΐα >, 19 Ἀύγ. 1932.

2. Κ. Μαμώνη, Ὁ ποιητής - ὁ μεταφραστής (Ἑφταλιώτης), Ἑλληνικὴ Δημογραφία, τ. Ε', 1-12-1952, σ. 639.

(Γ 68), τὰ: *μαντατάρης* (E 29), (ἡ) *σάλια* (E 33), *σκληθρους* (E 64) κ.ά. τὰ ἔκανε *μαντάτορας*, *σάλι*, *σκληθρες*.

*Ἐπειτα μερικές λέξεις καὶ ὑποκοριστικά ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως τὰ ἀντικαθιστᾷ μὲ λογιώτερα. Δὲν παραδέχεται τύπους, ὅπως *γιούλης* (E 18), *καρούλης* (Δ 818), *ζεστουλό* (T 388), *ξανθουλὰ* (N 431), *λογάρι* (E 37), *στριγγλιὰ* (E 66), *κουβέρτα* (E 164), *καλάθι* (Φ 61) καὶ τοὺς μεταβάλλει: *γίοκας*, *καφερός*, *ζεστό*, *ξανθά*, *χρυσάφι*, *γκιώνηδες*, *κάσαρα*, *κασέλα*. *Ὅπου δὲ εἶναι δύσκολο νὰ συμμορφωθοῦν οἱ νέες λέξεις μὲ τὸ μέτρο, ἀλλάζει δλόκληρος ὁ στίχος. Πραγματικὴ παραποίησι, ἀπαράδεκτη γιὰ φιλολογικὴ ἔκδοσι, ἔχει γίνοιε στὰ σημεῖα, ὅπου τὸ κείμενο ἔχει κύρια ὀνόματα.

*Ὁ *Ἐφταλιώτης ἔχει παντοῦ τύπους ἐκλαϊκευμένους, ὅπως ὁ Πάλλης, ἢ πλάθει δικούς του, γιὰ νὰ δώσῃ ἐνιαία μορφὴ σὲ ὅλα τὰ κύρια ὀνόματα. *Ἐνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Θ 111 - 116 θὰ μᾶς δώσῃ ἰδέα γιὰ τὴν μεγάλη διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ χειρογράφου καὶ ἐκδόσεως:

*Πετάχτημε ὁ Ἀκρόναος, ὁ Κύαλος, ὁ Λατρέας,
Κατόπι τους Ναυτιάς, Πηνυιάς, καὶ Ἀχίαλος καὶ Ρετμέας
Ποντιάς κι Ἀναβησίναος, Πλωριάς καὶ Θόος κατόπι,
Κι ὁ Ἀφίαλος, γιὸς τοῦ Ποληγιού, πάνταν τοῦ Τέχτου γόνος.
Σηκώθηκε κι ὁ Ἐβρύαλος σὰν ἀντροφόνος *Ἀρης,
Γιὸς τοῦ Ναβλοῦ, ποῦ στὸ κορμὶ καὶ στὴ μορφὴ περνοῦσε
Ὀλους τοὺς Φαίτακες...

*Ἔτσι εἶναι στὸ χειρόγραφο τοῦ ποιητῆ. Στὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τὸ βρῖσκομε ἄλλοιῶς:

*Πετάχτηκαν Ἀκρόνεος, Ὁκύαλος, Ἐλατρέας·
Ναυτέας, Πηνυμέας ὕστερα κι Ἀχίαλος κ' Ἐρετμέας,
Ποντέας κι Ἀναβησίνεος, Θόωνας καὶ Πλωρέας
κι ὁ Ἀμφίαλος τοῦ Πολύνεου τοῦ Τεχτονίδη ὁ γόνος·
σηκώθηκε κι ὁ Εὐρύαλος σὰν ἀντροφόνος *Ἀρης,
κι ὁ Ναυβολίδης στὸ κορμὶ καὶ στὴ μορφιά περνώντας
ὄλους τοὺς Φαίτακες...*

Πλὴν τῶν ἄλλων, δὲν συμφωνεῖ καὶ τὸ νόημα, γιὰτὶ Εὐρύαλος καὶ Ναυβολίδης εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἐνῶ στὴν ἔκδοσι τὰ βρῖσκομε σὰν δυὸ ξεχωριστὰ ἄτομα.

*Ἀλλοίωσι στίχου καὶ ὀνόματος ὑπάρχει στὸ Β 274:

*Ὅμως τῆς Πηνελόπης γιὸς καὶ τοῦ Ἀνσιᾶ ἃ δὲν εἶσαι

Διαβάζουμε στο κείμενο του Ποριώτη :

Μ' ἂν ἐκείνου δὲν εἶσαι ἐσὸ γιὸς καὶ τῆς Πηγελοπτης

* Ἄλλα παραδείγματα (ἡ πρώτη γραφή εἶναι τοῦ χειρογράφου, ἡ δευτέρα τῆς ἐκδόσεως) :

Γ 267 *Σιμά της κι ὁ τραγουδιστής ἀγρόπνα, πού ὁ Ἄγαμέμνος,*

Σιμά της κι ὁ τραγουδιστής ἀγρόπνα, πού ὁ Ἄτρείδης,

* Η Δ 404 *Γύρω του οἱ φῶκες, θρέμματα τῆς ὄριας Ἄλοσόδης,*

Γύρω του οἱ φῶκες, θρέμματα τῆς ὄριας Ἀμφιτρίτης.

Μερικὲς ἀκόμα διαφορῆς : τὸ χειρόγραφο στὸ Γ 300 ἔχει *Ἀἴγυπτο*, στὸ Δ 83 *Μισίρι* ὁ Ποριώτης γράφει καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις *Ἀἴγυπτο*.

Στὸ Υ 77 *Κι ἀρπάζανε τὶς κοπελλιές, καὶ στὶς φριχτὲς Ριννίδες*

Κι ἀρπάζανε τὶς κοπελλιές, στὶς μαῦρες Ἐρινύες

καὶ τόσων ἄλλων ἄπειρο πλῆθος.

* Ἐνα τμῆμα πού ἔχει ὑποστῆ ἀδίστακτη ἐπέμβασι εἶναι τὸ Ε 250-261. Στὴν ναυτικὴ φρασεολογία φαίνεται ὁ Ποριώτης ἐπίστευε, ὅτι εἶναι ἀφθασιος. Παραθέτομε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα καὶ ἀπὸ τὰ δύο κείμενα ἄνω τοῦ χειρογράφου :

250 *Πιδέξιος κάνει μαραγκός, τόσο φαρδιά τῆ σάλια*

Κι ὁ Ὀδυσσεὺς τὴν ἔκαμε. Καὶ στήνει τὴν κουβέρτα

Ἀπάνω σὲ πυκνόβαλτα στηλώματα ἀρμυροσμένη

Καὶ τέλος κάρφωσε μακριὰς ἀπάνωθε σανίδες.

Μέσα μὲ ἀντένα ταιριαστὴ μακρὸν κατάρτι βάζει,

Καὶ τὸ τιμόνι, νὰ μπορεῖ νὰ κυβερνάει τὴ σάλια.

Καὶ μὲ πλεμένες λυγαριὰς τὴ φράζει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη,

Νὰ μὴν περνᾶνε οἱ θάλασσες, καὶ μέσαθε σωριάζει

Περίσσια ξέλα. Κ' ἔφερε σκουτιὰ ἢ θεὰ μαζί της

Γιὰ τὰ πανιά, καὶ τᾶφτειαζε κι αὐτὰ ὁ Δυσσιὰς μὲ τέχνη.

260 *Κατόπι σκότες ἔδεσε κι ἀπλὲς καὶ παλαμάρια,*

Καὶ μὲ λιστοὺς ὡς τὸ γιὰλὸ κατέβασε τὴ σάλια.

* Ὁ Ποριώτης τὸ προτίμησε ὡς ἐξῆς :

250 *Πιδέξιος κάνει μαραγκός, τόσο φαρδὸν τὸ σάλι*

κι ὁ Ὀδυσσεὺς τὸ σάρωσε. Ὁρθόστησε ποντῆλια

ἀπάνω σὲ πυκνόβαλτα μαντάλια ταιριασμένα

καὶ τέλος τὰ συνέδεσε μὲ μακρονλὰ μαδέρια.

Κατάρτι μέσα στύλωσε, τὸ ἀρμάτωσε μὲ ἀντένα,

και τὸ τιμόνι ταίριαζε, νὰ κυβερνάει τὸ σάλι,
και μὲ πλεμάτια ἀπὸ λιτὲς τῶφραζε πέρα ὡς πέρα,
νὰ μὴν περνοῦν τὰ κύματα· και σώριασε ἀπὸ μέσα
κλαριά πολλά. Και τοῦ ἔφερε σκοπιὰ ἢ θεὰ φασμένα
γιὰ τὰ πανιά, και τῶφτιαζε κι αὐτὰ ὁ Ἀνυσέας μὲ τέχνη.
260 Κατόπι σκότες ἔδωσε και ξάρτια και μαντάρια,
και μὲ λουστοδὸς στὴ θάλασσα κατέβασε τὸ σάλι.

* Ἀκόμη ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ Φ 125-129. Λέει ὁ * Ἐφταλιώτης :

Και τρεῖς φορές τὸ λόγισε μὲ πόθο νὰ τραβήξει,
Τρεῖς τοῦλειψε ἢ δύναμη· μὰ τῶλπιζεν ἀκόμα
Νὰ τὸ τεντώσει, και μαζὶ τὸ σίδερο νὰ σκίσει.
Στὴν τέταρτη τὸ τέντωσε τραβώντας, μὰ ὁ Ἀνυσέας
Μὲ γνέφισμά του τὴν ὄρμη τοῦ δοξαριοῦ μπουδίζει.

Και διορθώνει ὁ Ποριώτης :

Και τρεῖς φορές τὸ τράνταζε μὲ βία νὰ τὸ τεντώσει,
και τρεῖς τοῦλειψε ἢ δύναμη, κι ἄς τῶλπιζε τὴν κόρδα
πὼς θὰ τεντώσει, μὲ σαῖττιὰ τάξνια νὰ περάσει.
Στὴν τέταρτη τραβώντας το μ' ὄρμη τὸ τέντωνε, ὅμως
ὄχι ὁ Ὀδυσσεύς τοῦγενε και τοῦ ἔκοψε τὴ φόρα.

* Ἀσκέτως ἂν εἶναι ἢ ὄχι ἐπιτυχέστερη ἢ μετάφρασι τοῦ Ποριώτη, ἔφ' ὅσον δὲν ἀναφέρει ὅτι εἶναι διορθωμένοι ἀπὸ τὸν ἴδιον οἱ στίχοι, καταντᾷ τὸ ἔργο νὰ εἶναι ψευδεπίγραφο. Τέτοιες αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις ὑπάρχουν πλήθος ἀμέτρητο, πὺν αὐξάνουν προοδευτικὰ ἀπὸ τὸ Α (τρεῖς μικρὲς διορθώσεις) πρὸς τὸ Φ (ἑκατὸν ἐξήντα ἕξ, ἐκ τῶν ὁποίων και στίχοι και περικοπὲς ὀλόκληρες). Στὸ Τ μάλιστα συναντοῦμε στίχο παρεμβλητοῦ ἰδού :

Τι ἀνέμοι τὸν πετάζανε στὴν Κρήτη ἀπ' τὸ Μαλέα,
Γιὰ τὸ Ἴλιο σὰν ἀρμένιζε. Στὴν Ἄμμισο ἦρθε τότες,
Ποδὺν τῆς Αἰθελίας ἢ σπηλιά, κ' ἔχει κακοδὸς λιμῶνες.

Στὴν ἔκδοσι ὑπάρχει (186-189) :

Τι τοῦ ἀνέμου ἢ μάνητα τὸν πέταξε στὴν Κρήτη,
στὴν Τροία καθὼς ἀρμένιζε, λοξὰ ἀπὸ τὸ Μαλέα,
κ' ἦρθε στὴν Ἄμμισό, κοντὰ στῆς Εἰλειθυίας τὸ σπήλιο,
μέσα στὰ κακολίμανα, και σώθη ἀπ' τὰ δρολάτια.

Τὸ συμπέρασμα πὺν βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐξέτασι τοῦ χειρογράφου και τὰ λίγα παραδείγματα πὺν παραθέσαμε εἶναι, ὅτι ὁ * Ἐφταλιώτης ἐληφθάσθη

στην μετάφρασι τῆς Ὀδυσσεΐας ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη περισσότερο ἀπὸ ὅσο φανταζόμεσθε· καὶ ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀκολούθησε ριζοσπαστικώτερες ἀντιλήψεις στὴ γλῶσσα ἐπηρρασμένος ἀπὸ τὸν Πάλλη, μὲ τὸν ὁποῖο ξέρομε ὅτι εἶχε πολλὰς φιλίας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὑπηρετοῦσαν μαζὶ στὴν Βομβάη ὑπάλληλοι στὸν οἶκο τοῦ Ράλλη. Τὸ κακὸ πού ἔκανε ὁ Ποριώτης ἐκτὸς τῆς νοθείας εἶναι καὶ τοῦτο· δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ καταλάβωμε ἀπὸ τὴν ἔκδοσι, πού ὁ ἴδιος ἐπιμελήθηκε, τὴν ἐξέλιξι τοῦ Ἑφταλιώτη στὶς γλωσσικὰς ἀντιλήψεις.

Καταλαβαίνομε τώρα, ὅτι τὸ κείμενο πού κυκλοφορεῖ πρέπει νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ ἄλλη νεώτερον ἔκδοσι, στὴν ὁποία νὰ τηρηθῇ κατὰ γενικὸν κανόνα ἡ γραφὴ τοῦ ποιητῆ. Ἐκεῖ πού μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ κάποια ἐπέμβασι εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας καὶ τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα ὁ Ποριώτης εἶναι ἀκριβέστερος στὴν ἀπόδοσι τοῦ νοήματος. Στὶς περιπτώσεις ὅμως αὐτές, τίς ἐλάχιστες, θὰ πρέπη νὰ ὑπάρχη στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἡ γραφὴ τοῦ Ἑφταλιώτη¹.

---

1. Τὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου τοῦ Ἑφταλιώτη βρῆσεται σήμερον στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς.

ΙΝΤΕΡΜΕΤΖΟ

(Διήγημα)

«Θεϊε Μίμη!...». Τὸ νεανικὸ σῶμα, δροσερὸ κι ὀλοζώντανο σὰν λουλούδι, ξεχύθηκε μέσ' ἀπ' τὰ κύματα. «Θεϊε Μίμη!...», φώναξε πάλι μ' ἓνα κοροϊδευτικὸ, ἀστραφτερὸ γέλιο τὸ κορίτσι. Καὶ μ' ἓνα ἀπότομο τίναγμα τοῦ κορμιοῦ βρέθηκε δίπλα στὸν ἄνδρα, ποὺ κολυμποῦσε πιὸ πέρα μὲ κόπο.

— «Σατανᾶ!», μουρμούρισε ἐκεῖνος μέσ' ἀπ' τὰ δόντια του, «σατανᾶ, ποὺ σ' ἔχουν βαφτίσει μὲ τ' ὄνομα Ἀγνή... Βάλθηκες νὰ μὲ ξεθεώσης, ποὺ νὰ πάρη ὄ....». Κατάπιαε τὴν τελευταία λέξι. Δὲν ἦταν κὰν θεῖος γιὰ νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα νὰ κακομιλήσῃ στὴν «ἀνιψιά» του.

«Θεὲ καὶ Κύριε, ἀνιψιά του!... Ἦθελε νὰ ἔφερε τί τὴν ἔπιασε τὴ γυναῖκα του νὰ φέρῃ μαζί της στὴν ἐξοχὴ αὐτὸ τὸ διαβολεμένο κορίτσι, ποὺ δὲν ἦταν καλὰ - καλὰ καὶ συγγενῆς της. Τοὺς ἔλεγε θεῖους, γιὰ νὰ μὴ τοὺς φωνάζῃ μὲ τὰ μικρὰ τους ὀνόματα, μιὰ ποὺ εἶχαν καὶ σεβαστὴ διαφορὰ ἡλικίας. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν εἶχαν καμμιά συγγένεια. Κόρη μιᾶς ἀγαπημένης φίλης τῆς γυναίκας του, ἀπὸ τὴν μικρὴ της ἡλικία, συνήθισε νὰ φωνάζῃ τὴ Αῖνα θεία της. Μετὰ τὸν γάμο τους ἔγινε θεῖος κι αὐτός, χωρὶς καλὰ - καλὰ νὰ τὸ καταλάβῃ. Θεῖος μιᾶς τέτοιας ἀνιψιάς, Θεὲ καὶ Κύριε! Μιᾶς τέτοιας ἀνιψιάς, ποὺ δεκαπέντε μέρες τώρα τὸν ἔχει βάλει νὰ κάθεται σ' ἀναμμένα κάρβουνα».

Νὰ τὴν πάλι σὰν δελφίνοι κάτω ἀπ' τὰ κύματα. Εἶναι κοντὰ του καὶ τοῦ τραβάει τὸ χέρι: «Κουράστηκες, θεϊε Μίμη;» Καὶ τὸ γέλιο της, κυλάει, κυλάει σὰν κρύσταλλο πάνω στὸν ἀφρό. Τὸν κρατᾶει γερὰ ἀπ' τὸν ὦμο κι αἰσθάνεται ν' ἀνατριχιάζῃ στὴν δροσερὴ ἐπαφὴ τοῦ κορμιοῦ της. Κουράστηκε, πράγματι. Ἀλλ' ὄχι ἀπὸ τὸ κολύμπι. Κουράστηκε νὰ παλεύῃ μὲ τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ βιάζεται νὰ βγῆ ἔξω ἀπὸ τὸ νερό. Αἰσθάνεται ἀλήθεια τσακισμένος. «Ὁραῖες διακοπὲς τοῦ ξεσφάλισε ἡ γυναῖκα του! Καὶ τὸ χειρότερο» δὲν μπορεῖ πιά νὰ τὴν πείσῃ νὰ στείλῃ πίσω τὴν ἀνιψιά της. Δὲν ἔχει τὸ κουράγιο νὰ τὸ κάνη. Ἀλλὰ κι αὐτὴ ἡ εὐλογημένη δὲν καταλαβαίνει ὅτι δὲν γέρασε ἀκόμα, βρε ἀδελφέ, ὅτι ἔχει σάρκα καὶ ὀστά; Πενήντα δύο χρονῶν δὲν εἶναι γέρος. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνοδεύῃ κάθε μέρα καὶ σὲ κάθε στιγμή τὴν Ἀγνή καὶ νὰ φροντίζῃ νὰ τὴν διασκεδάζῃ μὲ τὸν ἓνα

ἢ τὸν ἄλλο τρόπο!... Δὲν εἶναι δὰ καὶ κανένα κοριτσάκι! Εἴκοσι χρονῶν κοπέλλα' καὶ τί κοπέλλα!... » Ἀναστενάζει κάθε φορά πὺν τὴν βλέπει νὰ ῥχεται κοντά του. Κι αἰσθάνεται, ὄχι μονάχα πὺν δὲν εἶναι γέρος, ἀλλὰ πὺν εἶναι ἕνας ἄνδρας στὴν ἀκμὴ του' ἔτσι δὲν λείπει αὐτὸς ὁ σατανᾶς ἢ Ἄγνη; — Ἐνας ὄριμος ἄνδρας, δὲν εἶναι στὴν πιὸ ὁμορφὴ ἡλικία γιὰ τὸν ἔρωτα; Τί λὲς κ' ἔσύ, θεῖε Μίμη; ἔτσι, γενικὰ σὲ ρωτῶ!... — Καὶ τὸν κοιτάζει μὲ δυὸ μεγάλα μάτια, ὄλο ἀθωότητα. Εἶναι ἡ εὐκαιρία νὰ τῆς διατυπώσῃ τίς θεωρίες του μ' ὄλη τὴ σοβαρότητα τῆς πείρας του: — Ἡ ζωὴ διατηρεῖται νέα μόνο μὲ τὸν ἔρωτα, Ἄγνη, καὶ γελᾷ χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ ὁ θεῖος Μίμης, μὲ τὸν ἀνανεούμενο ἔρωτα. Τὴν κοιτάζει βαθιὰ μέσα στὰ μάτια: — Μπορεῖ κανεὶς νὰ αἰσθάνεται κουρασμένος, ὅταν ἔχῃ ἕνα δροσερό, νέο κοριτσὶ στὸ πλάι του; — Γελᾷ ἢ Ἄγνη καὶ κατεβάζει ντροπαλὰ τὰ βλέφαρα. Βάφονται κόκκινα τὰ μάγουλά της. Κι ὄλο ρωτᾷ, ὄλο θέλει νὰ μάθῃ ἀπὸ τὸν θεῖο Μίμη. Κάθε λίγο καὶ λιγάκι οἱ ἴδιες συζητήσεις. Ὁ ἔρωτας, τὰ νιάτα, τὰ νιάτα πὺν φεύγουν, τὰ νιάτα τῆς Ἄγνης πὺν δὲν φεύγουν, πὺν εἶναι κοντά του, πὺν παραεῖναι κοντά του μάλιστα. Δὲν τὸν ἀφίνει νὰ ἡσυχάσῃ οὔτε λεπτό. Τὸ πρῶτ' στὰ μπάνια... τ' ἀπόγευμα μὲ τὸ ποδήλατο.

— « Θεῖε Μίμη!... » Ἀπὸ μακρὰ ἀκούει τώρα τὴ φωνὴ της: « Θεῖε Μίμη, εἶσαι ἔτοιμος γιὰ τὸ ποδήλατο; »

— « Ἐτοιμος, ναί!... Κ' ἔσύ; »

— « Ξεκίνα κ' ἔρχομαι! Σ' ἕνα λεπτό εἶμαι ντυμένη. »

« Εἶναι ντυμένη!... ». Τὴν ἀκούει καὶ κουνάει τὸ κεφάλι του. Θέλει νὰ πῆ ὅτι θὰ φορᾷ αὐτὸ τὸ μικροσκοπικὸ, εὐλογημένο, ἢ ὅπως ἀλλιῶς θέλεις πὺν το, παντελονάκι, κ' ἐκείνη τὴν ἀνοιχτὴ μπλούζα ἀπὸ πάνω, ντυμένη δηλαδὴ, γιὰ τὸν τύπο. Κι αὐτὸς ἀπὸ κοντὰ νὰ τρέχῃ πίσω ἀπὸ τὸ ποδήλατο γιὰ νὰ μάθῃ στὴν Ἄγνη νὰ ποδηλατῇ. Μάλιστα, μάλιστα νὰ τὴν μάθῃ ποδήλατο' κι αὐτὸ κατ' ἀπαιτήσι τῆς γυναίκας του, τῆς Αἴνας: « Πρέπει νὰ διασκεδάσῃ ἢ Ἄγνη. Ἦλθε κοντὰ μας γιὰ νὰ διασκεδάσῃ. Πέρασε τόσο μελαγχολικὴς, στενόχωρος ὥρες δίπλα στὸν ἀρρωστο πατέρα της ὄλο τὸ χειμῶνα. Ὑποσχέθηκα στὴν μητέρα της ὅτι κοντὰ μας θὰ ξεχάσῃ κάθε ἀρρώστεια! » Μὲ μόνη τὴν διαφορὰ πὺν τώρα θ' ἀρρωστήσῃ αὐτὸς, « ὁ θεῖος Μίμης », μὲ τὰ νέα καθήκοντα, πὺν ἀνέλαβε, δίπλα στὴν ἀνιψιά του.

Ἄ!... μὰ τοῦ τὸ φύλαγε ἢ γυναῖκα του, μὰ τὴν ἀλήθεια. Καὶ δὲν εἶναι μονάχα ὁ κόπος, εἶναι κι αὐτὸς ὁ σατανᾶς ἢ Ἄγνη. Νὰ τὴν πάλι σκυμμένη ἀπάνω του, τόσο τρυφερή, τόσο χαδιάρρα, μὲ τὸ πιὸ γλυκὸ χαμόγελο στὰ χεῖλη: « Θεῖε Μίμη, μπορεῖς νὰ μὲ βοηθήσῃς ν' ἀνέβω; Ξέρεις, δὲν μπορῶ νὰ τὰ καταφέρω ἀκόμα μονάχη μου!... ».

Δὲν μπορεῖ ἢ δὲν θέλει νὰ τὰ καταφέρῃ, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι πρέπει κάθε λίγο νὰ τὴν ἀνεβάζῃ ὁ ἴδιος ἀπάνω στὸ ποδήλατο, νὰ τὴν κρατᾷ πολλὴ ὥρα ἀπὸ τὴν μέση γιὰ νὰ μπορέσῃ μετὰ νὰ προχωρήσῃ μόνη της, χωρὶς

να χάση τὴν ἰσορροπία της, νὰ τρέχη ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὸ ποδήλατο καὶ νὰ τὴν βοηθήσῃ κάθε στιγμή, πὺν θὰ τὸν χρεοιαστῆ. Ἄλλ' εἶναι τόσο εὐτυχησμένο τὸ γέλιο της, τόσο ἀστραφτερῆ ἢ χαρὰ μέσα στὰ μάτια της, τόσο ζωηρὴ ἢ εὐχαρίστησί της, σὰν καταφέρνῃ νὰ κρατᾷ μόνη της τὴν ἰσορροπία πάνω στὸ πεντάλ, πὺν δὲν μπορεῖ νὰ μὴ χαρῆ μαζί της, ὅπως καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ στενάξῃ πὺν τὰ εἴκοσι χρόνια του εἶναι πιά μακριά.

— Θεῖε Μίμη, πές μου, εἶσαι ἀληθινὰ εὐχαριστημένος;

— Εὐχαριστημένος, γιατί; Ὁ ἰδρωτὰς κυλᾷ ἀπὸ τὸ μέτωπό του.

— Πὺν μπορῶ, πὺν ἔμαθα πιά νὰ κρατῶ τὴν ἰσορροπία μου!...

— Τὴν ἰσορροπία; Πῶς μπορῶ νὰ ξέρω, ἀφοῦ δὲν τὴν βλέπω;

Κ' ἐπειδὴ τὸν κοιτάζει περίεργα, γελᾷ πονηρὰ μέσ' ἀπ' τὰ δόντια του: — Δὲν ξέρεις, λέει, τὸ ἀνέκδοτο τῆς βασίλισσας Ἀμαλίας; Γελᾷ, γελᾷ μὲ τὴν καρδιά του... Ἄ!... μὰ θὰ ἀξίζε νὰ σ' τὸ διηγηθῶ, μὰ τὴν ἀλήθεια! —

Ἔχουν φτάσει στὸ μεταξὺ σὲ κάποιο μικρὸ ἀπόμερο καφεενάκι. Τὴν βοηθεῖ νὰ κατέβῃ ἀπ' τὸ ποδήλατο. Εἶναι ἀβρὸς μαζί της, ἀβρότατος σὰν πρίγκιπας. « Σὰν πρίγκιπας τοῦ παραμυθιοῦ », πὺν λέει κ' ἡ Ἀγνή. Κάθονται κάτω ἀπὸ τὴν σκιά τῶν πεύκων.

— Τί θὰ θέλατε νὰ σᾶς κεράσω, δεσποινίς Ἀγνή;

— Μιὰ λεμονάδα, χωρὶς ἀνθρακικό, ἐξοχώτατε!... Γελᾷνε κ' οἱ δύο. Τὴν παραγγέλλουν. Καὶ σὰν ἔρχεται ἡ λεμονάδα, τί ἀπόλαυσις νὰ τὴν πίνουν μαζί σιγά-σιγά, καθισμένοι ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλο, ἡ Ἀγνή κι ὁ θεῖος ὁ Μίμης ἢ ὁ πρίγκιπας.

— Λοιπόν, λοιπόν, ρωτᾷ καὶ γελᾷ ἡ Ἀγνή, τί εἶν' αὐτὸ τὸ περίφημο ἀνέκδοτο;

— Χμ!... Τὴν κοιτάζει στὰ μάτια. Στὰ δικά του μέσα, πολὺ βαθιὰ λάμπει μιὰ φλόγα ἀπὸ εἰρωνία. Εἶν' ἀπ' αὐτά, πὺν δὲν τὰ διηγούνται στὰ παιδιὰ!...

Σηκώνεται ὀλόρθη: — Καὶ ποιά εἶναι τὰ παιδιὰ, παρακαλῶ;

— Ξέρω κ' ἐγώ; ρωτᾷε κι αὐτὸς τάχα μ' ἀφέλεια, ξέρω κ' ἐγώ;

Στέκονται μιὰ στιγμή σὰν δυὸ κοκκόρια, πὺν εἶναι ἔτοιμα ν' ἀρπαχτοῦν. Κ' ἔτσι ξαφνικὰ βάζουν τὰ γέλια.

— Μὰ καθίστε, καθίστε, τέλος πάντων, δεσποσύνη, νὰ σᾶς διηγηθῶ τὸ ἀνέκδοτο.

Κάθεται δίπλα του σὰν παιδάκι, φρόνιμα-φρόνιμα.

— Ἔτσι μάλιστα. Καὶ τώρα ἀρχίζομε τὸ παραμῦθι.

— Μιὰ φορὰ κ' ἕνα καιρὸ λοιπόν, ἡ βασίλισσα Ἀμαλία πηγαίνοντας σὲ κάποια ἑλληνικὴ ἐπαρχία ἀναγκάστηκε ν' ἀνεβῆ πάνω σὲ μουλάρι γιὰ νὰ περάσῃ ἀπὸ μιὰ στενὴ, δύσβατη περιοχὴ. Ἀλλὰ καθὼς ἀνέβαιναν ἀπὸ μιὰν ἀνηφοριὰ, τὸ μουλάρι τσίινισε ἀπότομα κ' ἡ Μεγαλειοτάτη τινάχτηκε ἐπάνω.

Ξαναβρίσκοντας όμως γρήγορα την ισορροπία της, Ξανακάθισε πάλι στο ζώο, πού συνέχισε ήρεμα τόν δρόμο του. Γεμάτη καμάρι ή βασίλισσα, πού δέν έδειξε φόβο, άλλα τόσο γρήγορα βρήκε την ευστάθειά της, γύρισε τότε κ' έιπε στόν συνοδό της : « Είδες ισορροπία ; » 'Αλλ' εκείνος ό δύστηνος, πού καθώς ύψώθηκαν τά φορέματα της Μεγαλειοτάτης κάτι άλλο είχε ιδεί, απάντησε κατάπληκτος : « 'Ισορροπία τó λέτε σεις, Μεγαλειοτάτη ; Γιατί έμεις στο χωριό μου τó λέμε..... ».

'Αλλ' ή 'Αγνή δέν κρατιόταν πιά. "Ένα γέλιο ξέφρενο, τρελλό, την είχε δλότελα κυριεύσει και δέν μπορούσε με τίποτα νά τó σταματήσει. Δίπλα, με την αγαλλίασι ζωγραφισμένη στο πρόσωπό του ό θεϊος ό Μίμης παρακολουθοϋσε ένθουσιασμένος τó αποτέλεσμα της διηγήσεως : « Βλέπω, βλέπω, άνιψιά, πώς δέν μπορείτε νά κρατήσετε τά γέλια σας !... ». Και μέσα στα μάτια του έλαμπε εκείνη ή καυτή φλόγα, πού τά 'κανε νά φαίνωνται κατάμαυρα, σάν τά μάτια τού σατανά.

Ποιός άπ' τούς δυό λοιπόν, ποιός άπ' τούς δυό ήταν ό πιό πονηρός ;

Τις νύχτες, ξαπλωμένος, δίπλα στη γυναίκα του, αναπολεί μιá - μιá τις στιγμές πού πέρασαν μαζί, τις θαυμάσιες ώρες, πού ζή κοντά « στην 'Αγνή του ». Τήν θεωρεί κάπως δική του την άνεψιά τους, άφου αυτός άνέλαβε την ψυχαγωγία της. "Αχ ! αυτές οι μέρες, οι δημορφες μέρες τού καλοκαιριού, ό ήλιος πού καίει κάτω στην παραλία τά κορμιά τους, ή καυτερή άμμος, ή θάλασσα με την πρασινωπή άνταύγιά της, τó δροσερό άεράκι στο πρόσωπό τους, τά ήλιοψημένα χέρια τους, ή χαρά της ζωής, ή χαρά τους. Και πάνω άπ' όλα ή 'Αγνή, άγνή, όμορφη, εύλογία ή κατάρα Θεού γι' αυτόν, ή 'Αγνή, πού 'γινε τó πιό χαρούμενο και τó πιό μαρτυρικό κομμάτι της ζωής του αυτό τó καλοκαίρι...

« Θεϊε Μίμη !... ». Στην άκρη της βεράντας ξαπλωμένη άναπαυτικά σέ μιá πολυθρόνα, με την βεντάλια στο λεπτό χεράκι της για νά την άερίζη, νά την πάλι ή 'Αγνή, πού τόν καλεί κοντά της. « Θεϊε Μίμη, έλα νά μου κάνης συντροφιά ». 'Από την ήμέρα, πού της διηγήθηκε εκείνο τó άνέκδοτο της βασίλισσας 'Αμαλίας, τρελλάινεται νά της διηγήται άνέκδοτα. Και τί άνέκδοτα ! Τά πιό πικάντικα, πού έχουν ποτέ κυκλοφορήσει στην διεθνή άνεκδοτολογία. "Ωρες τά σκέπτεται τó βράδυ. Κ' έπειτα κάθονται εκεί, στη βεράντα, πλάι - πλάι κι αυτός άρχίζει νά της διηγήται, νά της διηγήται, με την ίδια πάντοτε πονηρή λάμψη στα μάτια, τó ίδιο γέλιο στα χείλη. Τρελλάινεται νά την βλέπη νά τόν κοιτάζη σοκαρισμένη, κατεβάζοντας τά μάτια, με τó πρόσωπο κατακόκκινο άπό ντροπή.

"Η γυναίκα του άπ' την κουζίνα έτοιμάζει τó φαγητό. Ποϋ και ποϋ βγαίνει νά τούς ρίξη καμμιá ματιά, νά γελάση μαζί τους. "Όμως τόν τελευ-

ταίο καιρό δὲν εἶναι τόσο χαρούμενη, πού τοὺς βλέπει ἔτσι νὰ διασκεδάζουν μαζί. « Ἡ ἀγία γυναῖκα του... ἐκείνη δὲν τὸν ἔβαλε νὰ συντροφεύη διαρκῶς τὴν Ἀγνή; Ἐκείνη δὲν εἶχε αὐτὴ τὴν ιδέα, πού τὸν κάνει ὄρες-ὄρες τόσο εὐτυχισμένο; Κοντὰ στὴν Ἀγνή μπορεῖ καὶ ξεχνᾷ τὰ πενήντα δύο του χρόνια. Μπορεῖ καὶ γίνεται ὁ πρίγκιπας τοῦ παραμυθιοῦ, πού τοῦ δίνει νιάτα ἢ καλὴ νεράιδα, πού τὸν μεταμορφώνει. Κοντὰ στὴν Ἀγνή ξεχνάει τ' ἄσπρα του μαλλιά, παίρνει καινούργιες δυνάμεις ».

« Ἐ, Ἀγνή, τί σκέπτεσαι; Δὲν μὲ προσέχεις πιά; » Ἔχει ἀλλάξει λιγάκι ἢ Ἀγνή του αὐτὲς τὶς τελευταῖες μέρες. Τὸ βλέμμα της εἶναι πιὸ σοβαρό, σὰν κάτι ν' ἀπασχολῆ τὴ σκέψι της. Συχνὰ ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὸ σπῆτι, μένει ὄρες πολλὲς μακριά τους. Τοῦ λείπει, τοῦ λείπει πολύ. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρει τὴ στέρησί της. Ἄλλὰ κι ὅταν εἶναι κοντά του, δὲν τὸν προσέχει πιά, ὅπως ἄλλοτε. Τὰ μάτια της λὲς κ' ἔχουν καρφωθῆ στὸν γειτονικὸ κῆπο, λὲς καὶ κόλλησαν σ' ἓνα σημεῖο καὶ δὲν μποροῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ κεῖ. Ὁ θεῖος ὁ Μίμης ἀπὸ τὴν μεριά του δὲν μπορεῖ νὰ ἰδῆ τί συμβαίνει: « Ἐ, Ἀγνή!... Ποῦ τρέχει ὁ νοῦς σου; Τί κοιτάζεις διαρκῶς πρὸς τὰ ἐκεῖ; »

— Σούτ! Ἡ Ἀγνή τοῦ βάζει τὸ χέρι στὰ χεῖλη. Σιγά!... Ἔλα νὰ ἰδῆς τὸν Ἐρμῆ!...

— Ποιὸν Ἐρμῆ; Τινάζεται ἀπάνω. Τί εἶν' αὐτὰ πού λὲς; Τρέχει πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἀγνῆς μὲ φανερὴ ἀνησυχία. Κοιτάζει μαζί της ἀπ' τὴν ἄκρη τοῦ φράχτη. Στὸ γειτονικὸ κτῆμα κάποιος ξανθὸς νέος μ' ἀγαματένιο κορμὶ γυμνάζεται στὸν ἥσκιο μιᾶς βελανιδιάς. Κάπου τὸν ἔχει ξαναἰδεῖ ὁ θεῖος Μίμης. Κοιτᾷ τὴν Ἀγνή μὲ παράπονο στὰ μάτια: « Ἄ, γι' αὐτὸ λοιπὸν δὲν μὲ προσέχεις καθόλου τώρα τελευταῖα; Γι' αὐτὸ καὶ στὸ μπάνιο προχτὲς ἀπομακρύνθηκαν τόσο πολὺ στὰ βαθιά καὶ μοῦ 'πες ὅτι βρῆκες κάποια ἐνδιαφέρουσα παρέα; »

Ἄλλ' ἢ Ἀγνή δὲν τὸν προσέχει καθόλου. Δὲν τὸν ἀκούει καν: « Πές μου, πές μου δὲν εἶναι ὁμορφος; δὲν εἶναι ἴδιος ὁ Ἐρμῆς; »

— « Πούφ!... » σηκώνει περιφρονητικὰ τοὺς ὄμους. (Ἡ ζήλεια τὸν πνίγει). Ἄντρας νὰ σοῦ πετύχη!... Δὲν λὲς καλύτερα ὅτι τοῦ χρειάζεται λίγο γαλατάκι γιὰ νὰ πάρη ἀπάνω του; Αὐτός, παιδάκι μου, εἶναι ὄλο κόκκαλο. (Κρύβει ὅσο μπορεῖ τὴν ἀνησυχία του). Καθόλου, καθόλου δὲν μ' ἀρέσει, τονίζει στὴν Ἀγνή. Κ' ἔπειτα μὴν ξεχνᾷς ὅτι οἱ γονεῖς σου σ' ἔχουν ἐμπιστευθῆ σ' ἐμᾶς. Μὴ φαντάζεσαι ὅτι θὰ σοῦ ἐπιτρέψουμε ποτέ... »

Τοῦ κάκου ὑψώνει τὴ φωνή. Ἡ Ἀγνή εἶναι κιόλας μακριά του. Ἔχει περῆσει ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ φράχτη στὴν γειτονικὴ αὐλὴ. Νά τους ἀπάνω στὰ ποδήλατα καὶ τοὺς δύο, πού τρέχουν τώρα κάτω στὴ θάλασσα. Ὁ ἰδρωτὰς κυλάει στὸ μέτωπό του. Προσπαθεῖ νὰ τὴν προλάβῃ, φωνάζει ὅσο μπορεῖ πιὸ δυνατά: « Ἀγνή, Ἀγνή, παιδί μου, πού τρέχεις; Εἶναι ἀργά... ὁ

ήλιος έδωσε πιά... Δέν είναι ώρα για μπάνιο ». Μά δέν τόν άκούει. Σηκώνει άπελπισμένος τούς ώμους. "Αχ, γιατί δέν τόν άκούει; Τί τρέλλες, τί τρέλλες πού κάνουν τά νιάτα. Μά δέν μπορεί, δέν πρέπει ν' άφήση έτσι τó ζήτημα. Είναι δική του ή 'Αγνή, είναι ή « 'Αγνή του ». Τρέχει μέσα στη γυναίκα του άπελπισμένος: « Λίνα, ξέρεις ή 'Αγνή... ». Γυρίζει καί τόν κοιτάζει ξαφνιασμένη. Τί ήρεμα πού είναι τά μάτια της μέσα στο φώς του δειλινοῦ!...

— Τί τρέχει, Μίμη; Πές μου, τί σοῦ συμβαίνει;

— Νά, ή 'Αγνή... Σταματάει. Σκουπίζει τόν ιδρωτα του μέ κόπο. Συνεχίζει λαχανιασμένος. Τρέχει νά κάνη μπάνιο μ' αὐτόν τόν νεαρό, μ' αὐτόν τόν άγνωστο, πού μένει δίπλα μας.

— Δέν είναι άγνωστος. Ήταν παλιός παιδικός τῆς φίλος. Τόν ξαναεἶδε τίς προάλλες στά μπάνια. Προχτές τó άπόγευμα ήταν έδῶ. Κάναμε ὠρες συντροφιά. (Τί ήσυχη πού είναι ή φωνή τῆς γυναίκας του!). Μοῦ φάνηκε πολὺ καλὸ παιδί...

— Σοῦ φάνηκε... σοῦ φάνηκε... ('Η άγανάκτησι τόν πνίγει). 'Εμένα δέν μοῦ 'κανε καθόλου καλή έντύπωση.

— Θα μπορούσες νά μοῦ ἐξηγήσης γιατί;

(Θεέ μου πῶς τόν ταραίζει, πῶς τόν σαστίζει αὐτὸ τó βλέμμα, πού φτάνει τόσο βαθιά στην ψυχὴ του). Χάνει τά λόγια του.

— Μά... ένα παιδί τώρα...

— Εἰκοσιπέντε χρονῶν, Μίμη!... "Ο,τι χρειάζεται για τὴν ηλικία τὴν δική της. Πολὺ - πολὺ τονισμένες οἱ τελευταῖες λέξεις. 'Αναγκάζεται νά σκύψη λίγο ντροπιασμένος τó κεφάλι του. Βαριά πού στέκουν άπάνω του τά πενήντα δύο του χρόνια. Δέν είναι νέος, άχ! δέν είναι νέος πιά!...

"Εξω στόν κῆπο σωριάζεται τσακισμένος σέ μιὰ πολυθρόνα.

— Θεῖε Μίμη!... Τούς βλέπει πού περνάνε ἀπό μπροστά του σάν σίφονιες άπάνω στά ποδήλατα. 'Η 'Αγνή, « ή 'Αγνή του », μαζί μ' έναν άλλο, μαζί μ' ένα ξένο. Σφίγγεται ή καρδιά του. Πονάει, πονάει καί τὴν καμαρώνει, πονάει καί θολώνουν τά μάτια του, βυθίζει τά νύχια μέσα στη σάρκα του για νά μὴ μιλήση. 'Από μακριά τοῦ κουνάει τó χέρι. Είναι ή ἴδια ή χαρὰ τῆς ζωῆς, πού αὐτός πιά δέν μπορεί, δέν είναι δυνατὸν νά τὴν ἀπολαύση.

— Εἶδες, εἶδες ἰσορροπία; φωνάζει. Τό γέλιο της ξεχύνεται σάν κρύσταλλο πέρα μακριά.

Τινάζεται ἀπ' τὴν πολυθρόνα: « Νά πάρη ὁ..... ».

Κάποιος τόν πιάνει ἀπ' τόν ὤμο. 'Ενα τροφερό χέρι τοῦ κλείνει τó στόμα. Γυρνᾷ τó κεφάλι ξαφνιασμένος. Είναι ή γυναίκα του, ή Λίνα. « Μίμη, τοῦ λέει κοντά στ' αὐτί του. Πάμε ένα περίπατο ὡς τó δασάκι; 'Εχομε τόσον καιρό νά βγοῦμε μαζί... ».

— Καιρό; Ναί!... Νοιώθει τὸ παράπονό της. Ἄλλὰ διαμαρτύρεται ὅσο πιὸ ζωηρὰ μπορεί. Ἐκείνη, ἐκείνη τὸ εἶχε ζητήσει.

— Δὲν ἦταν δικό μου, Λίνα, τὸ λάθος. Ἐσὺ, ἐσὺ ἤθελες νὰ βγάλω μὲ τὴν Ἄγνη. Ἐσὺ μὲ εἶχες παρακαλέσει...

Στέκεται κοντά του, πολὺ κοντά του. Ἡ φωνή της εἶναι ἕνα χᾶδι μέσα στ' αὐτιά του.

— Δὲν ἦταν κακό. Σοῦ ἔδινε τόση χαρά. Ἦσουνά τόσο εὐτυχισμένος μαζί της. Κοντά της ξαναθυμόσουνά τὰ εἴκοσι χρόνια σου... Τὸ βλέμμα της εἶναι πολὺ γλυκό, πολὺ στοργικὸ πάνω στὸ πρόσωπό του. — Κοίταξε, Μίμη. Ἡ Ἄγνη βοήθη τὴν παρέα, πού τῆς ταιριάζει... Τοῦ σφιγγεῖ τὰ χέρια. Τοῦ φιλάει τὰ χέρια. — Μὴ λυπᾶσαι, μὴ πικραίνεσαι, ἀγαπημένε μου. Ἔτσι γίνεται πάντα. Ὑστερὰ ἀπ' τὴν καυτερή, τὴ φλογισμένη μέρα ἔρχεται ἡ ὥρα τοῦ ἥθεμου δειλινοῦ... Σταματᾷ γιὰ λίγο. Τὸ χέρι της δροσερὸ κι ἀπαλὸ περνᾷ καὶ ξαναπερνᾷ πάνω ἀπ' τὸ μέτωπό του. Τὰ χεῖλη της τοῦ χαϊδεύουν τὸ πρόσωπο. Ἀναστενάζει μέσα στὰ χέρια της. — Μὴ λυπᾶσαι γιὰ ὅ,τι ἔγινε. Θὰ ἰδῆς, θὰ περάσουν οἱ δύσκολες ὥρες. Θὰ συνεχίσουμε τὴ ζωὴ μας οἱ δύο μας, ὅπως καὶ πρὶν. Πῆς πὼς δὲν ἦταν, πῆς πὼς δὲν ἦταν παρὰ ἕνα χαρούμενο ἰντερμέτζο στὴ μέση τοῦ καλοκαιριοῦ.

Σ. Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ
Καθηγητού Φιλολογίας

ΑΓΝΩΣΤΑ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΑ

Στόν δάσκαλό μου
κ. Γ. Θ. ΖΩΡΑ
ελάχιστη προσφορά.

Ἡ ἠθικοδιδασκτική βυζαντινὴ¹ καὶ μεταβυζαντινὴ ποίησι, ἐκπροσωπούμενη κυρίως μὲ τὸν Σπανέα, τὸν Φαλιέρο², τὸν Δεφαράνα³ κ.ἄ., ἐκφράζει «κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ καὶ πιστότερον ἢ τὰ ἄλλα λογοτεχνικὰ εἶδη τὸν πραγματικὸν χαρακτῆρα τῶν Βυζαντινῶν, ἀποκαλύπτουσα τὸν ψυχικόν, κοινωνικόν καὶ πολιτικόν κόσμον, ὡς καὶ τὴν εὐρύτεραν περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀγωγῆς ἀντίληψιν αὐτῶν»⁴. Εἶναι γραμμικὴ⁵ στὴν ἀρχαίзуσα ἢ στὴν δημοτικὴ⁶.

Δίνει συμβουλὲς σχετικὲς μὲ τὴν ἠθικὴ διαβίωσι τῶν ἀνθρώπων⁷, μὲ τὴν ματαιότητα τῆς ἐπίγειας ζωῆς, μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀξία τῆς μεταθανάτιας, μὲ τὸν πρακτικὸ βίον, τὸν σύμφωνο μὲ τὶς λαϊκὰς θρησκευτικὰς δοξασίας.

---

1. Γιά τὴν ἠθικοδιδασκτικὴ ποίησι στὸ Βυζάντιο βλ. Κροὺμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, Ἐν Ἀθήναις 1900, τόμ. Γ', σελ. 33 κέξ.

2. Γ. Θ. Ζώρα, Μαρίνου Φαλιέρου: Ρίμα παρηγορητικὴ, Ε.Ε.Β.Σ., ἔτος ΚΖ', Ἀθήναι 1956, σελ. 41 - 56.

3. Sitsa Karaiskakis, Das lehrgedicht Λόγοι διδασκτικοὶ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν von Markos Deperaganas 1543, Λαογραφία, τόμ. ΙΑ', Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1934, σελ. 1 - 63.

4. Γ. Θ. Ζώρα, Μαρίνου Φαλιέρου: Ρίμα παρηγορητικὴ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 41.

5. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀλφάβητος κατασκευτικὸς καὶ ψυχοφελὴς περὶ τοῦ ματαίου κόσμου τούτου, Νέα Ἑστία, τόμ. 58ος, 1955, σελ. 1199 - 1203. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Πουλολόγος, Ε.Ε.Β.Σ., ἔτος ΚΕ', 1955, σελ. 173 - 206.

6. Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ ποιητὴς Μαρίνος Φαλιέρος. Λόγοι διδασκτικοί, Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Β', 1948, σελ. 26 καὶ 213 - 234. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος, Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Ζ', 1953, σελ. 367 κέξ. Τοῦ αὐτοῦ, Βυζαντινὴ ποίησις, Βασικὴ βιβλιοθήκη, τόμ. 1, Ἀθήναι 1955, βλ. Σπανέας, σελ. 24 - 26 καὶ 72 - 85 καὶ γενικὸς Τοῦ αὐτοῦ, Βυζαντινὴ ποίησις, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1, ἐνθ' ἄν., σελ. 20 κέξ.

7. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Δημῶδεις μεταβυζαντινοὶ ἀλφάβητοι, Ε.Ε.Β.Σ., ἔτος ΚΕ', 1955, σελ. 284 κέ.

Τὰ κείμενα αὐτὰ παρέχουν ἀφθονο λαογραφικὸ καὶ γλωσσολογικὸ ὕλικό, διότι ἀναφέρουν ἤθη, ἔθιμα καὶ λαϊκὰς δοξασίαις τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ κόσμου. Ἀκόμα δέ, ἐπειδὴ μᾶς παρέχουν πολὺτιμα γλωσσικὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν « νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς μεταβολὰς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης εἰς μίαν τῶν κρισιμωτέρων περιόδων τῆς μακρᾶς αὐτῆς ἱστορίας »¹.

Τὰ ἀλφάβητα ἀνήκουν καὶ αὐτὰ ἢ στὴν ἐρωτικὴ ἢ στὴν ἠθικοδιδασκτικὴ ποίησι². Ἡ ἀρχικὴ τους σημασία δὲν ἦταν μνημονικὴ, οὔτε ποιητικὴ ἢ τεχνοτροπικὴ, ἀλλὰ μαγικὴ καὶ μυστικὴ³. Ὁ λαὸς ἐπίστευε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύῃ στὴ μαγικὴ δύναμι τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀριθμῶν. Δὲν εἶναι δὲ ἡ ἀλφαβητικὴ ποιητικὴ ἀκροστιχίδα ἐφεύρημα καὶ δημιουργία ἑλληνικὴ. Ἀντίθετα, οἱ Ἕλληνες τὴν παράλαβαν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικoὺς χρόνους ἀπὸ τοὺς Σημίτες. Ἐνωρὶς ὁμως, κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, χάνει τὴν μαγικὴ τῆς δύναμι καὶ ἐξελίσσεται σὲ ποιητικὴ τεχνοτροπία μὲ μνημονικὴ ἱκανότητα. Ἡ τεχνοτροπία αὐτὴ παρατηρεῖται πρῶτα στὰ θρησκευτικὰ καὶ κατανυκτικὰ ἀλφάβητα, ἔπειτα δέ, ἀφοῦ πιά εἶχε χάσει ὁ ἀλφάβητος κάθε ἔχνος μυστικῆς ἰδιότητος, καὶ στὰ ἐρωτικὰ ἀλφαβητάρια. Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ τεχνοτροπία συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα τρία ἀλφαβητάρια ἀνήκουν καὶ αὐτὰ στὴν ἠθικοδιδασκτικὴ ποίησι. Ἐλάχιστο λογοτεχνικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν. Πολλὰς φορὰς ἐπαναλαμβάνουν τὶς αὐτὰς ἰδέαις. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι γραμμένα στὴν δημοτικὴ καὶ σὲ ἰαμβικὸ 12σύλλαβο. Πρωτοτυποῦν στὸ ὅτι, στίς συμβουλὰς τοῦ πατρός, ἀπαντᾷ καὶ ὁ υἱὸς ἀλφαβητικῶς. Τὸ τρίτο εἶναι γραμμένο στὸ καθαρεῦον ἰδίωμα, σὲ βυζαντινὸ ἰαμβικὸ 12σύλλαβο. Πολλὰς φορὰς παραβιάζει τοὺς γλωσσικοὺς καὶ συντακτικοὺς κανόνες. Ἡ ἐπίδρασι τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, ὅπως καὶ σ' ὅλα τὰ ἠθικοδιδασκτικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς, εἶναι μεγάλη⁴. Τὸ ὄλον πνεῦμα τους εἶναι καθαρὰ θρησκευτικόν, σύμφωνον ἐξ ἄλλου μὲ τὴν πίστι τοῦ λαοῦ. Καὶ τὰ τρία ἀλφάβητα προέρχονται ἀπὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ποιητῆ Μαρίνου Σιγούρου⁵.

Διαστάσεις χειρογράφου: 14,5×20 ἑκατ. f. 68 λευκὰ 23. Ἡ στάχωσι

---

1. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀλφάβητος κατανυκτικὸς καὶ ψυχοφελὴς περὶ τοῦ ματαίου κόσμου τούτου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1200.

2. Βλ. W a g n e r, Carmina Graeca medii aevi, Lipsiae MDCCCXXIII, καὶ τὴν κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ Στ. Π. Κυριακίδου, Ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης, Μ.Ε.Ε., τόμ. Δ', σελ. 114-115.

3. Στ. Π. Κυριακίδου, Ἀλφαβητάρια, Μ.Ε.Ε., τόμ. Δ', σελ. 107.

4. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀλφάβητος κατανυκτικὸς καὶ ψυχοφελὴς περὶ τοῦ ματαίου κόσμου τούτου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1200, σημ. 6.

5. Σιωπηρῶς διωρθώσαμεν ὀρθογραφικὰ τινὰ σφάλματα, ὡς καὶ τὴν στίξιν τοῦ κειμένου.

μέ λεπτό δέρμα. Κτήτορας δὲν ἀναφέρεται. Τὰ δύο πρῶτα φέρουν χρονολογία τὸ ἔτος 1812.

ΝΟΥΘΕΣΙΑ ΠΑΤΡΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΥΙΟΝ
ΚΑΤΑ ΑΛΦΑΒΗΤΟΝ

- f. 1 "Ακουσε, νιέ, τὰ λόγια μου καὶ μὴ σφαλῶς τὰ αὐτιά σου,
γιατί θὰ νὰ ἔλθῃ ἕνας καιρὸς νὰ σβήσῃ τὸ ὄνομά σου.
Βάλε τα ὅλα εἰς τὸν νοῦν, στοχάζου τα ἕνα - ἕνα,
καὶ ἔτσι δὲν θέλεις φοβηθῆ ἀπὸ ἄνθρωπον κανένα.
- 5 Γνώμην μὴν δώσης πώποτε, χωρὶς νὰ σ' ἐρωτήσουν,
καὶ μὴν ἐλέγχῃς τοὺς κακοὺς, ἵνα μὴν σὲ μισήσουν.
Δίνε, νιέ μου, τῶν πτωχῶν, κατὰ τὴν δύναμί σου,
καὶ μὴν κρατῆς τοὺς κόπους του ποτὲ τοῦ δουλευτῆ σου.
- 10 "Ἐχε τιμὴν στὰ σπίτια, ποὺ ὡς φίλος μέσα ἐμβαίνεις,
καὶ ἔτσι ἐχθροὺς δὲν ἀποκτᾶς, φίλους πολλοὺς κερδαίνεις.
Ζήλευε πάντα τοὺς καλοὺς, τὴν ἐκκλησίαν ἀκλουθᾶ,
καὶ τὲς πτωχὰς τὲς φαιμελιὰς ὅσο ἤμπορεῖς βοήθα.
- "Ἦθελα νὰ 'τον βολετὸ τοῦ κόσμου ὅλοι οἱ νέοι
νὰ 'διάβαζαν τὸ ἀλφάβητον ποὺ γράφουν οἱ γονεοί.
- 15 Θύμισον νὰ ἔχουνε εἰς αὐτὸ καὶ ὅ,τι λέει νὰ κάνουν,
τότε θὲ νὰ ἔχουνε τιμὴν ζῶντες καὶ ἂ πεθάνουν.
- "Ἡξεύρω τὰ πολλὰ καλά, γιὰ τοῦτο σὲ ἐρμηνεύω
νὰ κάνῃς πάντοτε, νιέ, καθὼς σὲ συμβουλεύω.
Κλέπτῃν, φονιά καὶ βλάσφημον ποτὲ μὴν ἀτιμάσῃς,
οὔτε ἄλλον μὲ ὅλα τὰ κακά, ἵνα μὴν δ[ε]λα 'χ]ιάσῃς.
- f. 1^v Δέγει τὸ Εὐαγγέλιον, οὐδεὶς δὲν ἀμφιβάλλει :
μὲ αὐτὸ τὸ μέτρον, ποὺ μετροῦς, θὰ σὲ μετρήσουν ἄλλοι.
Μὴν ἀτιμάσῃς μεθυστήν, μὴν κατακρίνῃς πόρνον,
μακάρι σκῆπτρον νὰ βαστᾶς, νὰ κάθῃσαι στὸν θρόνον.
- 25 Νέους ἀπόφειγε κακοὺς ἀπὸ τὴν συντροφιά σου,
γιατί σοῦ τάσσω ὀγλήγορα θὰ φθείρῃς τὰ καλά σου.
Ξένους μὴν βάλῃς πώποτε στὸ σπίτι, ὅπου κοιμᾶσαι,
μὴν σοῦ ἀκλουθήσουν βάσανα καὶ ὕστερα συλλογᾶσαι.
- "Ὅλοι καλά τὸ ἠξεύρετε αὐτὸ τὸ εὐμορφον ρῆμα :
30 ὅτι φευγάτε ἀπ' τὸν μιστόν, μὴν σᾶς κολλήσῃ κριμα.
Πίστευε, νιέ μου, ὅλα αὐτά, ποὺ ἡ ἐκκλησία δοξάζει,
καὶ κάνε καὶ τὰς ἐντολάς, καθὼς αὐτὴ προστάζει.
Πρῶτα τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ θέλει σὲ διδάξουν,

- ποῦ οἱ πανδρευμένες εἶν' φωτιά, καὶ φεύγα μὴ σὲ κάφουν.
35 Σοῦ λέγει ὁ μέγας Σολομών : ὅποιος μὲ πανδρευμένη
γυναῖκα συνευρίσκειται, κόλασιν ἀναμένει.
Τὸν ἄνθρωπον, ποῦ θὰ ἐπαινῆς, πρῶτα δοκίμασέ τον,
μὲ χρόνων συναναστροφὴν καὶ ὕστερα ἐπαινέσέ τον.
Ἐπερηφάνειαν ξέφευγε, ὅσον μπορεῖς, παιδί μου,
40 κωνίγγα τὴν ταπεινώσιν, νὰ πάρῃς τὴν εὐχὴν μου.
Φύλαξε, νιέ μου, τὴν τιμὴν, ὥστε ὅπου ζῆς καὶ νὰ 'σαι,
καί, παρὰ νὰ τὴν στερηθῆς, κάλλια τὸν πλοῦτον χάσε.
Χάρες, νιέ μου, ἂν ἤμπορῆς, μὲ ὄλην σου τὴν καρδίαν
κάνε, μὰ νὰ στοχάζεσαι μὴν ἔχη ἄλλος ζημίαν.
45 Ψέμα, ὅπου βλάβει, μὴν εἰπῆς καὶ εὐκολα μὴ θυμώνης
διὰ νὰ μὴν ἀτιμάζεσαι καὶ ὕστερα μετανιώνεις.
1. 2 ὦ νιέ μου, πόσον ἐντιμὸς θέλει εἶσαι, ἂν ταῦτα πράττης,
διατὶ θὰ σὲ ἀγαπᾷ ὁ Χριστός, ποῦ ἄνθρωπον δὲν ταράττης,
Ἐκουσες τὸ Ἄλφαβῆτα μου, ἀπόκρισιν μοῦ δόσε
μὲ ἕνα Ἄλφαβῆτον καὶ ἐσέ, μὰ πρὶν πεθάνω σῶσε
ἂν εὐχαρίστως τὸ ἄκουσες καὶ τὸ ἀκλουθῆς, παιδί μου,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ πάντοτε σοῦ δίνω τὴν εὐχὴν μου.

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΥΙΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ

- Ἐπιλογίᾳ δὲν ἤμπορῶ, Πάτερ μου, νὰ σοῦ κάμω,
διὰ τοῦτο θέλω δώσει ἀρχὴν τὸ Ἄλφαβῆτον νὰ κάμω.
Ἐκουσα τὸ Ἄλφαβῆτα σου, εἶδα καὶ τὰ γραμμένα
τὸ ξ δὲν εἶν' χριστιανικὸν καὶ σβῆστο μὲ τὴν πέννα.
5 Βάνω στὸν νοῦν τὲς ἐρμηνεῖς τὲς ἄλλες ποῦ μοῦ δίνεις,
καὶ ἐλπίδα ἔχω εἰς τὸν Χριστὸν εὐχαρίστως νὰ μείνης.
Γερόντων πρέπει συμβουλὰς οἱ νέοι νὰ ἀγροικοῦμεν,
καὶ ἔτζι φίλους κερδαίνομεν καὶ τοὺς ἐχθροὺς νικοῦμεν.
Δὲν ἀμελῶ, πατέρα μου, νὰ δίδω ἐλεημοσύνη
10 καὶ ἀποφεύγω τὸ ἄδικον, διατὶ ὁ Χριστὸς θὰ κρίνη.
Ἐλεγα πῶς δὲν ἤμπορῶ ποτέ μου νὰ ἀκλουθῆσω
τὲς χριστιανικὲς σου συμβουλές, πατέρα μου, νὰ ζήσω,
Ζητώντας καὶ γυρεύοντας νὰ κάνω, ὅσα μοῦ λέγεις,
καὶ τοὺς πτωχοὺς νὰ κυβερνῶ, καθὼς μὲ δασκαλεύεις.
15 Ἦθελα ὁμῶς νὰ ἐβλεπες, πατέρα, τὴν καρδιά μου,
μὲ πόσῃν μετανόησιν μισῶ τὰ σφάλματά μου.
Θυμὸν ξεφεύγω, μ' ὄλον ποῦ ὄλοι μικροὶ - μεγάλοι

- τὸν ἔχον ἄνδρες καὶ παιδιὰ, γυναῖκες καὶ δασκάλοι.
Ἴδοῦ ἡ γυναῖκα καὶ ὁ θυμὸς, ἔχθρα καὶ τὸ χρυσάφι,
20 αὐτὰ μᾶς βάνουν ὄλους μας στῆς θάλασσας τὰ πλάτη.
f. 2^v Καὶ ὁποιος φυλάξει ὅλα αὐτὰ, ἔχει τιμὴν μεγάλη,
ἔχει μιστὸν ἀπ' τὸν Θεὸν καὶ ἦσουχο τὸ κεφάλι.
Λαμβάνω τόλμην νὰ σοῦ εἰπῶ, πατέρα ἠγαπημένε,
τὲς ἐντολές, ὅπου μοῦ λές καὶ τζ' ἔχεις καὶ γραμμέναι,
25 Μὴν τὸ πιστεύης πώποτε πὼς ἔχον νὰ ἀκολουθήσουν
οἱ νέοι ἐτούτου τοῦ καιροῦ καὶ τὲς χαρὲς νὰ ἀφήσουν.
Νὰ ἀφήσουν τὲς ξεφάντωσες, πὸν πᾶσα ἡμέρα κάνουν,
καὶ πάντα νὰ στοχάζωνται πὼς ἔχον ν' ἀποθάνουν.
Ξένους μέσα στὸ σπίτι μου νὰ μὴν βάλω ποτέ μου,
30 μὲ διορίζεις· μὰ ὁ Χριστὸς τὸ θέλει ἐτούτο εἰπέ μου ;
"Ὅλοι φευγάτε ἀπ' τὸν μιστὸν μὴν σᾶς κολλήσῃ κρέμα,
μοῦ λές· μὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ αὐτὸ δὲν εἶναι ρῆμα.
Ποιὸς τὸ εἶπε δὲν ἤξεύρομεν, ἀπόφασι ὅμως κάνω,
ἂν δὲν εἶμαι φιλόξενος, πὼς τὴν ψυχὴν μου χάνω.
35 Ρωτάω τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἀπόκρισιν μοῦ λέγει,
ὁποιος δὲν εἶναι εὐσπλαγχνος, 'ς τὴν κόλασιν θὰ κλαίγῃ.
Σοῦ ὑπόσχομαι, πατέρα μου, 'ς τ' ἄλλα, ὅπου μὲ προστάξεις,
αἰτία νὰ μὴν γενῶ ποτὲ πίκρες νὰ δοκιμάζῃς.
Τοιαύτη εἶναι ἡ εὐχαρίστησις πὸν ἔχω νὰ σὲ ἀφουκροῦμαι,
40 καὶ ὅσοι ἄλλοι νέοι θέλουνε ἄς ἔλθουν νὰ ἀκολουθοῦνε.
Ἐπερηφάνους, βλάσφημους καὶ αὐτοῦς, πὸν κατακραίνουν
τοὺς λέγω, πὼς ὀγλήγορα τὴν κόλασιν κερδαίνουν.
Φονιάδες, κλέπτες καὶ μοιχοὺς δὲν θέλω κατακρίνει,
καὶ τοὺς ἐχθροὺς μου συγχωρῶ καὶ ἄς συγχωροῦν καὶ ἐκεῖνοι.
45 Χορούς, παιγνίδια καὶ φαγιὰ ὅλοι οἱ κυβερνημένοι
ἐφραίνονται, μὰ οἱ πτωχοὶ πάντα εἶναι πεινασμένοι.
f. 3 Ψεῦται, προδόται καὶ ἄρπαγες αὐτοὶ εἶναι ὅπου τιμοῦνται,
σὲ ὄλον τὸν κόσμον σήμερον καὶ ἀπὸ ὄλους προσκυνοῦνται.
50 Ὡ πάτερ, νὰ ἦτον βολετὸ ὄλοι νὰ τὸ ἀγροικοῦσαν,
τὸ Ἀλφάβητον, ὅπου ἔκαμες καὶ νὰ τὸ προσκυνοῦσαν.
Μὰ εἶναι ἓνα προβέριμιο, παρακαλῶ ἀκουσέ το,
διατὶ εἶναι πολλὰ νόστιμο, μάθε καὶ ἐσότηθισέ το :
τοῦ ἀπεθαμένον νὰ ὀμιλῇς, τὸν μῶρον νὰ λευκάνῃς,
τὸν μεθυστὴν νὰ νοθετᾷς λόγια καὶ κόπους χάνεις.
5 Εἶναι καὶ ἄλλο προβέριμιο, μὰ ποιητικὸ δὲν εἶναι,
καί, ἂν δὲν σοῦ ἀρέσῃ ἀφῆστο καὶ μὲ τὸ πρῶτο μέινε :
Τὸν νεκρὸν νὰ γαργαλίζῃς, τὸ νερὸ νὰ κοπανίζῃς,

τὸν ἀράπη νὰ πασχίσης πλένοντας νὰ τὸν ἀσπρίσης,
 ὅστερα νὰ τὸν λευκάνης διὰ ἔτοῦτα νὰ τὰ κάνης,
 10 Ἵς τὸν ἀέρα σπίτια φτειάνεις καὶ τοὺς κόπους σου τοὺς χάνεις.

Ζάκυνθος, ἔτος 1812.

ΣΤΙΧΟΙ ΚΑΤ' ΑΛΦΑΒΗΤΟΝ

f. 19^v Ἄρχῃν ἀπάντων τὸν θεοῦ τίθει φόβον,
 ὥσπερ ἀρραγὲς θεμέλιον ἐν οἴκῳ.
 Βίον καθαρὸν καὶ πολιτεῖαν ἔχε,
 ὧν οὐδὲν βροτοῖς σεμνότερον ἐν βίῳ.
 5 Γέλως ἅπαντα τὰ παρόντα καὶ πλάνη,
 κἂν ὡς καλὰ θέλγηται καὶ σαίνει πάντας.
 Δόξα κάλλιστον, οὐ παραμένον δ' ὅμως,
 μόνῃ δ' ἀρετῇ μόνιμος καὶ βεβαία.
 10 Ἔθῃ πονηρὰ παντάπασι βδελύττου,
 τοῖς δέ γε χρηστοῖς ἐμφιλοχώρει μόνον.
 Ζωὴν ἀσπάζου τὴν ἀγήρω καὶ θείαν,
 τῆς δὲ παρουσίας καταφρόνει τελείως.
 15 Ἕπιος ἔσο καὶ προσηγῆς τοῖς πᾶσιν,
 ἵν' ἀθάνατον ὑπὸ πάντων σχῆς κλέος.
 Θεοῖς πρόσεχε λόγοις ἐπιμόνως·
 τούτοις γὰρ στοιχῶν, οὐκ ἂν θεῶ προσκρούσης.
 Ἴσον ἀπέχου τῶν πονηρῶν ἀπάντων,
 ἴσον δὲ πάλιν τῶν ἀγαθῶν κοινωνεῖ.
 20 Κάλλους ἤτιῶ μηδαμῶς τῶν σωμάτων·
 μαραινεται γὰρ ἀπανθοῦν ταχυνάλως.
 f. 20 Λόγον ἀρεπῆ μηδέποτε προφέρῃς,
 αἰεὶ δὲ σεμοῖς λόγοις ἐγκαλλωπίζου.
 Μόνοις δογλίζου τοῖς πονηροῖς δικαίως,
 τοῖς δ' ἀγαθοῖς συγγνωμόναι εὐλόγως.
 25 Νοὸς ἀπεδίωκε δόξας ἀτόπους,
 ὅπως ἀστασίαστος τὰ ἔνδον μένης.
 Ξένοι πάροικοι, παρεπίδημοι πάντες,
 ἄλλη γὰρ ἡμᾶς διαδέχεται λῆξις.
 30 Ὅναρ, αἰνιγμα, σκιά, ἵνδαλμα, δράμα
 πᾶσα τυγχάνει φαντασία κόσμον.
 Πλοῦτος ἄπιστον καὶ διαρρέον χρῆμα,

- τρόπος δὲ χρηστός ἀθάνατον καὶ θεῖον.
Ροῦν τὸν Εὐρύππου μιμεῖται τὰ τοῦ βίου,
ἄνω, κάτω θέοντα ροαῖς ἀστάτοις.
35 Σκεῦος τίμιον ψυχῇ τυγχάνει πᾶσιν,
ἦν ἀσπηλονδεῖ φυλάττει διὰ βίου.
Τέλος ἡγοῦμαι τῶν παρόντων ἀπάντων,
ἄλλα δὲ πάλιν κοινότερα προσδόκει.
40 Ὕφαλος πέτρα πονηρὸς ἅπας
καὶ κακοῦργος τυγχάνει·
κἂν γὰρ φίλιαν ὑποκρίνεται μάτην,
ἀλλ' ἔνδον ἔχει ταμιέων τὸν δόλον.
f. 20^v Φρόνησις πάντων τιμιώτατον χρῆμα,
ἦν κτῆσαι κόσμον καὶ ρυθμὸν τοῦ σοῦ βίου.
45 Χεῖρας ἀεὶ πρότεινε τοῖς δεομένοις
ἐλευθέρως τε καὶ βοηθοῦς ἐν πᾶσι.
Ψεῦδος ἀπέστω παντελῶς σῶν χειλέων,
ἀλήθεια δὲ σεμννέτω σὸν στόμα.
50 Ὀδίκον¹ ἦθος καὶ φρόνημα μὴ κτήσης·
ὑπέρογκα γάρ, τὸ μέτρον δ' ἀσπάζου.

---

1. Προφανῶς ἀντὶ ὀδίκον = χυδαῖον.

Σ. Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ
Καθηγητοῦ Φιλολογίας

ΑΝΕΚΔΟΤΟΝ ΑΠΟΛΥΤΗΚΙΟΝ
ΤΟΥ ΑΝΤ. ΜΑΡΤΕΛΑΟΥ
(Ἀνακοίνωσις)

Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ προσολωμικός ποιητὴς Ἀντώνιος Μαρτελάος¹ ἔγραψε καὶ ἐκκλησιαστικὰ θρησκευτικὰ ποιήματα. Ἄγνωστον παρέμενε μέχρι σήμερον τὸ ἀπολυτήκιον « διὰ τὴν καπέλλαν τῆς θείας Ἀναλήψεως ». Σφύζεται εἰς χειρόγραφον f. 66 προερχόμενον ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἀειμνήστου Μαρίνου Σιγούρου. Ἐπειδὴ δὲ τὸ χειρόγραφον εἰς τὸ f. 3 φέρει τὴν χρονολογίαν 1812, δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι συνετέθη πρὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου. Ὡς πρὸς τὴν πατρότητά του οὐδεμία πρέπει νὰ γεννηθῇ ἀμφιβολία, διότι ὁ Ἀντώνιος Μαρτελάος καὶ « Ἀναγνώστης » καὶ διδάσκαλος ἦτο· ἔτι δὲ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὐδεὶς Ἀναγνώστης Μαρτελάος ὑπάρχει πλὴν τοῦ Ἀντωνίου. Τὸ ἀπολυτήκιον δ' ἔχει οὕτως:

*᾿Απολυτήκιον ἤχος α': τοῦ λίθου ἐσφραγισθέντος,
ποίημα Μαρτελάου ᾿Αναγνώστου Ζακυνθίου
διδασκάλου διὰ τὴν καπέλλαν τῆς θείας ᾿Αναλήψεως.*

Δεῦτε πάντων φιλεόρτων τὸ σόστημα ὕμνοις τὸν Χριστοῦ ἱεράρχην ἐγκωμιάσωμεν, Διονύσιον Ζακύνθου τὸν φρουρὸν καὶ μέγαν Γεώργιον ὁμοῦ μετὰ τούτων ἀνυμνοῦντες Αἰκατερίνην τὴν πάνσοφον. Δόξα τῷ ἐπισχόσαντι ὑμᾶς Χριστῷ τῷ θαυμασιώσαντι· δόξα τῷ ἐνεργοῦντι δι' ὑμῶν πᾶσιν ἰάματα».

---

1. Διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον του βλ. Γ. Θ. Ζώρα - Φ. Κ. Μπονμπουλίδου, ᾿Επτανήσιοι Προσολωμικοὶ ποιηταί, ᾿Αθήναι 1953, σελ. 16 - 22 καὶ 47 - 50 καὶ Φ. Κ. Μπονμπουλίδου, Νέαι ἔρευναι περὶ τοὺς Ζακυνθίους ποιητὰς καὶ πεζογράφους, ᾿Αθήναι 1959, σελ. 34 κέξ.

ANDRÉ MIRAMBEL
Membre de l'Institut de France

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΦΟΙΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ¹

Είναι γνωστό ότι, χωρίς τον Έλληνισμό, δεν θα υπήρχε Ευρώπη, έννοω διανοητική Ευρώπη. Περισσότερο λοιπόν να θεωρήσουμε εδώ την επίδραση του Έλληνισμού στο σχηματισμό της ευρωπαϊκής σκέψευς, και την εξέλιξή του στη Δύση. Εάν προτιμήσα να εξετάσω τον Έλληνισμό πιο μακριά από την Ευρώπη, στα σύνορα της Ευρώπης και της Ασίας, και ιδίως στις αρχαίες επαρχίες της Φοινίκης και της Συρίας, είναι γιατί εκεί ο Έλληνισμός βρέθηκε σε έπαφή με τον σημιτικό κόσμο, που έχει τον πολιτισμό του.

Η φύση της επαφής μπορεί να μάς πληροφορήσει για την ουσία του Έλληνισμού. Αυτή είναι η αίτια που δικαιολογεί — νομίζω — την εκλογή του θέματος.

Ο διάσημος γλωσσολόγος Antoine Meillet έγραψε σ' ένα βιβλίο του, *Ανασκόπηση μιάς ιστορίας της ελληνικής γλώσσας*, πως ο Έλληνισμός έχει ως πρωτότυπο χαρακτήρα το ότι « ήταν ένας πολιτισμός πριν να γίνει ένα κράτος ». Αυτή η κρίση είναι σπουδαία και εκφράζει, μου φαίνεται, την « αποστολή » του Έλληνισμού. Δεν αφορά μόνο τη γλώσσα — ήταν η άποψη του Meillet —, αλλά τη γενική συμπεριφορά των Ελλήνων μέσα στον μεσογειακό κόσμο, όπου εξάσκησαν την επίδρασή τους — πράγματι, με τη διαφορά πολλών άλλων λαών στους οποίους αυτό που λέγεται κοινώς « πολιτισμός » εμφανίστηκε μετά μιάν περίοδο υπάρξεως εντός στενού χώρου, λίγο πολύ μακράν, μέσα σε μιά κλεισμένη κοινωνία (μεταξύ των Ινδοευρωπαϊκών ομάδων δε λείπουν τα παραδείγματα, και η Ελλάς κάνει εξαίρεση) —, οι

---

1. Διάλεξις δοθείσα την 5ην Οκτωβρίου 1965 εις την Μεγάλην αίθουσαν του « Παρνασσού », οργανωθείσα από το Φιλολογικόν Τμήμα του « Παρνασσού », εν συνεργασία με το Π.Ε.Ν. Ελλάδος. Τον όμιλητήν παρουσίασαν ο αντιπρόεδρος του « Παρνασσού » κ. Κ. Ματάλας και ο Πρόεδρος του Π.Ε.Ν. κ. Ι. Π. Κουτσοχέρας.

έλληνικὲς κοινωνίες, μάλιστα στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, βρίσκονται πάντα συνδεμένες μὲ ἕνα πολιτισμὸ, δηλαδὴ ἕνα πνευματικὸ καὶ μορφωτικὸ σύνολο, ὅπου συνυπάρχουν ὄλικά καὶ πνευματικὰ φαινόμενα, ὅπου ἡ διανοητικότης κατέχει μιὰν ἀξιόλογη θέση στὶς ἀπασχολήσεις τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὅπου ἕνα ἰδεῶδες τείνει νὰ ξεπεράσῃ τὸν περιορισμὸ τοῦ γενετικοῦ περιβάλλοντος. Θὰ θυμίσω συντόμως μερικὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν « Ἑλληνισμὸ ». Ἔπειτα θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω, στὶς μεγάλες γραμμές, ποιά ἦταν ἡ δράση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς ἀρχαίες ἐπαρχίες τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Συρίας, ὅπου ἔγινε ἡ διείσδυσις του κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους.

Ὅπως γίνεται γιὰ κάθε μεγάλο ρεῦμα σκέψεως, ὁ Ἑλληνισμὸς σχετίζεται καὶ μὲ τὴν ψυχολογία καὶ μὲ τὴν κοινωνιολογία. Ἡ ψυχολογία εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν διανοητικότητά του, γιὰτὶ ὁ Ἑλληνισμὸς κατέχει περισσότερη διανοητικότητα ἀπὸ αἰσθηματικότητα, ἢ μᾶλλον — ἐπειδὴ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἀγνοεῖ τὸ πάθος — ὑπάρχει ἕνας ἔλεγχος, ὑπάρχει μιὰ δικαιολόγησις τοῦ αἰσθηματικοῦ ἀπὸ τὸ διανοητικὸ, ὥστε, μολονότι φαίνεται, τὸ αἰσθηματικὸ εἶναι ὑποταγμένο στὸ διανοητικὸ. Ἡ κοινωνιολογία εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ πῶς συμπεριφέρεται ὁ Ἑλληνισμὸς στὶς ἐπαφές του μὲ ἄλλογενεῖς κοινωνίες. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ δὲν εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια. Οἱ ἐπαρχίες ποὺ βρίσκονται στὸ νότο τῆς Μικρασίας καὶ ποὺ συνορεύουν μὲ τὴν θάλασσα — ἡ ἀρχαία Φοινίκη καὶ ἡ ἀρχαία Συρία — δὲν ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸ οὔτε τὸν ἐπηρέασαν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο μὲ τίς ἄλλες χώρες τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου.

Τὸ νὰ περιορίσῃ κανεὶς τὸν Ἑλληνισμὸ μόνον στὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, θὰ ἦταν σφάλμα προοπτικῆς καὶ κρίσεως. Βεβαίως, ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ Ἑλλάδα, ποὺ ἐκφράζει τὸ πνευματικὸ καὶ ὄλικὸ σύνολό της καὶ μὲ τὴν ὁποῖαν ταυτίζεται. Ἀλλὰ παρουσιάζει μάλιστα δύο χαρακτηριστικὰ, εἰδικὰ, ποὺ σπανίως βρίσκονται ἄλλου, εἴτε χωριστὰ εἴτε συνδεδεμένα.

Πρῶτα, ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι « διάρχεια », ἐννοῶ διαρκὲς φαινόμενο. « Διάρχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ » εἶναι ὁ τίτλος ποὺ δόθηκε, ἐδῶ καὶ μιὰ δεκαπενταριὰ χρόνια περίπου, σ' ἕνα γαλλικὸ δημοσίευμα, γραμμένο μὲ τὴ συνεργασία πολλῶν ἐπιστημόνων ποὺ ἤθελαν νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν ἑλληνικὴ συνέχεια κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας: « Διάρχεια » δὲν σημαίνει « στασιμότης » οὔτε « ἀκίνησια », ἀλλὰ « σταθερότης » μ' ὅλες τίς ἀλλαγές τοῦ χρόνου. Τῷ ὄντι ὅσο μακριὰ κι ἂν ἐξετάσουμε τὸ παρελθόν, βρίσκουμε στὴ λεγόμενη ἑλληνικὴ χώρα τὸν Ἑλληνισμὸ — μὲ διάφορες, μάλιστα καὶ διαφορετικές, μορφές — ἀλλὰ μὲ μιὰ ἐνιαία γραμμὴ, ποὺ μαρτυρεῖ τὴν ἐνότητά του καὶ δικαιολογεῖ ἐντελῶς τὴν ὀνομασία του. Ἀκόμη τὴ δικαιολογεῖ μιὰ σύγκριση τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ Ρώμη. Ὁ λατινικὸς κόσμος ἐμφανίζεται πάρα

πολύ ἀργότερα, ὅταν ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση ἐκτείνεται στὴν Ἰταλία, γιὰ νὰ φτάσῃ ἔπειτα ὡς τὸν μεσογειακὸ κόσμον, τὴν Ἰσπανία, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἑγγύς Ἀνατολή, τὴν βόρειο Ἀφρική, τὴ Γαλατεία, τὴ Γερμανία, τὴ δουνάβια Εὐρώπη, τὴ Μεγάλῃ Βρετανία. Ὑστερα γίνεται ἡ διάσπαση τοῦ λατινικοῦ κόσμου, ἡ ὀπισθοχώρησις, οἱ ἀλλοιώσεις. Ἐν ὄλῳ ὁ ρωμαϊκὸς Λατινισμὸς βάσταξε περίπου ἑννέα αἰῶνες (ἀπὸ τὸν 5ον π.Χ. ὡς τὸν 4ον μ.Χ.). Ἄφησε τὰ ἴχνη τῆς παντοῦ ὄπου διεισέδυσσε, ἀλλὰ πολὺ ἀνίσως. Πέρα ἀπὸ τὴ Μάγνη, καὶ στὴ Γερμανία, ἄλλοι κατακτητὲς παραγκώνισαν καὶ ἀντικατάστησαν τοὺς Ρωμαίους. Τὸ ἴδιο ἔγινε στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ἑγγύς Ἀσία. Στὴν Ἰσπανία, στὴ Γαλατεία, στὴν Ἰταλία, στίς ἐπαρχίαι τῆς Δακίας, ὑπῆρξαν ἀλλοιώσεις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς γλώσσας, ὅθεν οἱ « ρωμανικὲς » χῶρες. Τούναντίον, στὴν Ἑλλάδα, ὁ Λατινισμὸς δὲν ἐπέφερε καμμιά βαθειὰ βλάβη στὸν Ἑλληνισμό, πού ἀπέκτησε καὶ κράτησε μερικὰ στοιχεῖα του, ἀλλὰ διατήρησε τὴ βασικὴ του διάθεσις. Οἱ διαφορὲς καὶ διαδοχικὲς κατοχὲς πού γνώρισε ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴν κατάκτηση, οἱ κατοχὲς τῶν Φράγκων, τῶν Σλάβων, τῶν Ἑνετῶν, τῶν Τούρκων, δὲν κατώρθωσαν νὰ ξεριζώσουν τὸν Ἑλληνισμό. « Διάρκεια » εἶναι λοιπὸν ἡ κατάλληλη λέξις γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν Ἑλληνισμό, μάλιστα ὅταν ὑπέστη ἀλλογενεῖς ἐπιθέσεις. Ἐπίσης, ἐὰν συγκρίνομε τὴν Ἑλλάδα μὲ ἄλλες χῶρες ἀπὸ χιλιάδες χρόνια γνωστῆς, π.χ. μὲ τὴν Περσία, διαπιστώνομε πὼς ἡ Περσία γνώρισε ἀλλαγῆς σπουδαίαις ἀπὸ τὸν Ἰνδοευρωπαϊκὸ καὶ Ἰρανικὸ πολιτισμὸ ὡς τὸν μεσαιωνικὸ ἰσλαμισμὸ καὶ ὡς τὸ σημερινὸ μουσουλμανικὸ κράτος. Ἐδῶ ὅμως δὲ βρίζομε τίποτε πού νὰ συγκρίνεται μὲ τὴν χιλιετῆ ἑλληνικὴ ἐνότητα. Καὶ ὅσα λέω γιὰ τὴν Περσία θὰ μπορούσα νὰ τὰ πῶ καὶ γιὰ πολὺς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀσίας. Ὅπως τὸ βλέπομε, ἡ λέξις « διάρκεια » ἀνήκει ἐντελῶς στὸν Ἑλληνισμό: σπανιώτατα ἕνας πολιτισμὸς διατηρεῖται, μὲ τὴ γλῶσσα πού τὸν ἐκφράζει, χωρὶς νὰ τὸν μεταμορφώσῃ, ἢ μάλιστα νὰ τὸν ἀνατρέψῃ ἀλλεπαλλήλως νέα καὶ ἀλλογενῆ στοιχεῖα.

Ἐνα δευτέρου χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ « προέκτασις » του, ἡ ὁποία γενικῶς συνδέεται μὲ τὴ διάρκεια. « Προέκτασις » ἐδῶ σημαίνει ἡ διείσδυσις τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ κυριαρχία του σὲ ἄλλες χῶρες, τὸ ἀκτινοβόλημά του, ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα. Θαῦμα τὸ φαινόμενο. Σ' ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, καὶ ἰδίως στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, παρατηρεῖται ἡ ἐξῆς πορεία: πρῶτα ἕνα πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστῶς, λίγο ἀναπτυγμένο, καί, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἡ προσπάθεια πρὸς ἕνα πολιτισμὸ εἴτε πρωτότυπο καὶ βαθμιαῖο, εἴτε ἀντιγραμμένο ἢ δανεισμένο ἀπὸ ἄλλου: στὴν πρώτη περίπτωσις ἕνα παράδειγμα μᾶς προσφέρουν οἱ ἀρχαῖοι Γερμανοὶ, οἱ Σλάβοι, οἱ Κελτοί, στὴ δεύτερη ἡ Ρώμη, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ, ὅταν πρόκειται περὶ τῆς Ἑλλάδος, τὸ πεπρωμένον αὐτῆς τῆς χώρας ἠθέλει οἱ πρὸ ἀρχαῖαι ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορίας τῆς — ὅσο ἔξομε — νὰ προορί-

ζωνται ἤδη ἀπὸ τῆ διάρθρωση ἑνὸς πολιτισμοῦ ποῦ παίρνει συνείδηση τῶν ἀξιών του καὶ ποῦ ἔκανε τὴν ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Στὴν Ἑλλάδα, πολὺ νωρὶς, ἔχει δημιουργηθῆ καὶ διατηρηθῆ — μ' ὅλες τὶς διαφωνίες καὶ διαμφισβητήσεις — μιὰ « ἑλληνικὴ συνείδηση », στενωτάτα συνδεδεμένη μὲ μιὰν « γλωσσικὴ συνείδηση ». Ἱστορικοὶ καὶ γλωσσολόγοι δὲν παρέλειψαν νὰ σημειώσουν αὐτὸ τὸ φαινόμενο ὡς πρωτότυπο στὴν παγκόσμια ἱστορία. « Κοινὴ θρησκεία, κοινὰ ἦθη αὐτὸ ἦταν, κατὰ τοὺς Ἀρχαίους, ἡ ἐγγύτης τῆς ἑλληνικῆς ἐνότητος », ἔγραψε ἕνας ἱστορικός. « Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀξίζει καθ' ὅσον εἶναι ἕνας πολιτισμὸς... Μία γλώσσα δὲν δοῦν ἔξω παρὰ ὅσον ἐκφράζει ἕναν πολιτισμὸ », ἔγραψε ἕνας γλωσσολόγος. Αὐτὸς ὁ ταυτισμὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ βρίσκεται ὑπὸ διάφορες μορφὰς κατὰ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου σὲ κάθε ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μετὰ, στὸ Βυζάντιο καὶ στοὺς σημερινούς χρόνους. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης εἶναι τὸ ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐξεδήλωσε τὴν συνείδηση τοῦ πολιτισμοῦ της καὶ τὸ ὅτι βρίσκονται, σὲ κάθε ἐποχὴ τῆς ἱστορίας της, τεκμήρια αὐτῆς τῆς συνειδήσεως. Θὰ περιοριστῶ ἐδῶ νὰ θυμίσω, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, τὸν περίφημο καὶ πολὺ γνωστὸ « Ἐπιτάφιο λόγο » τοῦ Περικλέους (στὸ δεύτερο βιβλίον τοῦ Θουκυδίδου), ὅπου δοξίζονται οἱ βάσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς πολιτείας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὸ Βυζάντιο, νὰ θυμηθοῦμε τὴ στάση καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸν Ἑλληνισμὸν γιὰ τὴν ἀπόδειξη καὶ τὴν ἐξήγηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ, τέλος, τὴ νεώτερη ἐποχὴ, ἡ δράση καὶ τὸ ἔργο μερικῶν Ἑλλήνων θεωρητικῶν παρουσιάζονται ὡς μιὰ θετικὴ ἐκδήλωση, καταφατικὴ, τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ, ἐκτὸς αὐτοῦ, ὑπάρχει ἡ « ἐρώτηση περὶ Ἑλληνισμοῦ ». Αὐτὸ εἶναι τὸ μεγάλο πρόβλημα ποῦ ἀπασχολεῖ τὴ λογοτεχνία καὶ ἰδίως τὴν ποίηση στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα. Περιέργεια; Βεβαίως, ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα πάντα εἶχε μιὰ διάθεση πρὸς τὶς ἐρωτήσεις. Πρὶν ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, ἡ Σφίγξ μὲ τὰ αἰνίγματά της, οἱ χρησμοὶ καὶ ἡ μαντικὴ τῆς ἀρχαίας θρησκείας, τὸ μαρτυροῦν. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ ἡ περιέργεια. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπιθυμία τῆς γνώσεως, ποῦ παρακινεῖ τοὺς στοχαστὲς καὶ τοὺς μεγάλους ποιητὲς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας νὰ διερωτῶνται τί σημαίνει — τόσο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀποψη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ, ἴσως καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη — αὐτὸς ὁ Ἑλληνισμὸς, ποῦ τόσοι τὸν ἐπικαλοῦνται εἴτε στὴν Ἑλλάδα εἴτε ἔξω. Μιὰ « φιλοσοφία τοῦ Ἑλληνισμοῦ » οἰκοδομεῖται κατὰ τοὺς σημερινούς χρόνους καὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα θέματα τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως. Οἱ μεγάλοι ποιητὲς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας ἔκαναν τὸν Ἑλληνισμὸν τὴν πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεώς τους, ὄχι τόσο γιὰ τὴν ἐξύμνησή του κατὰ τὸν πιναρικό τρόπο, ὅσο γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του, τὴν ἐξακρίβωση τῆς ἀξίας του, τὴν ἀποκάλυψη τῆς σημασίας του. Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα,

ἡ προσφορὰ τῆς ποιήσεως στή φιλοσοφία φαίνεται πολὺ σπουδαία (δὲν ἐννοῶ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν συστημάτων, ἀλλὰ τὶς πρωτότυπες ἰδέες καὶ θεωρίες), ἀκριβῶς γιὰ τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ποιητὲς προσηλώθηκαν στή μελέτη τῆς μεγαλύτερης ἐκφράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ « Ἑλληνισμοῦ » δηλαδή, τοῦ ὁποίου ἐπιθυμοῦν νὰ ὀρίσουν καὶ τὴ σημασία καὶ τὴ θέση μέσα στὸν ἀνθρώπινο κόσμο. Τὸ ἀποτέλεσμα, ὄχι μόνον αὐτῆς τῆς μεγάλης ἔρευνας ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ νεοελληνικὴ ποίηση, ἀλλὰ τῆς προσφορᾶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ διάστημα τῶν αἰώνων, εἶναι ἡ σημασία « τοῦ γνωρίσματος τοῦ ἀνθρώπου » — τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ἕνας κόσμος ἐντὸς τοῦ κόσμου — (« τί εἶναι ὁ ἀνθρώπος ; » ἔλεγε ὁ Σωκράτης). Ὅπως ὁ Pascal διέκρινε δύο ἀπειρα, τὸ ἀπείρως μεγάλο καὶ τὸ ἀπείρως μικρὸ, ἔτσι ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ ἑλληνικὴ σκέψη κάθε ἐποχῆς διακρίνουν δύο κόσμους, τὸν κόσμον τῆς φύσεως — τὸν ὁποῖον πολὺ νωρὶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἐξερεύνησαν, ὅταν ἔθεσαν τὶς βάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος — καὶ τὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον, τὸ μυστήριον τῆς σκέψεως, τῆς διανοίας καὶ τῆς ἠθικῆς. Αὐτὸς ὁ κόσμος χροστᾶ πολὺ στήν Ἑλλάδα, καὶ σὲ ἄλλους λαούς, ὥστε εἶχε ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἕνα ἄλλο μεγάλο πρόβλημα, τὴν ἐπαφή του μὲ ἄλλους, καὶ λόγῳ τῆς ἐπαφῆς, τὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς του, τῶν ἀλλαγῶν του, τῆς προσφορᾶς του.

Κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας, καὶ ἰδίως δύο φορές, ὑπῆρξαν ἐπαφῆς ἢ ἐπαναλήψεις ἐπαφῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μὲ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή. Ἦταν πρώτη φορὰ, στήν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, καὶ, δευτέρη φορὰ, στή βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ὅταν λέμε « ἐπαφῆς », ἐννοοῦμε ἐπίδραση καὶ πρόοδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα σ' ἕνα ἔδαφος ὅπου ὑπῆρχε ἕνας αὐτόνομος πρωτότυπος πολιτισμὸς, διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸν.

Ἔως τὴ μακεδονικὴ ἐπέκτασι καὶ τὶς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ δράσι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦταν περιορισμένα ἀπὸ τοὺς Φοίνικας, οἱ ὁποῖοι ὅπως οἱ Πέρσας, κατεῖχαν, ὅπως ξέρομε, μιὰ μόρφωσι καὶ μιὰ τέχνη ποὺ ἄφησαν στὸν μεσογειακὸν κόσμον, κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ πέρα, σημαντικὰ ἴχνη. Ὁ ρόλος τῶν Φοινίκων, ἔξ ἄλλου, δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν ρόλον τῶν Περσῶν. Οἱ διαφορῆς εἶναι μεγάλες, τόσο ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἄποψιν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, πρὸ παντὸς ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Πέρσας, κατακτητὲς καὶ δημιουργοὶ ἐνὸς τύπου πολιτισμοῦ, ἀπείλησαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Ἑλληνισμὸν πέντε αἰῶνες πρὸ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἀργότερα, στή βυζαντινὴ ἐποχὴ, θὰ γίνονιν ἄλλες συγκρούσεις. Οἱ Φοίνικας δὲν ἔκαναν καθ'αυτὸ στρατιωτικὰς κατακτήσεις. Δημιούργησαν ἕνα πολιτισμὸν ποὺ τὸν ἀνεκάλυψαν οἱ ἀνασκαφῆς, ἔδειξαν σ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τους, μιὰ μεγάλη ἐπιτηδεϊότητα γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις, τὸ ἐμπόριον, τὴν πρακτικὴν δράσιν. Ἡ υἱοθέ-

τηση τοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας δὲν τοὺς ὑπέταξε στοὺς γείτονές τους, ἀλλὰ διευκόλυνε τὴν ἔκφραση τῆς σκέψεώς τους καὶ τὴν δημιουργία τῶν ἔργων τους.

Πῶς ἐκδηλώθηκε ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ τὴν διείσδυσὴ του σὲ ἀλλογενῆ μέρη; Διαφέρουν ἔδῳ οἱ ἐπιστήμονες, ὡς οἱ Laqueure, Berne, Juthner, Schubart, Tarn (μεταξὺ τοῦ 1925 καὶ τοῦ 1936). Ἡ προσπάθειά τους εἶναι ἡ ἀναγωγὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ σ' ἓναν ἀπλὸ ὀρισμὸ καὶ ὁ περιορισμὸς του σὲ μίαν μόνο περίοδο τῆς ἱστορίας. Γιὰ τὸν πρῶτον αὐτῶν τῶν ἐπιστημόνων εἶναι ἓνας καινούργιος πολιτισμὸς, μιὰ ἀνάμειξη ἑλληνικῶν καὶ ἀνατολικῶν στοιχείων. Γιὰ τὸν δεύτερο εἶναι ἡ ἐπέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ προσαρμογὴ του στοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς. Γιὰ τὸν τρίτο εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸν τέταρτο εἶναι ὁ ἴδιος πολιτισμὸς, τροποποιημένος κατὰ τὶς περιστάσεις. Γιὰ τὸν Tarn, τέλος, ἡ λέξις « Ἑλληνισμὸς » ὀρίζεται « γεωγραφικῶς » εὐκόλος ὀρισμὸς, πὺν σημαίνει συνολικῶς τὸν πολιτισμὸ τῶν τριῶν αἰώνων κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἑλληνικὴ μόρφωση ἀκτινοβόλησε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐστία της. Βεβαίως, ὅλες αὐτὲς οἱ κρίσεις περιέχουν κάποιαν ἀλήθεια, καμμία ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Τὸ ἐλάττωμά τους ὅμως εἶναι πρῶτα ὅτι δὲ θεωροῦν τὸν Ἑλληνισμὸ παρὰ μόνο μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἔπειτα ὅτι ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ μένει ἐξωτερικὸς, χωρὶς τὸ περιεχόμενό του νὰ ἐξετάζεται ὡς κριτήριον. Πράγματι, δύο χαρακτηριστικὰ πρέπει νὰ τὰ λαμβάνη κανεὶς πάντα ὑπ' ὄψιν του, πρῶτα τὴν ἀδιάκοπη συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος δὲν εἶναι παρὰ ἓνας κρίκος μέσα στὸν εἰρμὸ τῆς ἱστορίας, ἓνα ἐπεισόδιον, πολὺ σπουδαῖον, ἀλλὰ ἀκατανόητο χωρὶς τὴν κληρονομία πὺν ἀνήκει στὴν Ἑλλάδα, δεύτερο εἶναι τὸ ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μάλιστα μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου, δὲ σημαίνει τὸ τέλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἑλληνιστικὸς κόσμος εἶναι μεγαλωμένος, μεταμορφωμένος κόσμος, ἀλλὰ δὲ χάνει τὴ βασικὴν του ἑλληνικὴ οὐσία.

Εἶπαν ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος ἀποτελεῖ ἀδιαίρετον σύνολον. Αὐτὸ τὸ ἀδιαίρετον σύνολον μπορεῖ καὶ ἐκφράζει κάποιαν ἐνότητα, ἀλλὰ ὄχι μιάν καὶ μόνην ἐκδήλωσιν πολιτισμοῦ. Μέσα του διακρίνονται ρεύματα, εἴτε ὁ Ἑλληνισμὸς προσφέρει εἴτε δέχεται. Ἀλλὰ πρὸ παντὸς αὐτὸ τὸ σύνολον δὲν ξεχωρίζεται ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν περιορίζεται ὁ Ἑλληνισμὸς στὸ « ἑλληνιστικόν », ἀλλὰ τὸ « ἑλληνιστικόν » ἔχει τὴ θέσιν του ἐντὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ἀποψη φαίνεται σκόπιμον νὰ κρίνουμε καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὸν Ἑλληνισμὸν στὴν ἐσωτερικὴν του φύσιν πρῶτα γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἐξωτερικὴν του ἐπέκτασιν. Ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἐπέκτασιν τῆς σκέψεώς της κατὰ τὴ διπλὴν προοπτικὴν τοῦ « χρόνου » καὶ τοῦ « χώρου ». Ἡ κατὰ κτησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου στάθην μιὰ προέκτασιν, μιὰ προβολὴ τοῦ ἑλληνι-

κοῦ κόσμου καὶ τοῦ μακεδονικοῦ κράτους ἐν ὀνόματι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ. Ἡ ἑλληνο-μακεδονικὴ αὐτοκρατορία δὲν ἐξάσκησε μιὰ ἰσοπέδωση ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἄλλους λαούς. Ἐνίσχυσε καὶ ἀνέπτυξε ἀφ' ἑνὸς μὲν τὶς σχέσεις μεταξὺ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν μικρασιατικῶν ἐδαφῶν, ἰδίως τῆς Ἰωνίας, ἣ ὁποία, ἤδη ἀπὸ τὸν 6ον αἰῶνα, κυριαρχοῦσε τὰ δωρικὰ καὶ αἰολικὰ στοιχεῖα, καὶ τῆς ὁποίας ἡ περσικὴ ἐπίθεσις εἶχε διασκορπίσει τὶς δυνάμεις. Ἀφ' ἑτέρου δέ, εἰσήγαγε τὴν ἑλληνικὴ μόρφωση καὶ τὸν ἑλληνικὸ βίον μέσα σὲ χῶρες ἄλλου πολιτισμοῦ, ὅπως τὴ Φοινίκη καὶ τὴ Συρία.

Ἡ ἐξέλιξις καὶ οἱ ἀλλαγές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ποτὲ δὲν εἶχαν ὡς ἀποτελεσματὴν τὴν ἀπάρνηση οὔτε τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ μορφωτικοῦ καὶ ἠθικοῦ παρελθόντος. Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴν Ἑλλάδα στοὺς περισσότερους θεσμούς της καὶ στὴ γενικὴ συμπεριφορὰ της εἶναι τὸ γνῶρισμα τῆς « παραδόσεως ». Ἡ ἐτυμολογία αὐτῆς τῆς λέξεως ἐνδεικνύει τὴν ἀξία της, εἶναι ἡ « διαδοχικὴ μετάδοσις » κατὰ τὸ χρόνον, μαζὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς « ἀποστολῆς ». Ἦδη ὁ Ἡρόδοτος μεταχειρίζεται τὸ ρῆμα « παραδίδωμι » μὲ τὴ σημασίαν τῆς « ἀναθέσεως τῆς ἐξουσίας ». Ἀργότερα, ὁ Πλάτων, στὴν « Πολιτείαν » του, χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη μὲ τὴν ἔννοια τῆς κληρονομίας στοὺς ἀπογόνους. Στὸς « Νόμους » ἡ λέξις σημαίνει « ἀναθέτω » (μιάν ἀποστολή, μία λειτουργία). Λέγεται « παράδοσις » ἢ μεταβίβασις ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν γνωρισμάτων, ἐπίσης ἢ διδασκαλίαν μ' αὐτὴ τὴ σημασίαν ἀπαντᾷ ἡ λέξις « παράδοσις » στὰ πρῶτα χριστιανικὰ ἑλληνικὰ κείμενα (στὴν Καινὴ Διαθήκη, τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου ἐννοοῦν τὴ « θρησκευτικὴν παράδοσιν », ἂν ὄχι « τὸ κείμενον τὸ ἴδιον ὅπως παραδίδεται »).

Στὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἡ « παράδοσις » δὲν ἔχει τίποτε αὐτόματο, δὲν εἶναι κοινότοπον φαινόμενο, ὅπως ἡ ἀπλή παραλαβὴ καὶ ἡ διατήρησις ἐνὸς κληροδοτήματος κατὰ ὑπακοήν ἢ τυφλὸν συμμορφισμόν. Ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις εἶναι τὸ σέβας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων τοῦ παρελθόντος. Εἶναι πλήρης συνείδησις. Θέλει νὰ εἶναι ἢ ἀπόδειξις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὄχι ἐκ τῶν προτέρων καὶ μόνο κατὰ τὴ λογικὴν, ἀλλὰ κατὰ τὴν πείραν τῶν αἰῶνων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ φύσιν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Βαθεῖα ριζωμένη μέσα στὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἡ « παράδοσις » ἀποτελεῖ ἕνα πλούσιον, εὐλύγιστον γνῶρισμα, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀπλὸν « γυρισμὸν στὸ παρελθόν ». Τὸ ἑλληνικὸν λεξιλόγιον, ἐξ ἄλλου, διακρίνει τὴν « παράδοσιν » καὶ τὴν « παρελθοντολογίαν ». Στὴν Ἑλλάδα, ἡ παράδοσις περιέχει κατὰ οἰκουμηνικόν. Πολὺ νωρὶς στὴ γενικὴ ἱστορία, ὅπως καὶ στὴν δικήν της ἱστορία, ἡ Ἑλλάδα διετύπωσε τὰ βασικὰ γνῶρισματα, ποὺ ἀργότερα θὰ ἔχουν τὴν πλήρη ἀνάπτυξίν τους στὶς μεταγενέστερες κοινωνίες, ὅπως τὸ γνῶρισμα τοῦ « πολίτου », τοῦ « νόμου », τοῦ « συλλογικοῦ » καὶ τοῦ « ἀτομικοῦ ». Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐγκατάλειψη αὐτῶν τῶν γνωρισμάτων, καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπέκτασις στὴν ἑλληνικήν

στική εποχή πάλι τὸ ἀποδεικνύει. Τέτοια εἶναι ἡ δύναμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὥστε ἐπιβάλλεται σ' ὅσους προσπαθοῦν νὰ ὑποτάσσουν τὴν Ἑλλάδα.

Φαινόμενο ἀμύνης ὅταν ἀργότερα θὰ πρόκειται περὶ τῶν κατοχῶν τῶν Φράγκων, τῶν Σλαβῶν, τῶν Τούρκων. Αὐτοὶ οἱ λαοὶ δὲν κατέστρεψαν τὴν οὐσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὔτε κατώρθωσαν νὰ τὸν ἀφανίσουν. Φαινόμενο ἀφομοιώσεως ὅταν πρόκειται περὶ τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως, ἐπειδὴ ἡ Ρώμη δὲν κατέστρεψε τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ, ἀλλὰ ἐπηρεάστηκε ἀπ' αὐτὸν καὶ τὸν μιμήθηκε. Σημειωτέον ὅτι ἡ μακεδονικὴ κατάκτηση ἐπέτυχε γιατί ἦταν μιὰ προέκταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐδῶ δὲν ἐπιμένω στὴ στρατηγικὴ καὶ διπλωματικὴ ἀποψη τῆς κατακτήσεως, οὔτε στὴν πολιτικὴ διοργάνωση τῆς Αὐτοκρατορίας, οὔτε στὴ μεταγενέστερη πολιτικὴ τῶν ἐπιγόνων. Ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὁ πολιτισμὸς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ.

Μερικοὶ ἱστορικοὶ, εἰδικοὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως ὁ Pirenne, ὁ Glotz, ὁ Robert Cohen, ὁ Palanque, ἐξαπατήρησαν δικαίως τὴν μακεδονικὴν κατάκτηση ὡς μιὰν « ὁμοσπονδιαν κρατῶν καὶ κέντρων, ἀπ' ὅπου θὰ ἀκτινοβολήσῃ ἡ ἑλληνικὴ μόρφωσις ἕως τὰ ἄκρα τῆς Ἀσίας » κατὰ τὸν ἕνα, ὡς μιὰν « ἀνάπτυξιν τῆς Ἀνατολῆς », κατὰ τὸν ἄλλον, ὡς τὴν « διάρκειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπόδειξιν τοῦ πολιτιστικοῦ του ἔργου καὶ τῆς εὐεργετικῆς του δράσεως στὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ».

Στὶς ἐπαρχίαις τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Συρίας, ὅπως καὶ στὴν Ἰωνίαν, ὁ Ἑλληνισμὸς ἀνέπτυξε, σταθεροποίησε, καθιέρωσε τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ γλῶσσα μὲ τὴν ἐνότητά της. Στὴ Μικρασίαν πρωτῆτερα, ὁ Ἑλληνισμὸς — μολοντί τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ εἶχαν τὸ συναίσθημα μιᾶς κοινότητος καὶ μιᾶς συγγένειας — ἐμφανίστηκε ὑπὸ τὴν μορφήν ἰδιωμάτων ποὺ ἐκδηλώνουν κάποια ποικιλία ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ συνόλου, τὸ δωρικόν, τὸ αἰολικόν, τὸ ἰωνικόν, τὸ κυπριώτικον, μὲ τὰ γλωσσικά τους χαρακτηριστικά, μὲ τὴν ἱστορίαν τους. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς Ἰωνίας, στοὺς 4^ο καὶ 3^ο αἰῶνες π.Χ., εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑποχώρησιν τῶν ἄλλων ἰδιωμάτων, μιὰ κοινὴ γλῶσσα, ἑλληνιστικὴ, ἐμφανίζεται καὶ ἐξαπλώνεται, ὥστε νὰ γίνεταί, παρὰ μερικοὺς ἀρχαῖσμούς, ἡ κοινὴ γλῶσσα ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Στὴν Ἑγγύς Ἀνατολήν, στὴ Φοινίκη καὶ στὴ Συρίαν, αὐτὴ ἡ γλῶσσα ἐξαπλώνεται στοὺς μορφωμένους κύκλους. Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐθνικότης ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὸν πολιτισμὸ, ἢ μᾶλλον ὑποτάσσεται στὸν πολιτισμὸ. Εἶναι περίεργον ὅτι, στὴν ἑλληνικὴ ἱστορίαν, ποὺ εἶναι πλούσια σὲ συγκρούσεις κάθε εἴδους, οἱ ἀντίπαλοι, οἱ ἀνταγωνιστὲς πάντα ἐπικαλοῦνται, στὸ ἰδεώδες ἐπίπεδον, τὸν πολιτισμὸ ὡς ἐπαθλο τῆς μάχης. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐτόνισαν ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικά της εἶναι « μιὰ κοινὴ γλῶσσα, μιὰ κοινὴ μόρφωσις σ' ὅλες τὰς πολιτείας » — ἀπὸ ὅπου τὸ γνῶρισμα τῆς οἰκουμένης — καὶ αὐτὴ ἡ παρατήρησις θυμίζει τὴ γνῶμην τοῦ

Meillet « ὁ Ἑλληνισμὸς ἦταν ἕνας πολιτισμὸς πρὶν νὰ γίνη ἕνα κράτος ». Εἶναι σπουδαῖο ὅτι στὶς ἐπαρχίες τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Συρίας, ἡ ἑλληνιστικὴ κοινὴ ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπέτρεψε στὸν Ἑλληνισμό, ἐπειδὴ τοῦ προσέφερε ἕνα ἐνοποιημένο ἐκφραστικὸ ὄργανο, νὰ ἐπιβληθῆ πιὸ δυνατὰ στὸς ἀλλογενεῖς λαοὺς καὶ νὰ διατυπώσῃ, νὰ ἐπικοινωνήσῃ πιὸ εὐκόλα τὴ σκέψῃ τῶν ἐπιστημόνων του καὶ τῶν συγγραφέων του. Ἡ κοινὴ γλῶσσα, ποὺ ἡ ἀλεξανδρινὴ ἐπέκτασις ἔδιδε σὲ χῶρες μὴ ἐξελληνισμένες, ἐπέτρεπε μιὰ εἴσοδο καὶ μιὰν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἑλληνικὸ κόσμον, τόσο τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος ὅσο καὶ τῆς μικρασιατικῆς. Κατὰ τὴν περίοδο τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔλειπε ἡ γλωσσικὴ ἐνότης· αὐτὴ ἦταν ἡ κατάστασις τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ ἀρχαίων χρόνων, μάλιστα τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ἡ ἐνότης τοῦ πολιτισμοῦ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἐνότητα τῆς γλώσσας στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ ποὺ ἀνήκει στὸν Ἑλληνισμό τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ἐπέκτασή του στὶς ἀλλογενεῖς χῶρες εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἀστικῆς ζωῆς, καὶ ταυτοχρόνως, τῶν γνωρισμάτων τοῦ « παγκοσμίου » καὶ τοῦ « ἀτομικοῦ ». Ἡ ἀρχαία ἀντίληψις τῆς « Πολιτείας » ἔγινε πιὸ φαρδιά, μεταμορφώθηκε. Ἡ Πολιτεία ἦταν ἕνας Ἑλληνισμὸς κατὰ βάθος, ἀπασχολημένος μὲ τὴν προστασία τῆς διαθρώσεώς του — μολονότι ἔλαβαν χώραν κοινωνικὰς κινήσεις καὶ ἐπαναστάσεις —. Περιεῖχε περισσότερη ἀτομικότητα ἀπὸ παγκοσμιότητα, ἀλλὰ τὸ παγκόσμιον ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται μέσα στὴν ποικιλία τῶν πολιτικῶν συστημάτων. Οἱ τοπικὲς λατρεῖες δὲν ἐξαφανίζον τὸς μεγάλους θεοὺς τῆς θρησκείας, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀρχὴ μιᾶς κοινῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι πολλὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τῆς ἀρχαίας καὶ ἑλληνιστικῆς Ἑλλάδος μπόρεσαν νὰ ἐμφανισθοῦν καὶ νὰ συναγωνισθοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη μέσα σὲ μιὰ γενικὴ ἀτμόσφαιρα θρησκευτικότητος, χωρὶς τὸ κριτικὸ πνεῦμα νὰ κλονίσῃ οὔτε νὰ ἀπειλήσῃ τὴν ἀρχαία πίστιν.

Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ οἱ πολιτεῖες ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα κέντρα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Βεβαίως διατηροῦν τὸν εἰδικὸν τους χαρακτῆρα, πολλὰς φορὰς μάλιστα διαφέρουν ἀναμεταξύ τους, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀναπτύσσεται κατὰ πλάτος ἡ προσπάθεια πρὸς τὸ παγκόσμιον, ποὺ θὰ τὸ λέγαμε σήμερον τὴ « διεθνοποίηση » τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, πέρα ἀπὸ τὴν περιπλοκὴν τῶν κρατῶν, μικρῶν ἢ μεγάλων, μὲ διάφορες πολιτικὰς μορφάς. Τὸ συναίσθημα μιᾶς ἱεραρχίας τῶν πολιτειῶν, καί, σὲ μιὰ χώρα, τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων, ἔπαυσε νὰ προστά στὸ συναίσθημα μιᾶς ὁμοιότητος κοινῶν ἰδεῶν καὶ μιᾶς ἀνταλλαγῆς. Ἡ ἑλληνικὴ μόρφωσις γίνεται μιὰ ἀνάγκη γιὰ κάθε μορφωμένο ἄνθρωπον. Ἐνας ἀνθρωπισμὸς ἰδρύεται καὶ ἐνδιαφέρει τοὺς περισσότερους. Δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸς, ἀν καὶ κυριεύῃ, ἐπειδὴ παραδέχεται ἄλλας ἀντιλήψεις στὸ ἐπίπεδον τῶν ἰδεῶν. Παρατήρησαν ὅτι ἡ στοικὴ φιλοσοφία, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα δημιουργήματα αὐτῆς τῆς

ἐποχῆς, ἔχει ὡς ἰδρυτὴν τὸν Ζήνωνα τὸν φιλόσοφο, πὺ ἐλεγαν ὅτι ἦταν ἀπὸ φοινικικὴ καταγωγὴ. Εἶναι, λοιπόν, ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ ἐπεκτείνεται, χωρὶς νὰ ἀλλοιωτῆται. Ἡ συνείδηση ἑνὸς συνόλου πὺ προβαίνει ἀπὸ μίαν ἐνιαίαν ἀρχὴν χαρακτηρίζει σχεδὸν ὅλα τὰ μεγάλα δημιουργήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ κάθε ἐπίπεδο εἴτε πρόκειται περὶ θεσμῶν εἴτε περὶ φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Εὐρίσκεται στὴν Ἑλλάδα μιὰ ἀκατάπανστη διαλεκτικὴ καὶ τῆς σκέψεως καὶ τῆς δράσεως: διακρίνει καὶ χωρίζει, ἀντιθέτει, ἐνώνει· αὐτὲς εἶναι οἱ τρεῖς πράξεις τῆς πνευματικῆς τῆς πορείας. Πρὶν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, ἡ ἑλληνικὴ σκέψη, περιέργη καὶ ἀχόρταγη, ἐπραγματοποίησε, στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν μύθων, ἓνα εἶδος συγκριτισμοῦ, μάλιστα καὶ γνωστικισμοῦ, μὲ τὴν ἔνωση στοιχείων κάθε προελεύσεως. Τὰ ἀφωμοίωσε, τὰ προσάρτησε στὶς ἀντιλήψεις τῆς, στοὺς μεγάλους μύθους τῆς. Πάντα βρίσκει μιὰ δικαιολογίαν αὐτῆς τῆς ἀνανεώσεως τῶν ἀντιλήψεων τῆς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Γι' αὐτό, δὲν πρέπει νὰ νομίζεται ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος σημειώνει γιὰ τὸν Ἑλληνισμόν κατάπτωση, παρακμὴν, ἀποσύνδεση, μερικοὶ εἶπαν κατάρρευση.

Πραγματικῶς, ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος, κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴν κλασσικὴν, εὐρίσκεται στὴν ἰδίαν κατάστασιν μὲ τὴν κλασσικὴν περίοδον κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴν ἀρχαϊκὴν. Σ' ὅλη τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, παρατηροῦμε τὴν συνέχειαν τῆς πνευματικῆς κληρονομίας πὺ πλουτίζεται καὶ μεταδίδεται. Σ' αὐτὸ ἔγκειται ἡ ἑλληνικὴ ἐνότης. Τὰ κέντρα μεταδόσεως μποροῦν νὰ μὴν εἶναι τὰ ἴδια, καὶ ἡ ἐξέτασις κάθε περιόδου τοῦ Ἑλληνισμοῦ δεικνύει αὐτὸ τὸ διαδοχικὸν μετατόπισμα τῶν κέντρων πὺ χαρακτηρίζουν μίαν ὄρισμένην περίοδον. Ὁ ἀρχαϊσμός εἶναι ἡ μινωικὴ Κρήτη καὶ αἱ Μυκῆναι. Ἡ κλασσικὴ ἐποχὴ εἶναι αἱ Ἀθῆναι. Ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, οἱ μικρασιατικὲς πολιτεῖες καὶ οἱ πόλεις τῶν νοτιῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ πορεία θὰ συνεχίζεται, μὲ τὸ Βυζάντιον στὸ Μεσαίωνα, ἀργότερα μὲ τὰ νησιώτικα κέντρα, καί, στὸν 19^{ον} αἰῶνα, μὲ τὴν Ἀθήναν καὶ τὸ γόητρό τῆς. Ἄν καὶ εἶναι βαθειὰ συνδεδεμένος μὲ τὸ ἔδαφός του, ὁ Ἑλληνισμός ἐξαπλώνεται μέσα στὸν κόσμον, κατὰ μιὰ μεγάλην, ἀδιάκοπην, κίνησιν. Δὲν τοῦ χρειάζεται κανένα ὄρισμένο μέρος γιὰ νὰ ριζωθῆ. Εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ σκέψη πὺ μετατοπίζεται καὶ πὺ σταματᾷ (κάποτε γιὰ πολλοὺς αἰῶνας), ἀλλὰ τὰ ἴχνη μένουσιν. Μεταξύ, λοιπόν, τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεών του, ὁ Ἑλληνισμός ἀπέκτησε τὴν συνείδησιν μιᾶς ἀποστολῆς. Ἦταν ἡ μοῖρα του νὰ δημιουργήσῃ καὶ νὰ μεταδώσῃ τὶς παγκόσμιες θεωρίας πὺ μόρφωσαν ἓν μέρος τὸν κόσμον. Θὰ θυμίσω ἐδῶ τὴν κρίσιν τοῦ Wilcken γιὰ τὸν Μεγάλον Ἀλέξανδρον, ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τὴν ἑλληνικὴν μεγαλοφυΐαν: « Ὁλοκληρῶνει ὅλες τὶς πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις σ' ἓναν ἐντελῶς παγκόσμιον σκοπόν. Εἶναι ὁ «κοσμοκράτωρ», δεσπόζει τὴν οἰκουμένην κυριολεκτικῶς ». Κατὰ ἓναν ἄλλον ἑλληναστὴν, τὸν Radet, ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν δύο τάσεων τοῦ ἑλλη-

νικοῦ πνεύματος, τοῦ ἀπολλώνιου καὶ τοῦ διονυσιακοῦ, δεδομένου ὅτι τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα κυριεύεται ἀπὸ τῆ θρησκευτικῆ ἀνάγκη τοῦ ἀπείρου, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὸ ἔλεγαν « πόθος », δηλαδή ἡ φυσικὴ καὶ διανοητικὴ ἐπιθυμία τῆς γνώσεως, τῆς κατανοήσεως, καὶ ταυτοχρόνως ἡ ἐπιθυμία, εἴτε αὐθόρμητη, εἴτε λογικὴ, τοῦ ἀνεξερευνητοῦ, τοῦ μυστηρίου. Καθ' ὅσον ἐκδηλώθηκε μὲ θεωρίες, ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἦταν ἱκανὸς νὰ δημιουργήσῃ καὶ νὰ μεταδώσῃ δυὸ καινούργιες φιλοσοφίες, τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Ζήνωνος, αὐτὲς οἱ δύο φιλοσοφίες γεννήθηκαν στὸν κόσμον ποὺ δημιούργησε ἢ διοργάνωσε ὁ Ἀλέξανδρος, μὲ βάση τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀνωτέρου τῆς πολιτείας. Ἀντὶ τῶν ἠθικῶν νόμων τῆς πολιτείας καὶ τοῦ πολίτου, ἐμφανίζονται οἱ νόμοι τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, τοῦ ἀτόμου. Ἀπελευθερώνουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸν, καὶ σκοπεύουν τὴν εὐτυχία του. Κατὰ τὴν περίοδον ὅπου γίνεται αὐτὴ ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξέλιξις, δυὸ ρεύματα ἀναπτύσσονται, φαίνονται νὰ ἐναντιοῦνται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἑλληνικὴ σκέψις ταλαντεύεται καὶ διατηρεῖ μιὰν ἰσορροπία. Τὰ δυὸ ρεύματα εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἀτομικισμὸς μὲ μιὰ διπλὴ ἐκδήλωσις (πολλαπλασιασμὸν καὶ ἐλεύθερη εἰσαγωγή τῶν ξένων λατρείων, διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν βελτίωσίν του καὶ τὴν ἠθικὴν του πρόοδον), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ παγκόσμιος ἀδελφοσύνη, βασισμένη ἢ ὄχι μὲ μιὰ μεταφυσικὴ ἢ κοσμογονία. Ὁ ἄνθρωπος γυρεύει μέσα του τὸ νόμον του. Τὸ κηρύσσει ὁ Ἀλέξανδρος ὅταν θέλει τὴν « ὁμόνοια » τῶν Περσῶν καὶ τῶν Μακεδόνων.

Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ στωικισμοῦ, ὁ Ζήνων, ὀνειρεύεται ἓναν κόσμον ὅπου δὲ θὰ ὑπάρχουν πιά διάφορα κράτη, ἀλλὰ ποὺ θὰ εἶναι μιὰ καὶ μόνη μεγάλη πολιτεία, τῆς ὁποίας οἱ πολῖτες θὰ εἶναι ἐνωμένοι μὲ τὴ συναίνεσίν τους καὶ θὰ ἔχουν τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τὰ ἴδια καθήκοντα, χωρὶς καμμιὰ διάκρισιν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ μὴ Ἑλλήνων. Ἡ ἀνωτάτη ἐξουσία, ὁ νόμος τοῦ κόσμου, ὅπως ὁ ἠθικὸς νόμος, εἶναι ἡ ἀρχὴ ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ ἐνότης. Ὁ σκοπὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἀρμονία μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Βλέπουμε σὲ πόσον σημεῖον αὐτὲς οἱ ἰδέες προαγγέλλουν τὸν χριστιανισμὸν. Ἐδῶ παρατηροῦμε τὸν σπουδαῖον ρόλον ποὺ ἔπαιξε ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν μετάδοσιν τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν. Ἡ ἀφετηρία εἶναι ἡ ἐβραϊκὴ χώρα, ἀλλὰ ἡ μετάδοσις δὲν ἦταν δυνατὴ παρὰ γιατί ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε ἤδη προετοιμάσει τὸ ἀναγκαῖον ἔδαφος.

Οἱ μεγάλες θρησκείες δὲν ἐπιβάλλονται ἀμέσως, ἀλλὰ θέλουν μιὰν ἐρμηνεῖαν. Ὁ Ἑλληνισμὸς δημιούργησε στίς χῶρας ποὺ γειτνίαζε τὴν ἐστία τῆς Παλαιστίνης καὶ θὰ δέχονταν τὸν χριστιανισμὸν, τὰ ἀναγκαῖα στελέχη τῆς σκέψεως. Ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι κάτι τυχαῖον στὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι σὰν ἡ ἀρχὴ ποὺ τὸν ζωογονεῖ καὶ τοῦ δίδει τὸ ἀκτινοβόλημά του. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἔχει ἐξήγησιν χωρὶς τὴ βοήθειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἄλλες ἐκδηλώσεις ἢ μορφὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ—

ἔξω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπίδραση — ἔμειναν περιορισμένες, ἂν ὄχι ἀπομονωμένες. Ἄλλὰ τὸν ἑλληνικὸν Χριστιανισμὸν τὸν εὐρίσκομε στὴν Ἀντιόχεια, κέντρο τῆς δογματικῆς ἐκπονήσεώς του καὶ τῆς μεταδόσεώς του.

Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ σημείωσαν καὶ ἐτόνισαν τὸν ρόλο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὸν ὄρισμό τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, ὅπου συνυπάρχουν τὰ δύο στοιχεῖα ποὺ εἴλαμε, τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ παγκόσμιο, καὶ ἀπὸ ὅπου, στὸν τρίτο αἰῶνα, στὴ λεγομένη θεολογικὴ περίοδο, θὰ ἐμφανισθοῦν καὶ θὰ ὀρισθοῦν τὰ γνωρίσματα « ὀρθοδοξίας » καὶ « αἱρέσεως ». Ἔτσι ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξηγεῖ τὴν πορεία καὶ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, ὁ Ἑλληνισμὸς ἔδωσε στὴ Φοινίκη καὶ στὴ Συρία τὰ διανοητικὰ του στελέχη ὑπὸ τὰς δύο μορφάς, τὴν ἀρχαία καὶ τὴν χριστιανικὴ. Ὁ βυζαντινὸς Μεσαίωνας ἐπιφέρει στὸν χριστιανικὸ Ἑλληνισμὸ μιὰ καθιέρωση. Ἐὰν θεωρήσουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀποψη, διαπιστώνουμε ἕναν ἐπανεξελληνισμὸ τῆς Μικρασίας, ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα ἦταν μιὰ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ἀπὸ τὴ μέση τοῦ 2^{ου} αἰῶνος π.Χ. Πράγματι ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας εἶχε μόνον πολιτικὰς συνέπειες — μόνον ἄλλαξε ἡ ἡγεσία — ἀλλὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ διατηρήθηκαν, σχεδὸν ἀναλλοίωτα. Ἡ Φοινίκη καὶ ἡ Συρία κράτησαν ὅσα τοὺς ἐπέφερε ὁ Ἑλληνισμὸς. Εἶναι ἱκανὸς ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ διατηρῆται ὑπὸ μιάν ξένη κυριαρχία καί, ἀντὶ νὰ διαλύεται, νὰ συγκεντρώνεται καὶ νὰ ἀκολουθῆ τὸν δρόμο του. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ χριστιανισμοῦ, μ' ὄλες τὶς βίαιες ἀντιδράσεις τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν, μ' ὄλες τὶς διώξεις, τὸ ἑλληνικὸ ὑπόστρωμα ἦταν πάρα πολὺ ριζωμένον μέσα στὰ πνεύματα, ὥστε τὰ αὐστηρὰ μέτρα τοῦ κράτους δὲν μπόρεσαν νὰ καταστρέψουν τὴ χριστιανικὴ θρησκεία.

Ξέρουμε ὅτι, παραλλήλως μὲ τὸ χριστιανικὸ ρεῦμα, ὑπῆρχε ἕνα ἀκόμη ἀρχετὰ δυνατὸ εἰδωλολατρικὸ ρεῦμα, καὶ ἡ χριστιανικὴ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, μάλιστα στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της, στὸν 4^{ον} αἰῶνα, μὲ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς Καππαδόκες, ἔχει κοντὰ της μιὰ εἰδωλολατρικὴ ἑλληνικὴ λογοτεχνία μὲ σπουδαῖες ἐκδηλώσεις. Πράγματι, στὸν 1^{ον} αἰῶνα, ἐμφανίζεται μιὰ ἀνανέωση τοῦ Πυθαγορισμοῦ στὴ φιλοσοφία. Ταυτοχρόνως, παρατείνεται ὁ Στωϊκισμὸς, εἶναι ἡ παραγωγὴ ἠθικολόγων σοφιστῶν, εἶναι ὁ κυνισμὸς τοῦ Λουκιανοῦ. Στὴν ἀφηγηματικὴ λογοτεχνία, ἀνθίζουσι τὸ μυθιστόρημα καὶ ἡ ποιμενικὴ, καὶ ἡ πεζογραφία προχωρεῖ. Στους 2^{ον} καὶ 3^{ον} αἰῶνες, ἐμφανίζεται στὴν φιλοσοφία ὁ νεοπλατανισμὸς. Στὸν 4^{ον} αἰῶνα, ἡ ρητορικὴ ἔχει ἀκόμη τὶς σχολὰς της, καὶ ἡ χριστιανικὴ σκέψη, ἀντὶ νὰ δημιουργήσῃ νέες λογοτεχνικὰς μορφὰς, μεταχειρίζεται πρὸς ὄφελός της τὰ ἀρχαῖα εἶδη. Ἀλλὰ σὲ ὅλα αὐτὰ, κυριαρχεῖ ἡ ἑλληνικὴ σκέψη, καὶ ἐὰν ἐπὶ τέλους ὁ χριστιανισμὸς νικᾷ τὴν ἑλληνικὴν εἰδωλολατρεία, δὲν

υπάρχει σκληρός ανταγωνισμός μεταξύ τους. Ὁ Χριστιανισμός, σὸ διανοητικὸ τομέα, δὲν ἔχει νὰ φοβηθῆ τὸν Ἑλληνισμό, ὅπως, στὸν πολιτικὸ τομέα, ἔχει νὰ φοβηθῆ τὴ Ρώμη. Ἐνας ἱστορικὸς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σημείωσε ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῶν πρώτων αἰώνων τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, πρὸ παντὸς στοὺς 4^ο καὶ 5^ο αἰῶνες, γίνεται μιὰ μετάθεση τῆς ἀρχαίας σκέψεως πρὸς τὴ χριστιανικὴ, μὲ τὴν ἴδια γλῶσσα, μὲ τὶς ἴδιες λογοτεχνικὰς μορφάς, ὥστε δύσκολο εἶναι νὰ χαράξουμε τὴν ὀρθοθετικὴ γραμμὴ μετοξὺ τῶν δύο παραγωγῶν, ἀλλὰ σὸ τέλος τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, θὰ θριαμβεύσῃ ὀριστικῶς ὁ χριστιανισμὸς στὴ σκέψη καὶ στὴ λογοτεχνία. Ἐπίσης, παρατήρησαν ὅτι ἡ χριστιανικὴ μόρφωση ἐπηρέασε τὸν Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτη στὶς προσπάθειές του τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας, γιὰ τὴν ἔδειξε ἕναν προσηλυτισμὸν πὸν ποτὲ δὲν τὸν γνώρισε ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα.

Ἀργότερα ὅμως, μετὰ τὴν νίκη τοῦ χριστιανισμοῦ σὸ τέλος τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς θὰ κλείσῃ τὶς φιλοσοφικὰς σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν, ὁ βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς διατηρεῖ τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Ἡ ἔλλειψη ρήξεως στὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς γλώσσας ἐπιτρέπει στοὺς Ἑλληνας τοῦ Μεσαίωνα νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὰ ἔργα καὶ μὲ τὴ σκέψιν τῶν Ἀρχαίων. Ἡ ἀφομοίωσις τῶν ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν στὸν Ἑλληνισμόν εἶναι τέτοια, ὥστε τὰ πολιτικὰ κέντρα μετατοπίζονται, ἀλλὰ μένει ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Ὁ ἐπανεξελληνισμὸς πὸν ἔγινε στὸν 6^{ον} αἰῶνα, ὅταν ἐμφανίζονται οἱ πρώτες διαφορὰς μετὰ τῆς λατινικῆς Δύσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ὁ ἐπανεξελληνισμὸς εἶναι φυσικὸ φαινόμενον, μιὰ θετικὴ ἐκδήλωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς γλώσσας του, τῆς σκέψεώς του.

Τὸ Βυζάντιον εἶναι ὁ χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς, καὶ ὁ ἀληθὴς βυζαντινισμὸς — χωρὶς καμμιά μειωτικὴ σημασίαν — εἶναι ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, ἐπειδὴ ἡ περίοδος τῶν 4^{ου} καὶ 5^{ου} αἰώνων εἶναι μόνον « προβυζαντινὴ ». Τὸ ὅτι οἱ κριτικοὶ καὶ οἱ ἱστορικοὶ θεωροῦν ὡς καθ'αυτὸ « βυζαντινὴ » τὴν περίοδον ὅπου ὁ ἑλληνικὸς Μεσαίωνας προσχωρεῖ ἐντελῶς στὸν Ἑλληνισμόν, ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἀντιτίθεται ὁ Βυζαντινισμὸς στὸν Ἑλληνισμόν, ὅπως τὸ νόμιζαν καὶ τῶγραφον ἄλλοτε. Ἐνας σπουδαῖος καὶ οὐσιαστικὸς χαρακτήρας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ὁ χριστιανισμὸς. Ἡ λογοτεχνία του κράτησε τὴν κληρονομίαν, πὸν οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῶν προγενεστέρων αἰώνων ἀποτελέσαν. Οἱ Βυζαντινοί, καὶ ὅσοι λαοὶ ὑπάγονται σ' αὐτοὺς στὶς ἐπαρχίας, ἔδειξαν στὰ ζητήματα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἕνα ἐνδιαφέρον, ἕνα πάθος, πὸν δὲν εἶναι πάρεργα πράγματα. Μὲ τὸ Βυζάντιον, ὁ Ἑλληνισμὸς ταυτίζεται μὲ τὸν χριστιανισμόν, ὥστε παραμερίζει καὶ δὲν παραδέχεται πιά κάθε ἄλλη ἀντίληψιν. Τὸ Βυζάντιον, ἐπίσης, ἔκανε τὸν χριστιανισμόν καὶ τὴν θρησκείαν τοῦ κράτους, καὶ τὸ οὐσιαστικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι, ἀπὸ τότε, ἐνωμένος μὲ τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν.

Τὸν αἰσθάνονται σὰν ἀποκλειστικὸ προνόμιον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴ στάση καὶ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς μὴ ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας μέσα στὴ γενικὴ ὀρθοδοξία. Ἄλλη συνέπεια προκύπτει ἀπὸ τὴ διπλῆ διεκδίκηση τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ εἶναι ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, — αὐτὴ ἡ συνέπεια εἶναι ἡ γλῶσσα.

Τὰ κυριώτερα προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας συνεχίζονται καὶ παίρνουν, σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, τὸν πρωτότυπὸ τους χαρακτῆρα. Τὸ Βυζάντιον, στὴν ἐκφρασὴ του, ζῆ μ' ἓνα « γλωσσικὸ ζήτημα », ποῦ ἐπιβάλλεται σ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἐπιβάλλεται τὸ ἀκτινοβόλημα τῆς βυζαντινῆς σκέψεως. Οἱ ἀσιατικὲς ἐπαρχίες, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ βυζαντινολόγου Diehl, ἀποτελοῦσαν « ἀποθηκεύματα » ἐνεργείας καὶ δυνάμεως. Ἡ Φοινίκη καὶ ἡ Συρία, κέντρα τοῦ σημιτικοῦ πολιτισμοῦ, γνώρισαν τὸν Ἑλληνισμό μετὰ δύο μεγάλες αὐτοκρατορικὰς ἐκδηλώσεις: τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Βυζαντίου. Οἱ δύο συμπληρῶνται ἢ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη. Μένουν κοινὲς ἀρχές, καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἔμεινε ὅ,τι ἄξιζε νὰ μείνῃ. Ὁ σημιτισμὸς αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἐδέχθηκε τὸν Ἑλληνισμό ὅπως τὸ εἶπαμε. Ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν κατέστρεψε τὸν σημιτισμό. Τοῦ ἔδωσε τὰ μέσα νὰ μεταδώσῃ τὸ θεϊκὸ του διάγγελμα. Τώρα, στὴν ἐποχὴ μας, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἀνήκει στὸ παρελθόν. Εἶναι ζωντανὸ φαινόμενο, καὶ ἡ δράση του ἐξασκεῖται ἀκόμη καὶ σήμερον στὶς ἐπαρχίες ποῦ ἀνέφερα, καὶ ποῦ, ἂν καὶ τὶς κατέκτησε ὁ Ἰσλαμισμὸς, δὲν ἀπέκλεισαν τὸν Ἑλληνισμό. Τὸ διαπίστωσα ὁ ἴδιος, ὅταν ἐπεσκέφθηκα τὸν Λίβανον, ὅπου ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ ἕνας Σύλλογος « Λίβανος - Ἑλλάς ».

Ὁ Ἑλληνισμὸς ἦταν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὁ δημιουργὸς τῶν μεγάλων ἰδεῶν ποῦ, μόνος, μποροῦσε νὰ τὶς διατυπώσῃ ὅπως ἔπρεπε σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἄλλοι πολιτισμοὶ δὲν ἐδείκνυαν τὸ ἴδιον ἐνδιαφέρον. Λίγο ἀργότερα τὸ Βυζάντιον ἔδωσε σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες μιὰ σταθερὴν βάση.

Στὶς ἐπαρχίες τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Συρίας, ποῦ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό, ἀπεκαλύφθη ἡ ἀνθρωπότης τους καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ θεϊκοῦ, ποῦ τοὺς ἤλθε ἀπὸ τὴ σημιτικὴ παράδοση, συνδυάσθηκε μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀντίληψη τοῦ θεϊκοῦ.

Ὁ ρόλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν περιορίζεται σὲ μιὰν ἐποχὴ, οὔτε σὲ μιὰν περιοχὴ. Μετὰ τὴν ἀφομοιωτικὴν του δύναμιν καὶ μετὰ τὴν δημιουργικὴν του ὁρμὴν, μᾶς προσφέρει — καὶ τώρα ἀκόμη — τὸ παράδειγμα τῆς γόνιμης σκέψεώς του, καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ τί εἶναι μιὰ μεγάλη παράδοση.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΛΑΣΣΙΚΟΥ

Ἐν ἀπὸ τὰ βασικά προβλήματα τῆς συγχρόνου ζωῆς καὶ μορφώσεως, πρόβλημα τὸ ὁποῖον τυραννεῖ τὴν σκέψιν καὶ φλέγει τὸ πάθος πνευματικῶν ἀνθρώπων, κλασσικῶν φιλολόγων καὶ ἀρχαιογνώστων ἐν γένει, παιδαγωγῶν, πολιτειολόγων, κοινωνιολόγων καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας. Γενναία σκέψις καὶ ἔντονον συναίσθημα, λόγος καὶ πάθος, δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὴν πυκνότητα τῆς οὐσίας τοῦ προβλήματος. Κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν καὶ θεώρησιν τοῦ θέματος αὐτοῦ κινοῦνται εἰς τὸ βάθος τῆς θεωρούσης ψυχῆς καὶ αἱ τρεῖς δυνάμεις τῆς, τὰ τρία κατὰ Πλάτωνα μόριά τῆς: τὸ λογιστικόν, τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν. Ὅμως ἡ συνείδησις τῆς εὐθύνης διὰ τὴν ποιότητα τῆς θεωρήσεως ἐπιβάλλει, ὅπως τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ἀρμονίαν τῶν ψυχικῶν τούτων κινήσεων διέπῃ ὁ λόγος, ὡς ἡνίοχος χαλιναγωγῶν εἰς τὸ ψυχικὸν ἄρμα τοὺς κέλητας τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας.

* *

Ἡ κλασσικὴ παιδεία ἢ κλασσικὴ μόρφωσις εἶναι μία μορφή τῆς γενικῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου¹, τῆς παροχῆς δηλαδὴ μορφῆς εἰς ὅλας τὰς ἐσωτερικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὰς πνευματικὰς, ἠθικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς του ἰδιότητος καὶ δεξιότητος.

Μὲ τὸν εἰδικὸν ὄρον « κλασσικὴ παιδεία » ἐκφράζομεν τὴν παιδείαν καὶ τὴν μόρφωσιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, ποὺ μεταδίδουν καὶ χαρίζουν τὰ κλασσικὰ ἔργα τοῦ Λόγου καὶ τῆς Τέχνης τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, μέσφ τῶν εἰς τὰ ἔργα αὐτὰ ἐνσαρκωμένων διαρκοῦς κύρους μορφωτικῶν ἀξιῶν, πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ αἰσθητικῶν.

---

1. Ἄλλαι μορφαὶ τῆς γενικῆς μορφώσεως εἶναι ἡ χριστιανικὴ παιδεία, ἡ μουσικὴ καὶ γενικώτερον ἢ καλλιτεχνικὴ παιδεία, ἡ γενικὴ νομικὴ παιδεία, ἡ γενικὴ λατρικὴ παιδεία καὶ τέλος ἡ γενικὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ παιδεία.

Ἐπισημειώμενον, τὸ περιεχόμενον τῆς κλασσικῆς παιδείας συγκροτοῦν τρία τινά :

Πρῶτον : ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία κάμνει προσιτὰ εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν μόρφωσιν τὰ Ἑλληνικὰ καὶ Ῥωμαϊκὰ ἔργα.

Δεύτερον : ἡ διδασκαλία τῶν δύο κλασσικῶν γλωσσῶν καὶ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Κλασσικὴν Ἀρχαιότητα ἐπιστημῶν καὶ μαθημάτων εἰς τὰ ἀνώτατα καὶ τὰ μέσα πνευματικὰ Ἰδρύματα. Καὶ

Τρίτον, τὸ ὁποῖον καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει κατ' ἐξοχὴν : ἡ μορφωτικὴ ἀξιοποίησις ἢ παιδευτικὴ κάρπωσις τῶν κλασσικῶν ἔργων τοῦ Λόγου καὶ τῆς Τέχνης, ἀξιοποίησις γινομένη εἴτε ἐντὸς τῶν ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων εἴτε ἐκτὸς αὐτῶν, διὰ τοῦ προφορικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὡς εὐρύτατον λαομορφωτικὸν φαινόμενον τῆς ζωῆς.

Συνοψίζομεν : ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, διδασκαλία καὶ μορφωτικὴ ἀξιοποίησις τῶν Κλασσικῶν συγκροτοῦν τὴν κλασσικὴν παιδείαν.

Τὰ τρία αὐτὰ συστατικὰ τῆς κλασσικῆς παιδείας εἶναι ἀλληλένδετα καὶ δὲν ἔμποροῦν νὰ χωρισθῶν ἀπ' ἀλλήλων· διότι οὔτε πανεπιστημιακὴ ἢ σχολικὴ διδασκαλία τῶν Κλασσικῶν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ χωρὶς ἐπιστημονικὴν ἀρχαιογνωστικὴν ἔρευναν, φιλολογικὴν, ἀρχαιολογικὴν καὶ ἱστορικὴν, ἡ ὁποία τῆς ἐξασφαλίζει ὑπευθύνως τὸ περιεχόμενόν της, οὔτε μορφωτικὴ ἀξιοποίησις ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ χωρὶς ξεκαθαρισμένον καὶ συνειδητὸν μορφωτικὸν ὕλικόν. Ἄλλὰ καὶ ἀντιστρόφως, δύσκολον εἶναι νὰ ἀναπτυχθῆ καὶ νὰ ζήσῃ ἀρχαιογνωστικὴ ἐπιστήμη, εἴτε ὡς ἔρευνα εἴτε ὡς διδασκαλία, μέσα εἰς ἀκατάλληλον ἢ ἀδιάφορον ἢ καὶ ἐχθρικὸν πνευματικὸν κλίμα, χωρὶς ζωντανὴν παράδοσιν καὶ θαλαπρωτὴν φιλικῆς ἀτμοσφαιρας πρὸς τὸν κλασσικὸν κόσμον.

Ἐπομένως τὸ πρόβλημα τῆς κλασσικῆς παιδείας ἔχει μὲν τρεῖς ἐπὶ μέρους πλευράς, τὴν ἐπιστημονικὴν, τὴν διδακτικὴν καὶ τὴν λαομορφωτικὴν, ἀποτελεῖ ὅμως μίαν ἐνότητα, ἐνιαῖον πρόβλημα τῆς ἐθνικοπνευματικῆς ζωῆς καὶ ὡς τοιοῦτο πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίζωμεν, εἴτε φίλοι τῆς κλασσικῆς παιδείας εἴμεθα εἴτε ἀρνηταί της.

Πρὸς τούτοις τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν εἶναι μόνον ἑλληνικόν, ἀλλὰ πανευρωπαϊκόν, σχεδὸν παγκόσμιον, διότι σχεδὸν παγκόσμιος εἶναι καὶ ἡ ἔκτασις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν καὶ οἰκουμένην εἶναι ἡ μορφωτικὴ ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας. Διὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς ἡ κλασσικὴ παιδεία εἶναι φύσεως ὑπερεθνικῆς μόνον· διότι αἱ κλασσικαί, δηλαδὴ αἱ ἑλληνικαὶ καὶ Ῥωμαϊκαὶ ἀξίαι ἀποτελοῦν τὸ κοινὸν θεμέλιον τοῦ πολιτισμοῦ των καὶ ἓνα εἶδος ὑπερεθνικοῦ ἐνωτικοῦ γνωρίσματος τοῦ ἱστορικοῦ βίου των. Δι' ἡμᾶς ὅμως τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας ἡ μόρφωσις διὰ τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν, καὶ δὴ καὶ τῶν Ἑλλήνων, τῶν προγόνων μας, εἶναι τὸ συναμφοτέρον : καὶ ὑπερεθνικὴ καὶ ἐθνικὴ παιδεία. Ὑπερεθνικὴ μὲν, ἐφόσον ἀνήκομεν καὶ ἡμεῖς

μετὰ τῶν ἄλλων λαῶν εἰς τὸν ἴδιον ἑλληνοκεντρικὸν ἢ ἑλληνογενῆ κύκλον πολιτισμοῦ, ἐθνικὴ δέ, διότι οὔθ' ἠμελιωταὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ Ἀρχαῖοι ἢ Ἕλληνες εἶναι φυλετικοὶ μας πρόγονοι. Αὐτὴ δὲ ἡ ἰδιαιτέρα ἐθνικὴ μορφή τοῦ προβλήματος τῆς κλαστικῆς παιδείας εἰς τὸν τόπον μας ἐπιβάλλει καὶ ἀνάλογον διαφοροποίησιν τῆς ἔρευνῆς καὶ λύσεώς του ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

*
**

Εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας, ὅτι ἡ κλασσικὴ παιδεία, ἡ ὁποία ἐπὶ αἰῶνας ἀπετέλεσε παιδευτικὴν παράδοσιν ὅλης σχεδὸν τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς πολιτιστικῶς ἐξαρτηθεισῶν χωρῶν, σήμερον, μετὰ τὴν πρώτην μεταπολεμικὴν ἀναγέννησίν της ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου, φυσικὸν ἄλλως τε ἐπακολούθημα τῆς ἐκ τοῦ πολέμου ἀδρανείας, διέρχεται κάποιαν κρίσιν εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Ἀκριβέστερον, περὶ τὸ πρόβλημά της γίνεται μία πάλη καὶ διαμάχη μεταξὺ φίλων καὶ ἀρνητῶν της.

Ὅχι μόνον κύκλοι ἐπιστημονικοὶ καὶ ἐκπαιδευτικοί, μεταρρυθμισταὶ τῆς παιδείας καὶ μὴ, συζητοῦν τὸ θέμα αὐτὸ σήμερον, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικοὶ κύκλοι ποικίλων ροπῶν, εἶπε γόνιμοι φορεῖς τοῦ ἀγνοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ἐνωτικοῦ ἰδεώδους, εἴτε ἀρνηταί, νοσταλγοῦντες τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἱστορικῶς ξεπερασμένης διαμάχης μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ (τοῦ τότε λεγομένου Ἑθνισμοῦ) καὶ Χριστιανισμοῦ, εἴτε νεοκαλβινισταί, μαθητεύσαντες εἰς τὴν σχολὴν τοῦ γνωστοῦ Καρόλου Barth, πρὸ πάντων δὲ τὸ συζητοῦν πολιτειολόγοι, κοινωνιολόγοι καὶ πολιτικοὶ ἄνδρες, λαμβάνοντες ποικίλην στάσιν ἔναντι τοῦ προβλήματος, ἀνάλογον πρὸς τὴν κοσμοθεωρίαν των.

Οὕτω καὶ τῶν ἀρνητῶν αἱ ἀποχρώσεις εἶναι ποικίλαι: Ἄλλοι, οἱ ἀκρότεροι ἐκ τῶν ἀρνητῶν, καὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ ὀλιγώτεροι, στρέφονται κατὰ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιογνωσίας καὶ φιλολογίας ὡς ἐπιστήμης σχεδὸν περιττῆς καὶ ἀχρήστου, ἐστραμμένης μόνον πρὸς τὸ παρελθόν, ἐνῶ σφύζει ἔμπρὸς μας «σπαρταριστὸν» τὸ παρὸν μὲ τὰ ἀμείλικτα προβλήματα του. Αὐτοὶ ἀντιτάσσουν τὴν ζωντανὴν γνῶσιν τοῦ παρόντος, τὴν «Gegenwartskunde», τὴν παροντολογίαν, εἰς τὴν νεκρὰν καὶ ἀχρηστον, ὅπως λέγουν, κλασσικὴν παρελθοντολογίαν, τὴν «Vergangenheitskunde».

Ἄλλοι ἀρνηταὶ τῆς κλασσικῆς παιδείας περιορίζουν τὴν δυσμένειάν των μόνον εἰς τὴν σχολικὴν κλασσικὴν ἐκπαίδευσιν, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς Σχολὰς τῶν Πανεπιστημίων, τὰς ὁποίας δὲν θεωροῦν ἀχρήστους. Αὐτοὶ ἀποτελοῦν μωσαϊκὸν αἰτημάτων: Οἱ μὲν ζητοῦν περιορισμὸν τῶν κλασσικῶν γυμνασίων καὶ ἀντικατάστασιν αὐτῶν ἢ διὰ σχολείων μέσης παιδείας ἄλλου τύπου (λ.χ. φυσικομαθηματικῶν γυμνασίων ἢ νεογλωσσικῶν ἢ οικονομικῶν ἢ καλλιτεχνικῆς κατευθύνσεως γυμνασίων) ἢ διὰ μέσων ἐπαγγελματικῶν σχολείων.

Οἱ ἐξ αὐτῶν ἀκρότεροι, οἱ ἀπόλυτοι, ζητοῦν τελείαν κατάργησιν τῶν γυμνασίων τοῦ γνωστοῦ ἀμιγυῶς τύπου. Ἀμιγυῶς δὲ τύπου γυμνάσια καὶ λύκεια εἶναι τὰ ἔχοντα τὸ κέντρον τοῦ βάρους εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου ἀνάγνωσιν. Ἄλλοι πάλι θέλουσιν προαιρετικὴν τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν εἰς τὰ μέσα σχολεῖα ἢ προτείνουν τὴν ἀπὸ μεταφράσεων ἀνάγνωσιν τῶν Κλασσικῶν ἀντὶ τῆς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου ἀναγνώσεως εἰς τὴν κατωτέραν βαθμίδα τῶν μέσων σχολείων, ἢ περιορίζουσι εἰς ὀλίγας ὥρας τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Κλασσικῶν πρωτοτύπων, συμπληρουμένην δι' ἀφθόνου χρήσεως μεταφράσεων.

Καὶ ἀπὸ ὠφελιμιστᾶς καὶ φίλους τῆς πρακτικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐκτοξεύονται μύδροι ἀναθέματος κατὰ τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, τὰ ὅποια, λέγουσι, δημιουργοῦν κοινωνικὰ παρασιτικά στοιχεῖα καὶ προλεταρίου τοῦ πνεύματος.

* *

Μία διαλεκτικὴ ἀναμέτρησις μὲ ἐκάστην ἐκ τῶν ἀντικλασσικῶν αὐτῶν ροπῶν καὶ ἀποχρώσεων δὲν εἶναι ἀπαραίτητος. Διότι εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν τὸ θέμα εἶναι ἓνα, διότι ἓνας εἶναι καὶ ὁ Ἄνθρωπος, περὶ τὸν ὅποιον δίδεται ἡ πνευματικὴ μάχη τῆς μορφώσεως.

Καὶ ὅλοι αὐτοί, φίλοι καὶ ἀρνηταί, παρὰ τὴν διαφοροποίησιν των εἰς τὰς λεπτομερείας, δύνανται νὰ καταταχθοῦν εἰς δύο γενικὰς κατηγορίας καὶ δύο τύπους ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι διακρίνονται ἀλλήλων ἀπὸ τὴν διάφορον ἐκάστου στάσιν ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ διάφορον ἐκάστου δραστηριότητα ἐν τῷ κόσμῳ.

Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι οἱ λεγόμενοι «προοδευτικοί», οἱ φίλοι τῆς προόδου καὶ τῆς ἀλλαγῆς καὶ παντὸς ὅ,τι εἶναι νέον: νέα λογοτεχνία, νέα γλῶσσαι, νέα μουσικὴ, νέα ζωγραφικὴ καὶ τέχνη, νεώταται φυσικαὶ πρόοδοι, ἀτομικὴ καὶ πυρηνικὴ φυσικὴ, τεχνολογία, ἐπιστήμη τοῦ διαστήματος, ὕλικὸς πολιτισμὸς τῆς μόδας, νέα τεχνικὴ.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑπάρχουσι οἱ τοῦ ἀντιθέτου τύπου ἄνθρωποι. Αὐτῶν γνώρισμα εἶναι ἡ ἀναπόλησις τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ παρελθόντος, ποῦ ἔχει ἐπέκτασιν, ἐπιβίωσιν καὶ ἐπίδρασιν εἰς τὸ παρόν. Καὶ μὲ αὐτὰ ἔννοοῦν ἓνα Μπετόβεν, ἓνα Μότσαρτ, ἓνα Μιχαήλ Ἄγγελον, ἓνα Φειδίαν, τὸν Βεργίλιον, τὸν Ὅμηρον, τὸν Πλάτωνα, τὸν Αἰσχύλον, τὴν Κλασσικὴν Ἀρχαιότητα.

Φαίνεται, ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τύποι στάσεως ἔναντι τοῦ κόσμου στήριζονται εἰς ἐμφύτους ἀνθρωπίνους καταβολάς, καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ βίωμα, ὅτι τὸ ἐκάστοτε παρόν εἶναι ἓνα διαρκῶς μετατοπιζόμενον ὄριον μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος.

Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἀνθρωπίνων τύπων ὑπάρχει συνεχῆς διαμάχη.

Οἱ βλέποντες πρὸς τὰ ὀπίσω ἀποδίδουν εἰς τοὺς « προοδευτικούς » τὴν εὐθύνην διὰ τὴν παροῦσαν ὑστερίαν, ἢ ὅποια μαστίζει ὅλον τὸν κόσμον. Καὶ οἱ « προοδευτικοὶ » πάλιν τοὺς ἀντιλέγουν: Σεῖς εἰσθε οἱ « αἰωνίως χθεσινοί », οἱ φυγάδες ἀπὸ τοῦ παρόντος πρὸς τὸ παρελθόν. Μόνον ὅμως τύποι νοσηροὶ ἀδυνατοῦν νὰ ἀνεχθοῦν τὸν πλήρη ρυθμὸν τῆς συγχρόνου ζωῆς.

Εἰς αὐτοὺς τοὺς « αἰωνίως χθεσινούς », κατὰ τὸ λέγειν τῶν « συγχρονησμένων », ἀνήκομεν καὶ ἡμεῖς οἱ φορεῖς τῆς κλασσικῆς παιδείας, οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι καὶ οἱ ἄλλοι ὁμότεχνοί μας θεράποντες τῆς ἀρχαιογνωσίας.

Διὰ τὴν ἀρχίστη ὅμως ἕνας γόνιμος, *sine ira et studio*, διάλογος μὲ τοὺς πάσης φύσεως ἀρνητὰς τῆς κλασσικῆς παιδείας τῆς παραδόσεως καὶ ὡς πρὸς τὰς ἄλλας μορφὰς τοῦ προβλήματος καὶ ὡς πρὸς τὴν κεντρικὴν μορφήν του, ἦτοι τὸ θέμα τῆς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου ἀναγνώσεως¹, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ συνειδητὴ ἡ ἔννοια τοῦ Κλασσικοῦ. Τί εἶναι λοιπὸν τὸ Κλασσικόν; Ποία ἡ οὐσία του;

* *

Ἀρχίζομεν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ὄρων « κλασσικός » (ἐπίθετον) καὶ « τὸ Κλασσικόν » (οὐσιαστικόν).

Τὸν ὄρον « κλασσικός » μετεχειρίσθησαν πρῶτοι οἱ Ῥωμαῖοι². Καθὼς παραδίδει ὁ Γέλλιος (VI, 13) « κλασσικοὶ » (*classici*, παρὰ τὸ *classis* = τάξις) ἐκαλοῦντο οἱ πολῖται, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν πρώτην, τὴν ἀνωτάτην, ἐκ τῶν πέντε τάξεων, εἰς τὰς ὁποίας διηρέθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περιουσίας τῶν οἱ Ῥωμαῖοι πολῖται, ἐξαιρέσει τῶν ἱππέων, διὰ τῆς σερβιανῆς νομοθεσίας, τῆς φερούσης τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως Σερβίου. Κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἀντίληψιν, ὁ βασιλεὺς Σέρβιος Τύλλιος ἀποτελεῖ προσωποποίησιν τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τῆς νομοθεσίας αὐτῆς. Ἡ πρώτη λοιπὸν παρὰ Ῥωμαίους σημασία τοῦ ἐπιθέτου «*classicus*» ἦτο: εὐπορος πολίτης, τῆς πρώτης τάξεως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς πολῖτας τῶν λοιπῶν τάξεων, οἵτινες ἐξακριθεύοντο ὡς πολῖται τεταγμένοι «*infra classem*» (παρακάτω ἀπὸ τὴν πρώτην τάξιν). Μεταφορικῆν (δηλαδὴ ἄσχετον πρὸς τὴν πολιτικὴν ἢ στρατιωτικὴν κατάταξιν τῶν πολιτῶν) χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου « κλασσικός », μετὰ συνειδήσεως ὅμως τῆς μεταφορικότητος τῆς σημασίας του, ἔχομεν εἰς τὸ «*scriptor classicus*» (= κλασσικός συγγραφεύς), παρὰ Γελλίῳ (XIX, 8, 15), ἐνθα τὸ ἐπίθετον τοῦτο συνάπτεται ὡς συνώνυμον μὲ τὸ ἐπίθετον «*assiduus*» (τὸ δηλοῦν ὡσαύτως τὸν πολῖτην τῆς πρώτης τάξεως) καὶ ἀντιτίθεται πρὸς τὸ ἐπίθετον «*proletarius*» (τὸ κυρίως σημαῖον τὸν ἐντελῶς στεροῦμενον περιουσίας Ῥωμαῖον καὶ ἐπομένως μὴ δυνάμενον νὰ καταταχθῇ οὐδ' εἰς τὴν πέμπτην τάξιν).

Τὸν ὄρον «*classicus*» μὲ τὴν νεωτέραν του ἔννοιαν ἐχρησιμοποίησαν πρῶτοι οἱ ἀνθρωπισταὶ τῆς Ἀναγεννήσεως (15ος αἰὼν μ.Χ. κ.έ.). Ὁ Μελάγχθων τῷ 1519 ἀπο-

1. Ὁ διάλογος οὗτος θὰ γίνῃ εἰς προσεχῆ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας.

2. Βλ. Kuebler ἐν R.E.

καλεῖ τὸν Πλούταρχον *«auctorem classicum»* (κλασσικὸν συγγραφέα), ἤτοι δόκιμον, ἐπέχοντα θέσιν προτύπου συγγραφέως. Ἐπειδὴ δὲ ὑπὸ τῶν εἰρημένων ἀνθρωπιστῶν ἐθεωρεῖτο πρότυπος ὁλόκληρος ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ λογοτεχνία τῶν δοκίμων χρόνων, ἐχαρακτηρίσθησαν ἀμφότεραι διὰ τοῦ κοινοῦ ὀνόματος « κλασσικὴ λογοτεχνία ». Καὶ ὅταν δὲ βραδύτερον οἱ νεώτεροι λαοὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἀνέδειξαν δοκίμους συγγραφεῖς, ἐπιβληθέντας καὶ ἐπιζήσαντας τῆς ἐποχῆς των, ἐπεξετάθη μὲν καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς τούτους ἡ χρῆσις τοῦ χαρακτηρισμοῦ « κλασσικός », ὡς κατ' ἐξοχὴν ὅμως κλασσικοὶ ἢ ἀπλῶς κλασσικοὶ ἐξηκολούθησαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ λέγονται οἱ μεγάλοι Ἀρχαῖοι Δημιουργοὶ καὶ πρωτοπόροι τοῦ πνεύματος, ἰδίως δὲ οἱ Ἕλληνες.

Ἐξεθέσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα τὴν ἱστορίαν τοῦ ὄρου πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει, παρατηροῦμεν δέ, ὅτι ἀποκλειστικοὶ παρέμειναν καὶ παραμένουν μέχρι σήμερον καὶ οἱ ὄροι « κλασσικὴ μόρφωσις » ἢ « κλασσικὴ παιδεία », διὰ τῶν ὁποίων νοεῖται μόνον ἡ μόρφωσις, ἡ ἀποκτωμένη διὰ τῆς σπουδῆς καὶ κατανοήσεως τῶν κειμένων τῶν δοκίμων ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων.

* *

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶρα τῆς ἐννοίας τοῦ Κλασσικοῦ αἱ ἀντιλήψεις ποικίλλουν. Ἡ ποικιλία δὲ αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὴν ἐξάρτησιν τῶν περὶ τοῦ Κλασσικοῦ ἀντιλήψεων ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ καὶ πνευματικὰ ρεύματα καὶ τὰ ἰδεώδη ἐκάστης ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἀντικρῦζει ἔργα καὶ συγγραφεῖς τοῦ παρελθόντος. Ἀρκεῖ χάριν παραδείγματος νὰ ὑπενθυμίσωμεν τὰς ποικίλας ἀντιλήψεις τῶν μεταγενεστέρων ἐποχῶν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος. Οἱ ἄλεξανδρινοὶ χρόνοι, οἱ ἑλληνορωμαϊκοί, ὁ μέσος αἰὼν, οἱ χρόνοι τῆς Ἀναγεννήσεως, ὁ 18ος αἰὼν, οἱ νεώτατοι χρόνοι ἐοτῆριζον εἰς διάφορα ἐκάστοτε χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος τὴν ὁμολογημένην κλασσικότητα αὐτοῦ. Πολὺ περισσότερον ποικίλλουν αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Κλασσικοῦ, προκειμένου νὰ κριθοῦν διάφοροι κλασσικαὶ περιόδοι εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος: οἱ ἀρχαῖοι κλασσικοὶ χρόνοι, ὁ 16ος αἰὼν τῆς Γαλλίας, ὁ αἰὼν τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller ἐν Γερμανίᾳ κλπ. Δι' ἐκάστην ἐκ τῶν περιόδων αὐτῶν, αἵτινες πᾶσαι θεωροῦνται « κλασσικαὶ » καὶ κατὰ τὰς ὁποίας ἀνεδείχθησαν Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Γάλλοι, Γερμανοὶ κλπ. « κλασσικοὶ » συγγραφεῖς, ἐξαίρονται ἰδιαίτερα ἐκάστοτε χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ ἰδιότης αὐτῶν ὡς κλασσικῶν.

Παρὰ ταῦτα, εἰς ὄλους αὐτοὺς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους καὶ εἰς ὄλους τοὺς ὡς κλασσικοὺς θεωρηθέντας συγγραφεῖς, ὑπάρχουν κοινὰ τινα καὶ θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς ἐννοίας τοῦ Κλασσικοῦ. Ἄς τὰ σκιαγραφήσωμεν:

Κλασσικὸν εἶναι πᾶν ὅ,τι, εἴτε ἔργον τοῦ πνεύματος εἶναι εἴτε προ-

σωπικότης εἶτε ἐποχή, μετὰ τὸν ἱστορικὸν βίον του, τὸν ἐντοπισμένον ἐντὸς ὁρισμένων τοπικῶν καὶ χρονικῶν ὁρίων, ἐπιζῆ βραδύτερον ἐπὶ ἔτη μακρά, αἰῶνας καὶ χιλιετηρίδας. Μὲ ἄλλας λέξεις, κλασσικὸν εἶναι πᾶν ὅ,τι, διαθέτον ἀνεξάντλητον δύναμιν ἀντιστάσεως εἰς τὴν πάροδον καὶ τὴν καταλυτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ χρόνου καὶ εἰς τὴν κριτικὴν παντοίων ἀνθρώπων διαφόρων χωρῶν καὶ ποικίλων ἐποχῶν, κατορθώνει νὰ ἔχη μακρὰν καὶ διαρκῆ ἐπιβολὴν καὶ ὑπερχρονικὴν ἐπιβίωσιν καὶ τὸ ὁποῖον ἢ ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πάντων ἢ τῶν περισσοτέρων καὶ ἐπιφανεστέρων ἀνθρώπων ὡς τέλειον, πλήρες, ἔξοχον καὶ πρότυπον ἢ κρίνεται ὡς κάτι ἄξιον μεγίστης προσοχῆς καὶ βαθυτάτου σεβασμοῦ ἀκόμη καὶ ὑπὸ τῶν ἀντιφρονούντων, ἔστω καὶ ἂν οὔτοι ἀποτελοῦν κατὰ τινα ἐποχὴν τὴν πλειονότητα τῶν ἀρμοδιωτέρων κριτῶν.

Ἐπὶ τοῦ θεμελιώδους τούτου καὶ γενικοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Κλασσικοῦ στηρίζονται αἱ ἐξῆς προϋποθέσεις καὶ ἐπὶ μέρους ἰδιότητες αὐτοῦ: πρῶτον· διὰ νὰ φανῆ ἡ ἐπιβολὴ καὶ ἡ ὑπερχρονικὴ ἐπιβίωσις ἑνὸς ἔργου ἢ προσώπου, προϋποτίθεται πάροδος ἱκανοῦ χρόνου. Ὁ σύγχρονος εἶναι δύσκολον, μᾶλλον δὲ ἀδύνατον καὶ ἀδιανόητον νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς κλασσικός· διότι ἡ ἄμεσος γειννίασις, συμβίωσις καὶ ἐπαφὴ κρινόντων καὶ κρινομένων εἰς τὰ στενὰ χρονικὰ ὅρια μιᾶς ἢ δύο γενεῶν δυσχεραίνει τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ ἀπροσωπὸληπτον ἐκτίμησιν, καθιστῶ τὴν προοπτικὴν τοῦ κριτικοῦ βλέμματος βραχεῖαν καὶ μυωπικὴν καὶ δύναται νὰ παρασύρῃ εἰς ὑπερβολὰς ἐπαίων καὶ ψόγων καὶ ἐν γένει εἰς ἀδίκους κρίσεις.

Ἐξ ἄλλου ὑπερχρονικὴ διάρκεια ἑνὸς ἔργου ἢ συνεχῆς πνευματικὴ παρουσία μιᾶς προσωπικότητος εἰς τὸν βίον πολλῶν μετέπειτα γενεῶν καὶ ἐποχῶν, λαῶν καὶ ἀνθρώπων, εἶναι νοητὴ μόνον, ἐφόσον τὸ κλασσικὸν τοῦτο, ἔργον ἢ πρόσωπον, εἶναι βαθέως ριζωμένον εἰς τὸ ἔδαφος ὅχι μόνον τῆς λαϊκῆς ζωῆς τοῦ ἰδίου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ τῆς πανανθρωπίνης ζωῆς. Μακρὰ ἐπιβίωσις καὶ πνευματικὴ διάρκεια εἶναι νοητὴ μόνον, ὅταν τὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν προκαλῆ καὶ ἐλαύνη μία γνησίως ἀνθρωπίνῃ ἀγωνία καὶ ἕνας ἀδόλος πόνος διὰ τὸν "Ἀνθρώπον καὶ τὰς τύχας του" ὅταν ἐκ πρωτογενοῦς καὶ βαθείας ριζώσεως τροφοδοτῆται μία παγκοσμίου εὐωδίας πνευματικὴ ἀνθοφορία.

Πρὸς τούτοις, τὸ Κλασσικὸν κατορθώνει νὰ συγκρατῆ καὶ νὰ ἀναρριπίζη τὸ γενικώτερον καὶ μόνιμον ἀνθρώπινον ἐνδιαφέρον, διότι δὲν ἀσχολεῖται οὐδὲ κατατρίβεται μὲ τὴν ἀνθρωπίνην λεπτομέρειαν, μὲ τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ ἀνεπανάληπτον. Α.χ. ἡ κλασσικὴ τέχνη, θεωροῦσα τὸν βίον τῆς φύσεως καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπισκοποῦσα τὴν κίνησιν τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρωπίνων δυνάμεων, συλλαμβάνει καὶ ἐκφράζει μόνον τὸ οὐσιῶδες, τὸ ἐπέχον θέσιν νόμου καὶ κανόνος, τὸ λογικῶς, αἰσθητικῶς καὶ φυσικῶς ἀναγκαῖον. Στηρίζεται ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων, οὐχὶ ἐπὶ τῆς ρευστότη-

τος και τῆς ἀπροσδιοριστίας τῶν φαινομένων. Τὸ Κλασσικόν, μὲ τὸ νὰ ζητῆ τὸ τυπικόν, τὸ συμβολικόν και τὸν κανόνα, προβάλλει εἰς τὸν βίον « κανονικά », κανονιστικά πρότυπα, τὰ ὁποῖα συνοψίζουν εἰς ἐνότητα τὴν πολλαπλότητα τῆς φύσεως και τῆς ζωῆς και δαμάζουν μέσα εἰς γενικά συνθετικά περιγράμματα τὴν ἀπέραντον ποικιλίαν τῶν ἰδιαιτέρων και τῶν ἐπὶ μέρους φαινομένων. Τὸ Κλασσικόν ἀποφεύγει τὴν μεταβαλλομένην ἱστορικότητα κατατείνει πρὸς τὴν σταθερὰν και παραμόνιμον ὑπεριστορικότητα. Ἐκλέγει ἀπὸ τὴν μυθικὴν παράδοσιν πᾶν ὅ,τι θεωρεῖται και εἶναι αἰωνία ἀξία και ἀθάνατος μορφή και κυρίαρχος ἰδέα και πραγματοποιεῖ ἓνα πανανθρώπινον κανόνα.

Ἀκριβῶς δι' αὐτό, τὸ ἐπίθετον « κλασσικός » ἀδυνατεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὰ οὐσιαστικά « ἱστορία » και « ἱστορικότης ». Οὔτε νοεῖται οὔτε ἔγινε ποτὲ χρῆσις τοῦ ὅρου « κλασσικὴ ἱστορία » πρὸς δήλωσιν τῆς ἱστορίας τῶν δύο λαῶν τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, δηλαδὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων και τῶν Ῥωμαίων, ἀλλὰ μόνον τοῦ ὅρου « ἀρχαία (ἑλληνικὴ και Ῥωμαϊκὴ) ἱστορία ». Διότι τὸ Κλασσικόν δὲν ἐκτείνεται εἰς ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἀλλὰ συγκεντροῦται μόνον εἰς ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα και σημεῖα τῆς, τὰ ὁποῖα ὑψώνονται και ἐπιβάλλονται ὡς ὀρόσημα εἰς τὴν τροχίαν τοῦ πνευματικοῦ και ψυχικοῦ βίου, ἀποτελοῦντα τελείωσιν ἅμα και νέαν ἀφετηρίαν αὐτοῦ. Δὲν ὑπάρχει « κλασσικὴ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων » ἀλλὰ μόνον « Ἑλληνες Κλασσικοί », μία ἀριστοκρατία τοῦ πνεύματος και τῆς τέχνης, ἓνας Ὅμηρος, ἓνας Δημόκριτος, ἓνας Σωκράτης, ἓνας Σοφοκλῆς, ἓνας Φειδίας, ἓνας Πλάτων και μερικοὶ ἄλλοι, ὀλίγοι πάντως ἐκ τῶν πολλῶν Ἀρχαίων, ἐνσαρκώσαντες εἰς τὸ « ἥρμενον μεγαλεῖον » τῶν ἔργων των γενεῶς ἀνθρωπίνης μορφῆς και ἰδέας, ρυθμιζούσας ἔκτοτε ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς αἰωνιότητος των διὰ δημιουργικῶν παρορμήσεων τὸν βίον τῆς « ἑλληνοκεντρικῆς » οἰκουμένης.

Εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ Κλασσικοῦ κυριαρχεῖ ἡ πεποίθησις, ὅτι τοῦτο ἔχει δυναμισμὸν, και ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἱστορικότητα, τὴν ἀναπαυομένην εἰς τὴν γαλήνην τοῦ ἱστορικοῦ μουσείου. Ἐγκεῖται δὲ ὁ δυναμισμὸς τοῦ Κλασσικοῦ εἰς τὸ ὅτι οἱ κανόνες και αἱ ἀξίαι του δὲν ἀποθνήσκουν, ἐπιζοῦν, πολιτογραφοῦνται εἰς τὴν αἰωνιότητα. Κατὰ τὴν μακραίωνα ἐπιβίωσιν των αἱ κλασσικαὶ ἀξίαι ἀναρριπίζουσιν ληθαργοῦντας σπινθῆρας δραστηριότητος και ἐκτρέφουσιν νέαν πολιτιστικὴν και παιδευτικὴν δημιουργίαν.

Αὐτὸς ὁ δυναμισμὸς τοῦ Κλασσικοῦ δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ὁμολογημένην συντηρητικότητά του, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἐν ἀπὸ τὰ συνηθέστερα γνωρίσματά του. Τὸ Κλασσικόν ἀποφεύγει, σύμφωνα μὲ τὸν ἀριστοτελικὸν περὶ ἀρετῆς κανόνα, τόσον τὴν ὑπερβολὴν, ὅσον και τὴν ἔλλειψιν εἶναι ἡ μεσότης τοῦ Ἀριστοτέλους. Δὲν σπαταλᾷ, ἀλλὰ και δὲν φειδωλεύεται. Θηρεῖει και πραγματοποιεῖ τὴν ἀπλότητα, τὴν λελογισμένην λιτότητα, τὴν σαφήνειαν, τὴν ἰσορροπίαν, τὴν ἀρμονίαν, τὴν συμμετρίαν τῶν μερῶν πρὸς

ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ὅλον. Ἐκφράζει τὸ ἑλληνικὸν «μέτρον», πειθαρχεῖ εἰς τὴν ἐντολὴν «μηδὲν ἄγαν».

Τὸ Κλασσικὸν δὲν εἶναι ἕνας χεῖμαρρος παρθένου δημιουργίας, ὀρυζι-
κὸς καὶ βίαιος, παρασύρων θαυμαστάς καὶ ὀπαδούς. Τοῦναντίον εἶναι προῖον
μακρᾶς ἐσωτερικῆς καὶ μορφολογικῆς ἐπεξεργασίας, εἶναι κάτι τὸ ὀλοκληρω-
μένον καὶ τελειωμένον. Ἐποιήθη ὄχι διὰ τὴν ἀρέσθη, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀνθέξη. Διὰ
τὸ Κλασσικὸν ἰσχύει ὁ λόγος τοῦ Θουκυδίδου (1, 22) διὰ τὸ ἱστορικὸν ἔργον
του : «κτῆμά τε ἐς αἰὲ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκει-
ται» (τὸ ἔργον μου αὐτὸ συνεγράφη, ὄχι διὰ τὴν ἀρέσθη πρὸς στιγμὴν εἰς τὸν
ἄκρατον, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τὴν παραμείνη αἰώνιον κτῆμα). Κατ' αὐτὸν τὸν
τρόπον καταλήγομεν πάλιν ἐκεῖ, ὅθεν ἤρχισαμεν : εἰς τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν
διαρκῆ πνευματικὴν παρουσίαν τοῦ Κλασσικοῦ. Αὐτὴ δὲ εἶναι τὸ βασικώτερον
γνώρισμά του.

* *

Εἰς τὰ προηγούμενα ἐδώσαμεν μίαν ἀνάλυσιν τῶν βασικῶν γνωρισμάτων τῆς
γενικῆς ἐννοίας τοῦ Κλασσικοῦ, τῆς ὁποίας πρωταρχικός καὶ γνησιώτερος ἀντιπρόσω-
πος εἶναι τὸ Ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν Κλασσικόν. Παρὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν τοῦτο Κλασσικὸν
ἔχομεν καὶ μορφὰς τοῦ ἐν εἰδικωτέροις καὶ στενωτέροις ἐννοίαις αὐτοῦ. Τισαῖται εἶναι
λ.χ. τὸ γερμανικόν, τὸ γαλλικόν, τὸ ἀγγλικὸν Κλασσικόν. Χάριν παραδείγματος
περιοριζόμεθα εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ Κλασσικοῦ, τὴν ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τῶν
Γερμανῶν Κλασσικῶν.

Τὸ Κλασσικόν, ὅπως κατέστη συνειδητὸν εἰς τὸν Goethe ἀπὸ τοῦ ταξιδίου του
εἰς τὴν Ἰταλίαν, δὲν εἶναι οὔτε μορφὴ μόνον οὔτε ὄλη, οὔτε ἀποκλειστικῶς γνῶναι
οὔτε βούλεσθαι, ἀλλὰ τοῦναντίον ἡ ἀρσις ὅλων αὐτῶν τῶν ἰδιομορφῶν. Εἶναι, κατὰ
τὸν ἀείμνηστον Ν. Λούβαριν ἀρμονία μορφῶν τέχνης καὶ μορφῶν βίου ἐν ταύτῳ
κόσμῳ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ φύσιν εἰς τὴν ποίησιν. Πρωταρχικὴ εἰκὼν τῆς κλα-
σσικῆς μορφῆς βίου εἶναι ὁ καθαρὸς, ὀλόκληρος, πλήρης ἄνθρωπος μὲ τὰς ἀθανά-
τους δυνάμεις καὶ τὰ μέτρα του, πέραν παντὸς τυπικοῦ καὶ χρονικοῦ διορισμοῦ. Κύ-
ριον ἐλατήριον τῆς κλασσικῆς μορφῆς τέχνης εἶναι ἡ διαμόρφωσις, ὄχι ἡ νοσταλγία,
ἡ πλήρωσις, ὄχι ἡ διάλυσις, ἡ γραμμὴ, ὄχι ἡ ἐπισκίασις. Τὸ γερμανικὸν Κλασσικὸν
περιέλαβε καὶ ἐκλαισίωσε στοιχεῖα ἐκ τριῶν κόσμων : τοῦ γερμανικοῦ (ἔθνικοῦ),
τοῦ χριστιανικοῦ (λουθηρανικοῦ) καὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος (μέσῳ τῆς Ἀνα-
γεννήσεως), ἐρρῦθμισε τὸν μεταξὺ αὐτῶν ἀνταγωνισμόν καὶ ἤγαγεν αὐτὰ εἰς τὴν
ἀγαστήν πρὸς ἄλληλα ἐναρμόνισιν. Τὸ ἠθικὸν βάρος τοῦ Λουθηρανισμοῦ καὶ ἡ
αἰσθητικὴ αἴγλη τῆς Ἀναγεννήσεως ἠνώθησαν εἰς συζυγίαν ἀνθρωπισμοῦ καὶ τέχνης,
ὡς βλέπομεν αὐτὴν εἰς τὴν περὶ ἀρχαίου κόσμου ἀντίληψιν τοῦ Winckelmann. Ὁ
γερμανικὸς κλασσικὸς κόσμος εἶναι προῖον ὀργανικοῦ συνδυασμοῦ αἰσθητικῆς ψυχα-
γωγίας καὶ ἠθικοῦ κανόνος, ἡδονῆς καὶ ἀγαθοῦ. Εἰς τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν ὅλοι αἱ
ἀνθρώπινοι δυνάμεις ἐξευγενίζονται καὶ τελειοῦνται ὑπὸ τὴν ὑψηλοῦσιν τῶν Μουσῶν.

Ὁ κόσμος αὐτὸς τῶν γερμανῶν Κλασσικῶν ἱστορικῶς ἐντοπιζεται εἰς τὸ ρεῦμα
ἐκεῖνο τῆς γερμανικῆς ἀναγεννήσεως, τὸ ὁποῖον καταλήγει εἰς τὸν αἰῶνα τῆς ἰдео-
κρατίας, ἐκπροσωπεῖται δὲ κυρίως ὑπὸ τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller. Ἐκ τούτων ὁ
μὲν πρῶτος διὰ πλῆθους συμβόλων ἀπειργάσθη τὴν μεγαλειώδη σύνθεσιν φύσεως
καὶ τέχνης, σκέψεως καὶ πραγματικότητος, ὁ δὲ δεύτερος δι' ἀνυπερβλήτων μορφῶν
τέχνης ἐδάμασε τὸν διχασμὸν μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσεως.

Εἰς τὴν νεωτέραν σκέψιν τὸ Κλασσικὸν ἀντιτίθεται ὡς αἰσθητικὴ κατηγορία πρὸς τὸ Ρομαντικόν, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ ἑλληνολατινικοῦ πνεύματος. Ἐνῶ ἡ κλασσικὴ τέχνη κατατείνει εἰς ἑναρμόνισιν καὶ ἰσορροπήσιν τῶν μορφῶν, ὁ ρομαντισμὸς ἀποτελεῖ τὴν διάσπασιν τῆς ἰσορροπίας αὐτῆς. Ὁ ρομαντισμὸς, ἀποφεύγων τὴν ἀπλότητα, θέλγεται ἀπὸ τὸ ἀκαθόριστον, πολὺπλοκον καὶ σύνθετον. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἡρεμίαν τοῦ Κλασσικοῦ ἡ ἀνησυχία εἶναι διάθεσις κατ' ἐξοχὴν ρομαντικὴ. Οἱ ρομαντικοὶ ἀποδίδουν πολλὴν σημασίαν εἰς τὰ ἐξωλογικὰ καὶ βιωματικὰ μέσα γνώσεως, τὴν ἐνόρασιν, τὴν « θεωρίαν » καὶ « θέαν » (Schauen). Κατ' αὐτοὺς ἡ εὐαίσθησις, τὸ πάθος, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ φαντασία εἶναι πολὺτιμοι πηγαὶ πνευματικῆς δημιουργίας ἐξ ἴσου ὡραίας μὲ τὴν κλασσικὴν.

* *

Ἐλάχιστοι, σχεδὸν ἀνύπαρκτοι, εἶναι οἱ ἀρνηταὶ τῆς μορφωτικῆς ἀξίας τοῦ Κλασσικοῦ. Παιδευτικὴ παράδοσις καὶ διδακτικὴ πεῖρα αἰῶνων εἰς ὅλας τὰς χώρας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῶς τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ δυτικοῦ λεγομένου κόσμου καθιέρωσαν τὸ ἑλληνικὸν καὶ ρωμαϊκὸν Κλασσικὸν ὡς ἓν ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα μορφωτικὰ ἀγαθὰ καὶ ὑλικά, ἅτινα ἐδημιούργησε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα διὰ τὴν διάπλασιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἀνθρώπον, φορέα γνησίας πολιτικῆς καὶ ἀνθρωπίνης οὐσίας.

Τὸ πολὺτιμον τοῦτο μορφωτικὸν ὑλικὸν τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν κλασσικῶν ἔργων τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδομεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μελέτης αὐτῆς, τὸ θέμα καὶ τὸ ὑποκείμενον τῆς κλασσικῆς παιδείας ὑπὸ τὴν τριττὴν ὑπόστασιν αὐτῆς, ἥτοι ὡς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιογνωστικῆς ἐρεῦνης, ὡς διδασκαλίας τῶν δύο ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ ὡς μορφωτικῆς καρπώσεως τῶν κλασσικῶν πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἀξιῶν.

Ἐκάστη ἀπὸ τὰς τρεῖς αὐτὰς μορφὰς τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἡ ἐπιστημονικὴ, ἡ διδακτικὴ καὶ ἡ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ λαομορφωτικὴ ἢ ἀνθρωπιστικὴ, ἔχει τὰ ἰδιαίτερα προβλήματα τῆς. Καὶ τὰ μὲν ἐπιστημονικὰ προβλήματα τῆς ἀρχαιογνωσίας, ἥτοι τὰ προβλήματα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας, ὡς προβλήματα ἐρεῦνης, ὑπάγονται εἰς τὴν καθιερωμένην μεθοδολογίαν τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία κεῖται ἔξω τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς γενικῆς προσπαθείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προήλθεν ἡ παρούσα πρώτη μελέτη. Τὰ κυρίως ἀπασχολοῦντα τὴν εἰρημένην γενικὴν μας προσπάθειαν θέματα εἶναι δύο, τὸ θέμα τῆς διδασκαλίας τῶν Κλασσικῶν καὶ τὸ θέμα τῆς μορφωτικῆς - ἀνθρωπιστικῆς καρπώσεως τῶν κλασσικῶν ἀξιῶν. Περὶ τὰ δύο αὐτὰ μεγάλα βασικά προβλήματα τῆς κλασσικῆς παιδείας στρέφονται αἱ ἀντιγινωμίαι καὶ αἱ ἀντιθέσεις καὶ αὐτῶν ἡ ἐξέτασις θὰ γίνῃ εἰς προσεχῆ δημοσιεύματα, ἀφοῦ διὰ τῆς παρούσης μελέτης ἐδώσαμεν σαφῆ, ὡς πιστεύομεν, ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐννοίας τοῦ Κλασσικοῦ καὶ τῆς κλασσικῆς παιδείας.

Χ ρ ο ν ι κ ᾶ

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπετείου τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, ὁ «Παρνασσός» ἀπέφωσεν εἰδικὸν τεύχος (Ἰουλίου - Σεπτεμβρίου 1964) εἰς τὸ γεγονός, μὲ συνεργασίαν διακεκριμένων ἐπιστημόνων καὶ λογοτεχνῶν. Εἰς συμπλήρωσιν τρόπον τινὰ τοῦ τεύχους ἐκείνου, ἐπὶ τῇ λήξει τῶν σχετικῶν ἐκδηλώσεων, δημοσιεύονται ἐν τῷ μετὰ χεῖρας τεύχει δύο μελετήματα ἱστορικοῦ περιεχομένου τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Διονυσίου Ζακωθνοῦ, μὲ θέμα: «Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ» καὶ Γρηγορίου Κασσιμάτη, μὲ θέμα: «Οἱ Ἑπτανήσιοι καὶ ὁ πολιτικὸς βίος μετὰ τὴν Ἑνωσιν».

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσαι ἦν μελέτη τοῦ καθηγητοῦ τῆς Σοφίστης καὶ μέλους τοῦ Institut de France André Mignambel, μὲ θέμα «Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ μερικὲς σχέσεις του μετὰ τὴν Φοινίκη καὶ τὴν Συρία στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ», ἣτις ἀπέτέλεσε τὸ ἀντικείμενον σχετικῆς ὁμιλίας του εἰς τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον «Παρνασσός», ὡς καὶ ἡ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Κ. Βουβέρη περὶ «Κλασσικῆς παιδείας καὶ ἔννοιας τοῦ κλασσικοῦ».

Δημοσιεύονται ἐπίσης μελέται τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ καὶ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου, μὲ θέμα: «Πίστις καὶ λογικὴ», τοῦ δρος Φιλοσοφίας Ἀθανασίου Ζούμπου περὶ «Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστήμης», τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου ἀοιδίμου Στέλιου Σπεριάντσα περὶ «Τῶν συμβολικῶν φυτῶν καὶ τοῦ δένδρου τῶν Χριστογενῶν», τοῦ Μιχαήλ Πετροχείλου περὶ «Τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Ν. Σ. Καλοῦστη», παρέχοντος σημαντικὰς πληροφορίας περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Σημαντικαὶ ἐπίσης αἱ μελέται τῶν φιλόλογων καθηγητῶν Σπ. Καρβαδία περὶ «Ἀγνώστων Ἀλφαβηταρίων» καὶ τοῦ Ἀριστ. Στεργέλλη περὶ «Παραποιήσεως τῆς Ὀδυσσεύς τοῦ Ἐφταλιώτη» ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῆς χειρογράφου μεταφράσεώς του.

Δημοσιεύεται ἐπίσης διήγημα τῆς Γλ. Πρωτοπαπᾶ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰντερμέτζο» καὶ ἡ κατὰ τὸν τελευταῖον Φιλαδέλφειον ποιητικὸν διαγωνισμὸν βραβευθεῖσα δι' ἐπαίνου ποιητικὴ συλλογὴ τῆς Αἴζας Φριαγκιάδη (Ἑλίας Μάνου), ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅστρακα».

Ἐνεκα τῆς παραταθείσης τελευταίας κυβερνητικῆς κρίσεως, παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀναβληθῶσιν αἱ ἐφορταὶ ἐπὶ τῇ ἐπετείᾳ τῆς Ἐκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἀναγγελθὲν σχετικῶν «Ἀφιέρωμα» τοῦ ἡμετέρου περιοδικοῦ ἀναβάλλεται δι' ἐν τῶν προσεχῶν τευχῶν.

Γ. Θ. Ζ.

ΜΟΥΣΙΚΗ

Φεστιβάλ 'Αθηνών

Πλούσιον ὄσον ποτὲ — ἀπὸ μουσικῆς τοῦλάχιστον ἀπόψεως — τὸ ἐφετεινὸν Φεστιβάλ 'Αθηνῶν. Ἦρχισεν ἐπισήμως μὲν τὴν 1ην Ἰουλίου καὶ ἔληξε τὴν 26ην Σεπτεμβρίου· πρέπει ὅμως νὰ ὑπολογισθῇ ὅτι μέσα στὰ πλαίσια τῶν Τουριστικῶν Ἐκδηλώσεων ἢ Ὁρχήστρα τῆς Ραδιοφωνίας παρουσιάσθη, εἰς τὸ « Ἡρώδειον » ἤδη τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Μαΐου, ἐμφανίσασα ὡς σολίστ τὸν διάσημον βιολιστὴν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως Δαυὶδ Ὀϊστραχ, ἐντὸς δὲ τοῦ Ἰουνίου τὸ ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Λυρικὴ Σκηνὴ ἀνεβίβασε, κατ' ἀνώτερον πράγματι τρόπον, τὸν « Ὀθέλλον » τοῦ Βέρντι, μὲ συμμετοχὴν δύο ἐξαιρετικῶν καλλιτεχνῶν· τοῦ τενόρου Τζὼν Βίκερς, εἰς τὸν ρόλον τοῦ Ὀθέλλου καὶ τοῦ βαρυτόνου Τίτο Γκόμπι, ὡς Ἰάγου. Ἀνέφερα μόνον τὰς ἀνωτέρω ἐκδηλώσεις, χωρὶς νὰ ἀσχοληθῶ καὶ μὲ τὰς συναυλίας τῆς Κρατικῆς Ὁρχήστρας Ἀθηνῶν τοῦ μηνὸς Ἰουνίου. Ἄρα τὸ ἐφετεινὸν Φεστιβάλ διήρκεσε τέσσαρας ἀκριβῶς μῆνας, περισσότερον δηλαδὴ ἀπὸ ὅτι συμβαίνει εἰς οἰοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου.

Ἀπὸ τὰς μουσικὰς ἐκδηλώσεις εἰς πρώτην γραμμὴν πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν αἱ δύο συναυλίας (9 καὶ 10 Σεπτεμβρ.) τῆς « Φιλαρμονικῆς Ὁρχήστρας τοῦ Βερολίνου », ἡ ὁποία παρουσιάσθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Χέρμπερτ φὸν Κάραγιαν. Ὁ διάσημος αὐτὸς καλλιτέχνης ἔχει γίνεαι τὸ εἰδῶλον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Καὶ δικαίως· διότι ὅ,τι παρουσιάζει εἶναι τέλειον. Μέσος ὄρος δὲν χωρεῖ. Καὶ δὲν ὀμιλῶ μόνον διὰ τὸν Μπετόβεν ἀπὸ ἔργα τοῦ ὁποίου ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς τὸ πρόγραμμα τῆς δευτέρας συναυλίας. Ἠκούσθη ποτὲ καλλίτερα στὰς Ἀθήνας τὸ « Προελόντιο στὸ ἀπόγευμα ἐνὸς φαίνου » ἢ ἡ « Θάλασσα » τοῦ Ντεμπυσσύ; Ἄλλ' ὁ Κάραγιαν διήθυσεν, ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὴν Ἐπίδουρον καὶ τὸ « Ρέχβιεμ » τοῦ Βέρντι, μὲ συμμετοχὴν καὶ τῆς « Χορωδίας τῆς Βιέννης » καὶ τεσσάρων ξένων σολίστ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μεσόφωνος Κρίστα Λούνεβιγκ ἦτο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, πλακισιουμένη ἀπὸ τὴν σοπράνο Ρενάτα Σκόττο, τὸν τενόρον Κάρλο Μπεργκόντσι καὶ τὸν Ἑλληνα βαθύφωνον Νίκον Ζαχαρίου.

Εἰς τὴν Ἐπίδουρον ὅμως ἠκούσθη καὶ ἓνα ἄλλο μεγαλόπνοον ἔργον· « Ἡ Καταδίκη τοῦ Φάουστ » τοῦ Μπερλιόζ, ἡ ὁποία, ἀπὸ πολλοὺς, θεωρεῖται ὡς τὸ ἀριστοῦργημα τῆς γαλλικῆς μουσικῆς. Τὸν δραματικὸν αὐτὸν θρόνον, ὡς τὸν τιλοφορεῖ ὁ συνθέτης, παρουσίασε εἰς τὸ ἀρχαῖον θέατρον ἡ Ὀπερα τῶν Παρισίων, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Πιερ Ντερβῶ καὶ μὲ συμμετοχὴν τῆς Ντενιζ Μοντέιγ, ὡς Μαργαρίτας, τοῦ τενόρου Γκὺ Σωβέ, τοῦ βαρυτόνου Ζὰκ Μάρς, ὡς καὶ τῆς χορωδίας τῆς Ὀπερας. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἡ « Καταδίκη τοῦ Φάουστ » νὰ ἐκέρδισε τίποτε, ἀπὸ κοσμικὸν δρατόριον πού εἶναι, μεταφερομένη εἰς τὴν σκηνήν, ἀκόμη δὲ περισσότερον μεταβαλλομένη εἰς χοροδράμα, ὅπως μετεμόρφωσε τὸ ἔργον ὁ Μωρίς Μπεζάρ. Τρεῖς ἡμέρας ἀργότερα (2 Αὐγ.) ἡ « Ὁρχήστρα τῆς Ὀπερας τῶν Παρισίων » ἔδωσε καὶ συμφωνικὴν συναυλίαν εἰς τὸ « Ἡρώδειον », ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μωρίς Λε Ρού, μὲ συμμετοχὴν καὶ τοῦ Ἑλλήνος πιανίστα Νικ. Ἀστρινίδη, ὁ ὁποῖος ἐπαίξε τὸ « Κοντσέρτο ἀρ. 2 » τοῦ Λίστ.

Ἡ « Κρατικὴ Ὁρχήστρα Ἀθηνῶν » συμμετέσχεν εἰς τὸ Φεστιβάλ διὰ τεσσάρων συναυλιῶν, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων (5 Ἰουλ.) ὁ Θεόδ. Βαβαγιάννης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ « Τρίπτυχο » τοῦ Μαν. Καλομοίρη, μᾶς ἔδωσε μιὰ ἐντελῶς προσωπικὴ ἐρμηνεία τῆς « Συμφωνίας ἀρ. 3 » τοῦ Μπράμς, ἐνῶ ἡ διακεκριμένη καλλιτέχνης Μαρία

Χαιρογιάργου - Σιγάρα, έπαιξε τὸ « Κοντσέρτο ἀρ. 21 », γιὰ πιάνο, τοῦ Μότσαρτ, μὲ τὴν εὐαισθησία ποῦ τὴν διακρίνει.

Εἰς τὴν συναυλίαν τῆς « Κρατικῆς » τῆς 12 Ἰουλίου, ἀκούσαμε ἕνα ἀπὸ τὰ αἰώνια ἔργα τῆς μουσικῆς : τὸ ὀρατόριον τοῦ Χάυντν « Οἱ Ἐποχές τοῦ Ἔτους », ἐκτελεσμένο ἀπὸ τὴν « Χορωδίαν Ἀθηνῶν καὶ μὲ σολιστ τὴν Τάνια Τσαχουρίδου, τὸν Θάνο Φερρεντίνο καὶ τὸν Βασίλη Γιαννουλάκον. Εἶναι εὐτύχημα διὰ ὁ κ. Μαν. Παλλάντιος, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὸ ἔργον, συνεχίζων τὸ ἔργον τοῦ ἀειμνήστου Φίλοκτ. Οἰκονομίδη, ἔδωσε νέαν ζωὴν εἰς τὸ χορφδιακὸν συγκρότημα καὶ παρουσίασε τὸ ὀραϊότατο ὀρατόριον τοῦ Βιεννέζου κλασσικοῦ κατὰ τρόπον ποῦ προδίδει καὶ κατανόησιν καὶ ἐμμονὴν εἰς τὴν παράδοσιν.

Ἀπουσιάζων ἐξ Ἀθηνῶν δὲν παρηκολούθησα τὰς δύο ἐπομένους συναυλίας τῆς « Κρατικῆς Ὀρχήστρας »· εἰς τὰς 3 Αὐγ. ὅμως παρευρέθην εἰς τὴν συναυλίαν τὴν ὁποίαν ἔδωσαν εἰς τὸ « Ἡρώδειον » οἱ « Σολιστ τῆς Βιέννης », ἕνα συγκρότημα, ὀλιγάριθμον μὲν, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον διαιωνίζει τὴν μοναδικὴν μουσικὴν παράδοσιν τῆς αὐστριακῆς πρωτεύουσας καὶ ἰδίως τῶν ἔργων τοῦ Μότσαρτ. Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ἐξετελέσθησαν, κατὰ μοναδικὸν πράγματι τρόπον, τὸ « Ντιβερτιμένο » σὲ Ρε μείζ. καὶ ἡ « Μικρὴ νυκτερινὴ μουσικὴ », ἐνῶ ἡ Ἑλληνικὴ δεξιοτέχνης τοῦ πιάνου Λίλα Λαλαοῦνη ἔπαιξε τὸ « Κοντσέρτο ἀρ. 14, σὲ μι ὑφ. μείζ. » τοῦ ἰδιοφυοῦς μουσοργοῦ τοῦ Σάλτσμπουργκ.

Ἡ « Φιλαρμονικὴ Ὀρχήστρα τοῦ Ἰσραήλ », μὲ τὰς δύο τῆς συναυλίας (9 καὶ 10 Αὐγ.) μᾶς ἔδωσαν ἕνα μάθημα τοῦ τί μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθῆ δευρὸν ὑπάρχη σεβασμὸς πρὸς τὴν παράδοσιν. Νέον, βέβαια, κράτος τὸ Ἰσραήλ. Οἱ μουσικοὶ ὅμως τῆς ὀρχήστρας του, κοσμοπολίται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μετέφεραν εἰς τὴν πατρίδα των, ὅτι καλὸν εἶχαν διδαχθῆ καὶ ἰδίως τὴν ἀπόλυτον κειθαρχίαν τοῦ συνόλου, πρᾶγμα ποῦ σπανίως ἐπιτυγχάνομεν στὸν τόπο μας.

Καλλιτεχνικὸν γεγονός — ὅπως πάντοτε — ἦτο καὶ τὸ ρεσιτάλ πιάνου τῆς Τζίννας Μπαχάουερ (17 Αὐγ.), ὡς καὶ ἡ συναυλία τῆς « Ὀρχήστρας Μπαχ τοῦ Γκεβάντχαους τῆς Λειψίας », ἡ ὁποία εἰς τὰς 18 Αὐγούστου παρουσίασεν ἔργα μόνον τοῦ μεγάλου κόντορος. Δύο ἡμέρας ἀργότερα αἱ Ἀθῆναι ἐφιλοξένησαν ἕνα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους συγχρόνους μουσικοὺς δημιουργοὺς : τὸν Ρωσσο - Ἀρμένιον συνθέτην Ἀράμ Κατατουριάν, ὁ ὁποῖος διηύθυνε δύο συναυλίας ἐξ ἔργων του, ἐξ ὧν εἰς πρώτην γραμμὴν πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν ἡ « Συμφωνία ἀρ. 2 », τὸ « Κοντσέρτο γιὰ βιολί » καὶ τὸ μπαλλέττο « Γκαγιανέ ». Ὁ Κατατουριάν παρουσιάζει τὸ μεγάλο πλεονέκτημα τοῦ ὅτι, ἂν καὶ σύγχρονος, δὲν ἐδηλητηριάσθη ἀπὸ τὰς μοντέρνας τάσεις, τὰς ὁποίας καὶ ἀποκαλεῖ, ἄλλως τε, φενάκην καὶ ὅτι προχωρεῖ πρὸς τὸν « μοντερνισμόν » μέχρι τοῦ σημείου μόνον ὥστε νὰ μὴ καταργεῖται ἡ τονικότης. Ὅ,τι ὅμως δὲν ἔκαμεν ὁ Κατατουριάν τὸ παρουσίασε εἰς τὰς 23 Αὐγούστου ἡ « Ὀρχήστρα Συγχρόνου Μουσικῆς » τοῦ Φράϊμπουργκ, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἑλληνος καλλιτέχου Ἀργύρη Κουνάδη. Ὁρισμένα, βέβαια, ἔργα, ὅπως τὰ « Πριμπαούτι » γιὰ φωνὴ καὶ ὀκτὸ ὄργανα τοῦ Στραβίνσων, ἢ τὰ « Τρία κομμάτια γιὰ πέντε ὄργανα » τοῦ Χίντεμπε εἶναι τολμηρὰ μὲν, δὲν προκαλοῦν ὅμως οὔτε δυσφορίαν, οὔτε γέλωτα. Τί νὰ πῆ ὅμως κανεὶς διὰ τοὺς « Τρόπους » τοῦ Ἰταλοῦ συνθέτου Καστιλιάνι, ἢ τὸ « Κάντο » τοῦ Χάινς Τσέντερ; Εἶναι μουσικὴ ἢ παραφροσάνη; Αὐτοὶ οἱ ἤχοι ποῦ πετιοῦνται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τί παριστάνουν; Ἔχουμε, βέβαια, καὶ ἡμεῖς τὸν Ἑλληνα Γιάννην Ξενάκην, αὐθεντίαν εἰς τὸ εἶδος, ἀλλ' ἂς μᾶς συγχωρηθῆ ὅτι δὲν τὸν καταλαβαίνουμε, οὔτε αὐτόν, οὔτε τοὺς ὁμόφρονάς του.

Εἰς τὸ μουσικὸν Φεστιβάλ εἴχαμε, ἐπίσης, ἀξιολόγους ἐμφανίσεις : τοὺς « 35 Σολιστ ἀπὸ τὸ Φεστιβάλ τοῦ Μάρμπουργκ », εἰς τὸ ὁποῖον ἔλαβον μέρος δύο πρώτης

τάξεως δεξιοτέχναι: ὁ βιολιστὴς Ἀσκενάξι καὶ ὁ πιανίστας Σέρκιν, τὴν « Φιλαρμονικὴν Ὀρχήστραν καὶ τὴν Χορωδίαν τῆς Σόφιας », ποῦ μᾶς ἔδωσαν ἓνα δείγμα ὅτι καὶ τὰ Βαλκάνια δὲν ὑστεροῦν εἰς μουσικὴν πρόοδον. Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφέρω τὴν ὠραίαν παράστασιν τῆς « Ἀίντας » τοῦ Βέρντι, τὴν ὁποίαν παρουσίασε εἰς τὸ « Ἡρώδειον », εἰς τὰς 13 Ἰουλίου ἢ « Ἐθνικὴ Λυρικὴ Σκηνή ». Ὁφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι μοῦ ἔκαμεν ἀνωτέραν ἐντύπωσιν ὁ « Ὀθέλλος », ὁ ὁποῖος εἶχε προηγηθῆ. Ἀλλὰ καὶ ἡ « Ἀίντα », παρουσιάσθη μὲ ἐξαιρετικὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ πλοῦτον — ἴσως κάπως ὑπερβολικόν. Βασικὸς παράγων τῆς ἐπιτυχίας ὑπῆρξεν ὁ Ἀνδρέας Παρίδης, ὁ διευθύνων μουσικῶς τὸ ἔργον. Ἐξαιρετικοὶ ἐπίσης οἱ δύο μετακληθέντες Ἕλληνες πρωταγωνισταί: ἡ μεσόφωνος Ρένα Γαραζιώτη, μοναδικὴ Ἄμνερικ καὶ ὁ βαρύτονος Βασίλης Γιαννουλάκος (Ἀμονάστρο). Ἐντύπωσιν ἐπροκάλεσε καὶ ὁ βαθύφωνος Ἀγκοστίνο Φερρίν — ἂν καὶ ὁ ρόλος του ἦτο μικρός. Ἡ σοπράνο Μαριτωέλλα ντὲ Ὄσμα (ὡς Ἀίντα) καὶ ὁ τενόρος Κάρλο Μπεργκόντσι (Ρανταμές) στὴν ἀρχὴ κάπως συγχρατημένοι, εἰς τὸ τέλος ἔδωσαν ὅλοι τὸν ἑαυτὸ τους καὶ συνήρασαν τὸ κοινόν.

ΤΩΡΑ ΚΑΘΕ 7.....

ΠΙΟ ΠΟΛΛΑ ΛΕΦΤΑ!

ΤΩΡΑ ΚΑΘΕ ΔΕΥΤΕΡΑ

2.100.000

δραχμές κερδίζει ο πρώτος αριθμός.

●
ΛΑΪΚΟΝ ΛΑΧΕΙΟΝ!

ΤΩΡΑ ΤΟ ΛΑΪΚΟΝ ΛΑΧΕΙΟΝ

κυκλοφορεί σε 28άδες.

●
28 ΛΑΧΕΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΙΔΙΟΝ ΑΡΙΘΜΟΝ

●
ΠΡΩΤΟ ΚΕΡΔΟΣ 28ΑΔΟΣ

2.100.000 *δραχμές.*

●
ΛΑΪΚΟΝ ΛΑΧΕΙΟΝ!

ΤΩΡΑ ΚΑΘΕ 7.....

ΠΙΟ ΠΟΛΛΑ ΛΕΦΤΑ!